

Onafhankelijk weekblad
sinds 1877

22 september 2022
Jaargang 146 / Nr. 38
€ 5,95

DE GROENE AMSTERDAMMER

Nederland in 2050

Hoe ziet het land
eruit als we de
klimaatplannen
wél uitvoeren?

GLOED TEGEL KACHELS

Met hout je woning (bij)verwarmen, kan dat nog wel vanwege het milieu?

Een vraag die ook jou wellicht bezighoudt. Een positief antwoord is afhankelijk van 2 factoren:

1. Een zo schoon mogelijke verbranding door een zo heet mogelijk vuur.
2. Zo min mogelijk houtverbruik door slechts 2 korte stookbeurten per dag.

Dit lukt eigenlijk alleen in stenen kachels, een reden dat hout stokende landen zoals de Scandinavische- en Alpenlanden een lange traditie kennen in de tegelkachel.

Warm hart

De tegelkachel slaat de verbrandingswarmte op in zijn steenmassa en geeft zo urenlang een heerlijke stralingswarmte. Zo vormt de tegelkachel het warme hart van je huis.

Circulariteit & duurzaamheid

Als je een tegelkachel bijvoorbeeld combineert met een laagtemperatuursysteem zoals een vloerverwarming en/of warmtepomp kun je je woning met veel minder of zelfs zonder aardgas verwarmen. Hout (liefst uit lokale bronnen) is hernieuwbaar. Inwendig bestaat de kachel volledig uit natuurlijke materialen van vuurvast gesteente. Dit materiaal is eenvoudig recyclebaar. Op deze manier is de kachel zowel in bouw als in het gebruik, circular.

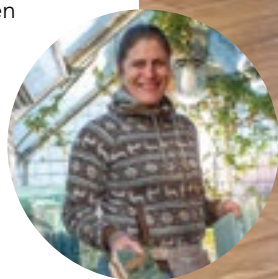
Ambacht

Ik ben Hilde Dekkers en bouw en ontwerp volgens de regels van het oude ambacht tegelkachels. Het geeft mij veel voldoening om zo'n mooi, eerlijk en autonoom systeem te kunnen bouwen. Voor de buitenzijde maak ik gebruik van prachtige antieke kacheltegels, vaak uit de periode van de Jugendstil en art deco. Deze vind ik door ergens in Europa een oude kachel af te breken. Door dit hoogwaardig hergebruik heb je een uniek stuk erfgoed in huis.

Nieuwsgierig geworden?

Bel of mail gerust met je vragen of neem eens een kijkje op www.gloedtegelkachels.nl. Ook ben je van harte welkom om eens te komen kijken in de werkplaats.

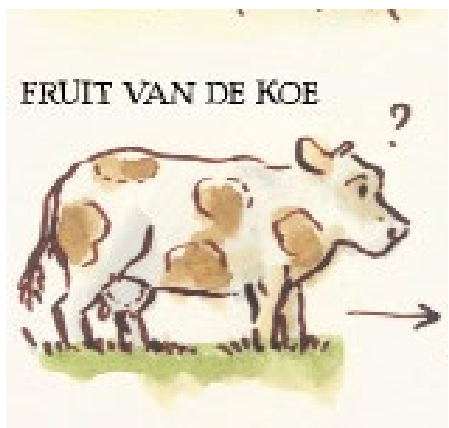
*Groet van Gloed,
Hilde*

Gloed tegelkachels

Hilde Dekkers - Oosterhout, Gelderland - www.gloedtegelkachels.nl
hilde@gloedtegelkachels.nl - 06 - 48 93 59 72

Inhoud

Nederland in 2050, pagina 24

Koerdisch Ranya, pagina 40

Salman Rushdie, pagina 48

Actueel

- 12 **Karavaan van Licht**
Syriërs willen vluchtelingen de Turks-Europese grens over helpen
Yaghoub Sharhani
- 14 **Verzwakt Rusland**
Ook een Oekraïense overwinning zou het Westen nerveus moeten maken
Rutger van der Hoeven
- 16 **Serie De wereld na Oekraïne**
Deel 9: Peter Pomerantsev over de informatieoorlog waar het Westen in verkeert
Or Goldenberg
- 20 **Waar blijft ons geld?**
De euro's gaan naar de bedrijven in plaats van naar de huishoudens
Mirjam de Rijk

Columns & Rubrieken

5 **In het nieuws**, 6 **In de wereld:** **Joep Bertrams; Buitenland** *Casper Thomas; Gorilla; Anone; Economie* *Dirk Bezemer*, 11 **In Den Haag** *Merijn Oudenampsen*, 53 **In medias res** *Marian Donner*, 61 **Kijken** *Rudi Fuchs*, 67 **Ester Naomi Perquin**, 70 **Cryptogram**, 71 **Post**, 72 **Kamagurka**, 73 **Niña Weijers; Dick Tuinder**

Omslag *Dick Tuinder*

Achtergrond

- 24 **Nederland in 2050**
Wat moet er echt gebeuren om alle duurzame plannen en akkoorden werkelijkheid te maken?
Koen Haegens, Emile Smits, Jaap Tielbeke & Evert de Vos
- 34 **Niets dan de waarheid**
De huidige parlementaire enquêtes staan in het licht van vele voorgaande: die maken sceptisch
Chris van der Heijden
- 40 **Paradijs voor mensensmokkel**
Iedereen wil weg uit het Koerdische Ranya, maar de prijs is hoog
Judit Neurink
- 44 **Essay De gewone man**
Geëmancipeerder dan ooit is hij volkomen in verwarring
Menno Hurenkamp & Jan Willem Duyvendak
- 48 **Profiel Salman Rushdie**
Martelaar van het vrije woord
Joost de Vries
- 74 **Het einde**
William Klein, fotograaf *in your face*
Jan Postma

Kunst & Cultuur

- 54 **Kunst Tien jaar de 'Badkuip'**
Het Amsterdamse Stedelijk viert zijn uitbouw met een nieuwe collectiepresentatie
Roos van der Lint

Kroniek

- 58 **Jeugdtheater** **Maas Theater en Dans**
Klassieke muziek **Lucie Horsch** **Fotografie** **Ed van der Elsen** **Televisie** **What's Left** **Film** **Entre deux mondes**

Dichters & Denkers

- 62 **In het lichaam**
Hélène Cixous heeft haar leven lang gestreden tegen antisemitisme en misogynie
Ilse Josepha Lazaroms
- 66 **Wervelend**
Peter Terrin toont weergaloos de liefde van mensen in hun allenigheid
Charlotte Remarque
- 68 **Denkkracht**
Gezelschap maakt wederom duidelijk hoe vriendelijk en wijs Ali Smith is
Philip Huff

PIECES OF A WOMAN

T
A

‘Meesterlijke
prestaties van
de acteurs’
– Libération

VAN
TR WARSZAWA
REGIE
KORNÉL MUNDRUCZÓ
12 — 13 OKT
ITA.NL

In het nieuws

Verlanglijstje voor Den Haag: durf en duidelijkheid

Stelt Nederland een prijsplafond in voor energie? Komt er een fonds voor minima die hun gas en licht niet meer kunnen betalen? En wordt ook het bedrijfsleven gecompenseerd voor de torenhoge kosten die het maakt?

In de aanloop naar Prinsjesdag lagen de afgelopen weken alle mogelijke opties op tafel. Dát er iets moet gebeuren, is duidelijk. Zonder extra maatregelen zakt volgend jaar één op de tien kinderen door de armoedegrens. Het Centraal Planbureau waarschuwde deze zomer voor een historisch koopkrachtverlies van bijna zeven procent. De wonderbaarlijke vermenigvuldiging van de energierekening brengt lagere en middeninkomens in acute problemen.

Het probleem is dat Den Haag reageert zoals het de afgelopen jaren telkens deed in noodsituaties: met brandjes blussen. In de coronacrisis dreigde KLM om te vallen. De overheid sprong bij met miljarden, maar voor duurzame hervormingen was het hoegenaamd niet het juiste moment. Nu klagen transporteurs over hoge brandstofprijzen en leggen energie slurpende aluminiumsmelters en kunstmestfabrieken de productie stil. Meteen klinkt weer de roep om steun. Maar hoe verstandig is die reflex, met het oog op de lange termijn?

Eén ding is zeker: in 2050 zijn we deze gascrisis al lang weer vergeten. Tegen die tijd komt onze stroom van windmolenparken op de Noordzee, draaien staalfabrieken op groene waterstof en is de benzineauto uit het straatbeeld verdwenen. Althans, als het officiële streven om binnen drie decennia klimaatneutraal te zijn gehaald wordt. Er zijn genoeg redenen om daaraan te twijfelen. De vaste lezers van *De Groene Amsterdammer* herinneren zich de verhalen over de krapte op het stroomnet, het gelobby rond CO₂-rechten en politieke onwil waardoor menige duurzaamheidsambitie sneuvelt.

Voor dit nummer besloten we het anders aan te pakken. In plaats van nog eens op te sommen waar het allemaal misgaat, blikken we vooruit met een nuchter gedachte-experiment. Stel dat we de afspraken uit het Klimaatakkoord wél nakomen, hoe kán Nederland er dan uitzien? Het

antwoord stemt hoopvol. Van de Gelderse Vallei tot Zuid-Limburg, van de Noordzee tot in steden als Utrecht wordt hard gewerkt aan de samenleving van de toekomst. Door alle negatieve berichten zouden we bijna vergeten dat de klimaatdoelen wel degelijk haalbaar zijn. Er is kennis en creativiteit in overvloed.

Opvallend genoeg noemen vrijwel alle betrokkenen dezelfde twee voorwaarden om deze transitie te doen slagen: duidelijkheid en durf. Politici moeten niet alleen fraaie akkoorden en verdragen sluiten, ze dienen ook de daad bij het woord te voegen. Dat betekent op z'n minst

Zo ver weg is 2050 niet meer. De politiek moet zich aan haar beloften houden

stoppen met fossiele subsidies. Een streng plafond voor het aantal vluchten, totdat er groene vliegtuigen komen. En een stabiel hoge prijs op CO₂-uitstoot, zodat bedrijven die voor grote investeringen staan weten waar ze aan toe zijn en kunnen gaan concurreren op duurzaamheid.

Voor dat laatste moet Europa ook vaart maken met de importheffing aan de buitengrenzen op vervuilende producten die niet aan onze maatstaven voldoen, zoals Indiaas staal of Russische kunstmest.

Dat is een overzichtelijk verlanglijstje. De meeste plannen liggen er ook al. Helaas dreigt de politiek voortdurend te zwichten voor de druk van oude lobby's, van de intensieve veehouderij tot de energie-intensieve industrie. Dat is niet alleen zonde van het belastinggeld, dat weglekt naar fossiele activiteiten die eigenlijk niet langer levensvatbaar zijn. Het kost ook tijd. Zo heel ver weg is 2050 niet meer. Overal in Nederland worden de handen uit de mouwen gestoken. Aan Den Haag de taak om zich aan haar beloften te houden en dat proces te steunen, in plaats van steeds weer nieuwe verwarring te zaaien.

Koen Haegens, Jaap Tielbeke & Evert de Vos beeld Milo

In de wereld

Bosnië gruwt van de 'Sarajevo Safari'

Sarajevo - 'Wil je wat adrenaline voelen?' vroegen de Bosnische Serviërs hem. De eerste keer dat de militairen hem meevroegen op 'safari' kan hij zich nog goed herinneren. Tot in detail vertelt de getuige hoe de groep in een jeep naar de posities reed, de scherpschutter daar alles in gereedheid bracht en hoe de rijke westerling een persoon neerschoot. Hij is in shock, maar de volgende keer meldt hij zich vrijwillig aan om weer mee te gaan. 'Ik was geïntrigeerd door het soort mensen dat hiertoe in staat is.' Af en toe neemt het anonieme silhouet van de getuige een trek van zijn sigaret. Bijvoorbeeld als hij vertelt hoe er gericht op kinderen werd geschoten. Daarvoor betaalden de buitenlanders de hoofdprijs.

Sinds de aankondiging van de documentaire *Sarajevo Safari* zijn Bosniërs verbijsterd dat er blijkbaar nóg gruwelijkere verhalen uit hun oorlog te vertellen zijn dan ze zich ooit hadden kunnen voorstellen. 'Ik heb veel films gemaakt in mijn carrière, maar geen enkele is zo donker en pessimistisch als deze,' zegt de Sloveense regisseur Miran Zupanič. Al eerder doken soortgelijke verhalen op. Er is een video van de Russische schrijver en poëet Eduard Limonov, die tijdens een bezoek in 1992 aan de Bosnisch-Servische leider Karadžić koelbloedig een rits kogels vanuit de bergen Sarajevo inschiet. Ook was er een getuigenis van een voormalige Amerikaanse marinier, die zegt dat buitenlanders hoge bedragen betaalden voor georganiseerde reizen naar de Bosnische hoofdstad voor deze lugubere activiteit. Maar in deze documentaire spreekt voor het eerst iemand die erbij was en die met eigen ogen heeft gezien hoe de kogels van Amerikanen, Canadezen en Russen onschuldige burgers raakten.

Waren deze rijke mensen zo verveeld geraakt door vrede dat ze de wetteloosheid van oorlog opzochten om ongestraft te kunnen doden? De film roept meer vragen op dan dat er antwoorden zijn. De moeder van de éénjarige Irina zal zich altijd blijven afvragen of haar dochter de trofee is geworden van een gewetenloze schutter. De documentaire wordt gezien als nieuw bewijs van oorlogsmisdaden. Het is geen verrassing dat de Bosnisch-Servische veteranen *Sarajevo Safari* een leugen noemen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat degenen die zich schuldig hebben gemaakt aan deze misdaden en het organiseren hiervan ooit berecht zullen worden. Volgens regisseur Zupanič gaat het om een 'kleine en mysterieuze cirkel van mensen' en zij zullen elkaar de hand boven het hoofd houden.

Marjolein Koster

Joep Bertrams

De Turkse oppositie zoekt nog een presidentskandidaat

Istanboel - Eindelijk, een ongekend vertoon van eenheid van de Turkse oppositie: bij de verkiezingen volgend jaar brengt ze één gezamenlijke kandidaat in het veld tegen de zittende president, Recep Tayyip Erdogan. Maar ho ho, eenheid kent haar grenzen. Want welke kandidaat dat dan wordt, daarover zijn de partijen van de 'Tafel van Zes' het nog geenszins eens.

De tijd dringt. Erdogan heeft twintig jaar de kans gehad zich te profileren als leider van de republiek. Dat deed hij des te meer sinds de invoering in 2017 van een presidentieel systeem dat bijna alle macht in de handen van één man legde, te weten Erdogan zelf. Zeker internationaal kan hij zich zo presenteren als de belichaming van een trotse natie. Turken zijn daar gevoelig voor. Dus de oppositie zal daar iets geloofwaardigs tegenover moeten stellen. Tot nu toe is dat niet gebeurd.

Op het centrale plein van Güzelyurt, een stadje in Centraal-Anatolië, komen drie gepensioneerde mannen tijdens hun spelletje 101 (een soort rummikub) tot precies die conclusie. Hoewel dit deel van Turkije een bolwerk is van Erdogans AK-partij (AKP), zijn ze het erover eens dat de regering er weinig van bakt. Met de economie

gaat het slecht, dat weet iedereen; de prijzen blijven maar stijgen en de lira staat lager dan ooit. Toch gaan ze bij de parlementsverkiezingen weer AKP stemmen en bij de presidentsverkiezingen – op dezelfde dag in juni – weer op Erdogan.

'Op wie anders? Er is geen alternatief voor Tayyip', zegt Ramazan Ünlü, een tachtigjarige voormalige fabrieksarbeider. En Kemal Kılıçdaroglu dan, de leider van de sociaal-democratische CHP? Ünlü keert zijn handpalmen naar boven. 'Kılıçdaroglu? Die heeft nog nooit iets voor Turkije gedaan.'

Dat is inderdaad het probleem van de oppositie. Als leider van de grootste partij binnen de Tafel van Zes zou Kılıçdaroglu de vanzelfsprekende tegenkandidaat moeten zijn. Het ontbreekt hem echter aan zowel charisma als bestuurlijke ervaring. Bovendien valt zijn religieuze achtergrond (hij is aleviet) slecht bij een deel van het electoraat. Volgens de peilingen zou de populaire CHP-burgemeester van Istanboel, Ekrem Imamoglu, kansrijker zijn.

Waarom hij het dan niet wordt? Misschien wel omdat de Tafel van Zes hem niet helemaal vertrouwt. Wie weet vindt hij het straks zó mooi om president te zijn dat hij weigert het presidentieel systeem af te schaffen. Dan wordt hij de nieuwe Tayyip. En één Tayyip is meer dan genoeg.

Rob Vreeken

Buitenland

Casper Thomas

Dezelfde steen

Zes door Trump gesteunde kandidaten voor de Senaat of het gouverneurschap willen niet op voorhand zeggen dat ze de uitslag van de midterm-verkiezingen in Amerika aankomende november zullen aanvaarden. Dat was het resultaat van een kleine peiling die *The New York Times* onlangs hield onder politieke kandidaten in twintig verkiezingsraces, waarbij het erom spant of de Democraat of de Republikein zal winnen. Nog eens vijf Republikeinen weigerden de vraag te beantwoorden. Alle Democraten gaven aan de verkiezingsuitslag hoe dan ook te respecteren. Het onderzoek was een periodieke herinnering dat een van de twee partijen in Amerika's bestel het model 'uitslagen kloppen alleen als ik win' tot handelsmerk maakte.

Lange tijd was het refrein dat de midterms een slachting van de Democraten zouden worden. Onder leiding van een weinig populaire president zou de regerende partij het Huis van Afgevaardigden en de Senaat vrijwel zeker kwijtraken, zo waren de voorspellingen. De koffie-

dikkijkers konden daarbij terugvallen op een patroon: sinds de Tweede Wereldoorlog gebeurde het slechts twee keer dat de partij van de zittende president er zetels in het Huis van Afgevaardigden bij kreeg tijdens de midterms. In de Senaat vond een dergelijke overwinning in totaal zes keer plaats. De geijkte verklaring voor het 'midterm-verlies' is dat iedere president onvermijdelijk teleurstelt afgezet tegen de verwachtingen waarmee hij naar het Witte Huis werd gestuurd. Dit vertaalt zich in een afstraffing twee jaar later.

Het enige wat de tegenpartij hoefde te doen was de vruchten van teleurstelling opvangen die als vanzelf uit de boom vielen. Boodschap of kandidaten, dat maakte niet zoveel uit, de draaiende politieke wind was voldoende om naar een overwinning te zeilen. De Republikeinen hebben ontdekt hoe de ijzeren wet van tussentijdse afstraffing doorbroken kan worden: blijven plakken aan een extreme president en zijn epigonen. Want plotseling lijkt de overwinningsskar minstens zo waarschijnlijk als de slachtbank voor de Democraten. Fivethirtyeight, een belangrijke opiniepeiler, zegt dat de Republikeinen een kans van een op drie hebben om de Senaat te veroveren. Voor het Huis van Afgevaardigden is dat iets minder dan twee

derde – een stuk minder gunstig voor de Democraten, maar een verbetering ten opzichte van hun kansen een paar maanden geleden.

Verskillende factoren kunnen het kerend tij verklaren. Ontzetting bij de Democratische kiezer over inperkingen van het recht op abortus, dalende benzineprijzen en een Amerikaanse economie die een stuk soepeler is gaan lopen. De werkloosheid is laag en Biden kreeg fikse economische investeringen voor elkaar. Het dwingt de Republikeinen zich terug te trekken tot hun

Trumpisme als winnend recept? Het trekt vooral opportunisten

laatste afzetblok: een cultuuroorlog gebaseerd op klagen over 'woke'.

De conservatieve cultuurridder uithangen plus meedoen aan het giftige twijfel zaaien over verkiezingsuitslagen zijn de twee voornaamste criteria waarmee kandidaten in aanmerking komen voor een *endorsement* van Trump. Beroemd zijn, doet er niet toe waarom, helpt ook. Zo kwam in Pennsylvania 'Dr. Oz' aan zijn nominatie als Republikeinse Senaatskandidaat. Oz is een televisiedokter zonder politieke ervaring, bovendien afkomstig uit New Jersey. In Georgia – nog een cruciale

swing state – schoven de Republikeinen Herschel Walker naar voren, een American footballspeler die claimt dat klimaatverandering komt door 'slechte lucht uit China' die 'goede Amerikaanse lucht' verdringt. Ook verzon hij zijn cv bij elkaar.

In Pennsylvania is de Democratische tegenkandidaat John Fetterman, een boomlange ex-burgemeester van een staalstadje onder Pittsburgh met een uiterst progressieve agenda. In Georgia verdedigt Raphael Warnock zijn zetel. Hij was voorganger in de kerk waar ook Martin Luther King preekte. Dit soort verschillen deden Mitch McConnell, de Republikeinse voorman, zijn zorgen uiten over 'de kwaliteit van de kandidaten' in zijn partij.

Hoe de midterms uitpakken blijft ongewis – een kenmerk van de huidige Amerikaanse politiek is de hoge onvoorspelbaarheid – maar nog altijd moet bewezen worden dat trumpisme echt een winnend recept is. Deze stroming lijkt vooral opportunisten en onbekwamen te trekken. Toch zet de Republikeinse partij, na twee keer verlies (de midterms van 2020 en de presidentsverkiezingen van 2022) opnieuw hierop in. De ezels stoot zich niet twee keer aan dezelfde steen; voor de olifant, symbool van de Grand Old Party, lijkt zelfs drie keer niet genoeg.

Orbán wordt steeds katholieker

Boedapest – Hoewel Hongarije inmiddels bekendstaat als een 'illiberale democratie' gebruikt de Hongaarse premier Viktor Orbán die term zelf vrijwel niet meer. Hij

heeft het steevast over 'christelijke democratie' en hij vult die term met streng-katholieke waarden in. Die lijken niet zozeer voort te komen uit diepgewortelde religieuze overtuigingen, zoals in Polen, als wel uit de bedoeling een cultuurstrijd met het Westen op te doen laaien.

De waarden kwamen tot voor kort overeen met twee van de drie punten die in 2006 door paus Benedictus XVI in 2006 geïntroduceerd werden als 'niet-onderhandelbare morele principes': erkenning en promotie van de natuurlijke structuur van de familie als vereniging van man en vrouw via het huwelijk, en bescherming van het recht van ouders om hun kinderen op te voeden.

Het derde 'niet-onderhandelbare principe' van de vorige paus, de 'bescherming van het leven in al haar stadia', werd wel officieel onder Orbán in de grondwet opgenomen – maar de liberale abortuswetgeving uit de socialistische tijd, die in 1953 geïntroduceerd werd, was tot nu toe niet veranderd.

Dave Whamond / Cagle

Abortus kwam ook niet voor in zijn verhaal. Maar vorige week werd plotseling, zonder parlementair debat, een decreet uitgevaardigd dat de bestaande wet aanpast: een abortus mag voortaan pas plaatsvinden wanneer een vrouw zelf geluisterd heeft naar de hartslag van de foetus.

Het zorgde voor onrust onder Orbán's critici in Hongarije: is dit het testen van het water, een eerste stap op weg naar het afschaffen van abortus? 'Dit is de eerste stap richting pro-life sinds abortus in 1956 gelegaliseerd werd; een decennia-oud taboe wordt zo doorbroken', zei Dóra Duro van de extreem-rechtse partij Mi Hazánk.

Toch moet nog maar gezien worden of het verder dan dit zal gaan: een ruime meerderheid van de Hongaren is namelijk vóór abortus. Wat opvallend is, is dat de wet in werking trad op dezelfde dag dat het Europees Parlement een rapport aannam waarin gesteld wordt dat Hongarije geen democratie meer is, maar een 'gekozen autocratie' – én in dezelfde week dat de Europese Commissie aankondigde nu echt zevenenhalf miljard van het cohesiefonds niet aan Hongarije uit te keren tenzij het hervormt.

Het zou niet de eerste keer zijn dat een emotioneel beladen en cultureel verdeeldheid zaaiend onderwerp ingezet wordt om media-aandacht weg te leiden van ontwikkelingen waar de regering-Orbán het liefst niet al te lang stil bij staat.

Roos van Hennekeler

Suriname is boos op Netflix

Paramaribo – *Narco-Saints*, een nieuwe Netflix-serie over een Koreaanse drugsbaron in Suriname, zorgt voor spanning in de diplomatieke relatie tussen Suriname

en Zuid-Korea. In de serie wordt Suriname weggezet als een narcostaat, en daar is de regering niet over te spreken.

De zesdelige Netflix-serie gaat over een zakenman die door de Amerikaanse inlichtingendienst wordt gedwongen deel te nemen aan een geheime missie om een Koreaanse drugsbaron in Suriname te arresteren. Het verhaal is 'geïnspireerd op een waargebeurd verhaal', maar 'de karakters en gebeurtenissen zijn opnieuw bedacht voor dramatische doeleinden', meldt Netflix bij aanvang van elke aflevering.

Hoewel de indruk wordt gewekt – in Zuid-Korea heet de serie *Suriname* – vonden de opnames van de serie niet plaats in Suriname zelf, maar in de Dominicaanse Republiek en Zuid-Korea. Daarbij wordt veelvuldig gebruikgemaakt van Surinaamse props, zoals onder meer de krant *Times of Suriname*, Parbo Bier, de Surinaamse Luchtvaart Maatschappij en het uniform en de wagens van de Surinaamse politie.

Ook is er een rol weggelegd voor 'president Delano', een verwijzing naar de voormalige president van Suriname, Desiré Delano Bouterse.

Hij werd in 1999 in Nederland bij verstek veroordeeld tot een gevangenisstraf van elf jaar voor drugshandel. In de serie onderhoudt president Delano nauwe banden met de Koreaanse drugsbaron, die zich in het dagelijkse leven voordoeft als een christelijke priester.

Het meeslepende drama kwam uit op 9 september en doet het goed onder de kijkers. Het staat momenteel op de vijfde plaats van Netflix' meest bekeken niet-Engelse televisieshows wereldwijd. In Suriname zelf zijn de reacties minder lovend. De regering vindt dat de serie het imago van Suriname schaadt en toeristen op het verkeerde been zet. Albert Ramdin, minister van Buitenlandse Zaken, liet in een verklaring weten dat de Surinaamse regering 'de mogelijkheden bekijkt om juridische stappen te ondernemen tegen de producenten' van de hitserie. 'Of de praktijken waar zijn of niet, het gaat om het creëren van een negatieve perceptie', zei Ramdin. Volgens de minister is Suriname niet langer het land dat in de serie naar voren komt.

De Zuid-Koreaanse ambassade in Venezuela (ook verantwoordelijk voor Suriname) reageerde met een waarschuwing voor haar inwoners in Suriname. Die zouden 'extra op hun veiligheid moeten letten' na de uitspraken van Ramdin. Netflix geeft 'geen commentaar' over de controverse.

Zoë Deceuninck

Aan de grens Anti-vluchtelingencoalitie dreigt Italiaanse verkiezingen te winnen

Wat gebeurt er als zondag de Italiaanse verkiezingen gewonnen worden door de anti-vluchtelingencoalitie? Vluchtelingen weren is niet gewoon een programmapunt van Giorgia Meloni's 'post'-fascistische Fratelli d'Italia en Lega Nord van Matteo Salvini. Het is het identiteitsbepalende punt voor beide partijen. Belangrijker dan de economische crisis, corruptie, slechte infrastructuur en sociale voorzieningen, de waanzinnige Italiaanse staatsschuld van 2644 miljard (155 procent van het bnp), het coronasteunfonds van Europa waarvan Italië nog 150 miljard moet zien binnen te harken, belangrijker dan dit alles zijn *clandestini*, de clandestienen, zoals vluchtelingen en gelukszoekers aan deze kant van het politieke spectrum heten.

Dit jaar staken ongeveer 46.000 mensen van de Noord-Afrikaanse kusten over naar Italië. In 2021 waren het er 67.000, in het coronajaar 2020 waren het er 34.000, in 2019, het jaar waarin de Lega-leider Matteo Salvini als minister van Binnenlandse Zaken over het vluchtelingenbeleid ging, was het aantal zeer laag, 11.500. Italië had toen flink de schrik in de benen door de hoge aantallen van 2017 en 2018 (180.000), en zodoende kreeg Salvini de vrije hand in zijn afschrikbeleid. Ook nu is Salvini's grootste droom weer minister van Binnenlandse Zaken worden, om zijn klus

Economie

Dirk Bezemer

Zettendwang

Je kunt een mug proberen dood te slaan met een vliegenmepper of met een baksteen. In het laatste geval gaat er meer kapot dan alleen de mug. Met een baksteen is het bovendien slecht richten, zodat de kans groot is op nevenschade waarbij de mug alsnog ontsnapt.

De mug is inflatie, de baksteen is het monetair en fiscaal beleid. De sterke rentestijgingen gaan de economie hard raken. Tegelijk heeft de rente van de centrale bank weinig invloed op de Europese energie-inflatie. In die zin is het een bot instrument met veel nevenschade – bijvoorbeeld een verergering van de Duitse recessie die eraan komt.

Onder erkenning van het leed bij voedselbanken en door energierekeningen moeten we ons toch afvragen of dit nu Grote Inflatie is. Groot zeker. Maar Adam Tooze, hoogleraar aan Columbia University, wijst erop dat inflatie een algemene prijsstijging is, inclusief loonstijgingen; lonen zijn immers de meest algemene prijs die er in de economie is. Amerika

heeft zo'n inflatie, Europa heeft een energie- en voedselprijschok vanwege Poetin en onze gasmarkten, aldus Tooze. Een rentestijging doet niet veel aan die oorzaken, maar is wel schadelijk.

Waarom verhoogt de ECB de rente? 'Zettendwang', noemde de Britse hoogleraar Daniela Gabor het vorige week in de *Financial Times*. Dat is als je bij een potje schaken eigenlijk geen betere stand kunt bedenken dan wat er al op het bord staat, maar helaas: je bent aan zet. Zo kon ook de ECB eigenlijk niets beters doen dan niets doen. De rust bewaren. Zeker, de rente moest een keer omhoog naar een normaler niveau, en de opkoopprogramma's moesten een keer worden afgebouwd. De ECB heeft daar jaren de tijd voor gehad maar is er nooit echt aan begonnen. Onder haar hoede is er een financieel stelsel ontstaan dat zwaar leunt op lage rente en opkoopprogramma's. De moeizame exit uit dat systeem door de rente te laten stijgen had na 2015, toen de Europese economie aantrok, moeten beginnen. Nu is ongeveer het slechtst denkbare moment om dat te doen. Maar door de stijgende energie-inflatie werd de roep om een renteverhoging zo luid dat de ECB niet niets kon doen.

De crisis legt een weeffout bloot. De ECB zit in een onmogelijk parket. Ze heeft zich verantwoordelijk laten maken voor prijsstabiliteit waarop ze weinig grip heeft. Ze onderschrijft een monetaire theorie waarin de rente het enige instrument is om inflatie te bedwingen. Dus kijkt iedereen naar de ECB en naar de rente als er inflatie is. Ik vermoed dat president Christine Lagarde en ECB-bestuursleden als Isabel Schnabel de rentestijging geen goed idee vinden. Maar: zettendwang. Had de ECB nog eens een half jaar

Het risico van recessie door beleid is intussen wereldwijd aanwezig

niets gedaan, dan was er een oproer uitgebroken voor de poorten van het hoofdkantoor in Frankfurt. Het toont de enorme macht van narratief en van economische theorie, ook als die niet klopt.

De renteverhoging is dus de baksteen. Ze kan werken door een recessie uit te lokken waarin naast andere ellende de prijzen vaak gaan dalen. De vliegenmepper is het instellen van prijsplafonds en het afromen van winsten die de energieprijzen opjagen. Daar gaat de ECB niet over en het

gebeurt nu toch al, zelfs door ons eigen kabinet, dat uiteraard lang onwillig was om iets aan 'de markt' te veranderen. We slaan met de vliegenmepper én de baksteen.

Het risico van recessie door beleid is intussen wereldwijd aanwezig, schrijft de Wereldbank in een recent rapport. Vrijwel overal zijn er rentestijgingen en worden overheidsuitgaven teruggeschroefd. Je zou het bijna vergeten nu hier in Nederland de miljarden ons om de oren vliegen, maar méér landen zijn nu fiscaal aan het minderen dan tijdens de Grote Recessie in 2010. Vaak zijn er vanwege corona hoge schulden, en de inrichting van het mondiale monetaire stelsel is zodanig dat landen met te hoge schulden de hoofdprijs gaan betalen op de kapitaalmarkten. Dus zit er maar één ding op: minder uitgeven aan sociale voorzieningen, minder investeren in de energietransitie en op andere manieren op overheidsuitgaven besparen.

Energieprijzen en overheids-schulden die tot rentestijgingen en versobering leiden op het slechtst denkbare moment: in een crisis worden de weeffouten in een systeem pijnlijk duidelijk. Reageren? bezemer@groene.nl

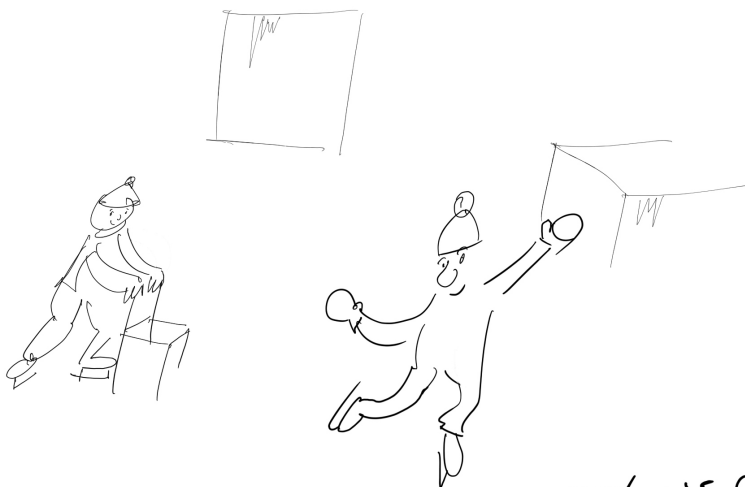
van 2019 af te maken: op naar het 'nul-vluchtelingenbeleid' van Australië. *No Way, You Will Not Make Italy Home.* Engels spreekt hij niet echt, maar deze kreet, die rolt soepel van de tong.

Giorgia Meloni, met haar hardcore-fascisme, wil ook naar het nul-vluchtelingenbeleid, maar dan toch liever op háár manier. Haar grote voorbeeld is de Hongaarse premier Viktor Orbán met zijn kilometers prikkeldraad aan de grens met Kroatië en zijn territoriale-innametheorie, die vooral op moslimmigranten slaat. De stunt van Salvini op Lampedusa heeft haar nogal geïrriteerd. Op 4 augustus dreef de leider van Lega op een vissersbootje in een gestreepte zwembroek langs de kusten van het Siciliaanse Lampedusa. De boodschap was: deze schitterende, azuurblauwe wateren zijn bedoeld voor Europese toeristen in zwembroek zoals ik, niet voor de afgeladen boten uit Afrika. Een ludieke actie die de 'soldaat' Giorgia Meloni niet kon waarderen, en sowieso zit ze niet te wachten op Salvini's grote ambities met de vluchtelingen. Want die heeft ze zelf.

Anne Branbergen

Het aantal in 2022 getelde doden en vermisten aan de buitengrenzen van Europa, volgens het Missing Migrants Project (IOM): 1984

NEDERLANDSE WINTER 2022

TER WIJL DE OUDERS VOEDSELKIJKEN IN DE SUPERMARKT
HEBBEN DE KINDEREN THUIS IJSPRET **Anne**

FAÇADE

contemporary art festival middelburg

16 jul / 6 nov 2022

facade2022.nl

een route door de monumentale binnenstad
van middelburg langs zestien installaties van

raul balai marinus boezem kevin van braak delphine
courtillot jaap van den elzen kianoosh gerami folkert
de jong anish Kapoor liesbeth labeur emmeline de mooij
warre mulder leonard van munster tanja smeets anne-marie
van sprang edward clydesdale thomson erwin wurm

CbZ façade wordt georganiseerd door
cbk zeeland | balans 17 middelburg | 0118 611 443 | cbkzeeland.nl

beeld: viviane sasson

In Den Haag

Woke

In haar H.J. Schoo-lezing haalde minister van Justitie Dilan Yesilgöz uit naar 'woke': mensen met lange tenen bedreigen volgens de VVD'er de rechtsstaat. Waar komt dat idee vandaan?

Merijn Oudenampsen beeld Milo

Er waart een spook door Nederland – het spook dat *woke* heet. Vorige week hield vvd-minister van Justitie Dilan Yesilgöz de jaarlijkse H.J. Schoo-lezing, georganiseerd door *EW Magazine*. De minister sprak haar zorgen uit over allerhande bedreigingen voor de rechtsstaat. Opvallend genoeg rekende de minister ook de woke-beweging tot deze bedreigingen. Volgens de minister dreigde deze stroming een verstikkende zelfcensuur te creëren in de cultuur, de media en het onderwijs. Een relletje was geboren.

'Woke' heeft zich in korte tijd ontwikkeld tot een favoriet scheldwoord voor identiteitspolitiek en politieke correctheid. Onder Donald Trump werd de *'war on woke'* een belangrijk speerpunt van de Republikeinse Partij. Sindsdien is het Amerikaanse anti-woke-discours naar Nederland overgewaaid. Wilders spreekt van 'woke-terreur', Joost Eerdmans van JA21 noemt het een 'veelkoppig, radicaal monster' dat onze vrijheid bedreigt. En Thierry Baudet wil het gehele onderwijs opnieuw opbouwen om het te zuiveren van woke-opvattingen. De bestrijders van woke lijken niet in staat te zijn zich tegen een trend te keren, zonder die trend tot karikaturale proporties op te blazen.

'De meest extreme uitingen op de flanken hebben feitelijk heel weinig te maken met ons dagelijks leven en de uitdagingen waar mensen thuis elke dag mee bezig zijn', stelde de minister nog. Om vervolgens onbekommerd de uitingen van een van die flanken over te nemen. Hier was duidelijk niet de minister van Justitie aan het woord, maar een vvd-politica die de rechterflank van het electoraat het hof maakte. Zelfs voor de neutrale toeschouwer bleef echter onduidelijk waarom mensen met lange tenen – want dat is waar woke op neerkomt voor de minister – een bedreiging vormen voor de rechtsstaat of de vrijheid van meningsuiting. Alsof we niet leven in een tijd waarin elke dag de meest buitenissige ideeën de ronde doen. Zoals de minister zelf al stelde, hebben allerhande antisemitische complottheorieën een comeback gemaakt. Als dit het publieke debat is onder een verstikkende deken van politiek correcte zelfcensuur, dan vraag je je toch af hoe het er zonder die deken uit zou zien.

De politicoloog Chris Aalberts, aanwezig bij de lezing, maakte zich boos over de gratuite manier waarop hele groepen burgers als staatsgevaarlijk werden weggezet. 'Het toont wederom aan dat de keuze van *EW* wie de H.J. Schoo-lezing mag uitspreken niet altijd een gelukkige is', schreef Aalberts in zijn verslag. Maar opvallend is dat deze editie juist naadloos aansluit bij de geest van de lezing. Deze is immers vernoemd naar de voormalige hoofdredacteur van *Elsevier Weekblad*, Hendrik Jan Schoo (1945-2007). Yesilgöz roemde Schoo om zijn 'rationele, koele analyses' en zijn 'koele feitelijkheid', maar relevanter en – het moet gezegd – feitelijker is het gegeven dat Schoo

geestelijk vader is van de kritiek op de politieke correctheid.

In 1995, ter gelegenheid van het vijftigjarig jubileum van de bevrijding, schreef Schoo het invloedrijke essay *Herdenken in deemoed*. Het waren barre tijden voor links. PVDA-intellectuelen als Bart Tromp en Ruud Koole schreven somber over de definitieve neergang van links. Minder somber was vvd-leider Frits Bolkestein, die tevreden vaststelde dat links in een 'stervensfase' terecht was gekomen. Later dat jaar zou Wim Kok in zijn Den Uyl-lezing de daad bij het woord voegen en de ideologische veren uitplukken.

Schoo stelde echter dat links op verholde wijze nog steeds aan de macht was. Niet in de politiek of de economie, maar in de zogenoemde 'bewustzijnsindustrie': in bestuur, onderwijs, cultuur, wetenschap en media.

De linkse cultuurelite die de dienst uitmaakte in deze sectoren had het land een schuldcomplex aangepraat over de Tweede Wereldoorlog en daarmee de deuren opengezet voor massa-immigratie. Links had het land een 'geharnast antifascisme' opgedrongen, vastgelegd in artikel 1 van de grondwet. 'De herinne-

Is de recente radicalisering op rechts een gevolg van de zwakte van links?

ring aan de oorlog wordt dienstbaar gemaakt aan de heilsboodschap van de komende multiculturele samenleving', schreef Schoo. Zo werden 'de bevrijders, de generatie van de jaren zestig, al snel de hoeders van het politiek correcte denken'. Met als gevolg dat het debat 'bezaaid was geraakt met voetangels en klemmen, met gevarendriehoeken, met zones die we niet strafeloos mogen betreden'.

'Koel' en 'feitelijk' was het natuurlijk niet, dat Schoo het immigratiebeleid zo op het conto van links schreef, aangezien rechtse kabinetten daarover de beslissingen namen. Maar zijn beeld van de alomtegenwoordige 'linkse elite' met haar politieke correctheid zou gretig aftrek vinden ten tijde van de Fortuyn-revolte. Het doelwit van de kritiek is inmiddels veranderd, de linkse protestgeneratie heeft plaatsgemaakt voor mondige minderheden, maar opvallend veel is ook gelijk gebleven.

Er is een interessante theorie van de Amerikaanse politicoloog Corey Robin. Hij ziet de opkomst van Trump en de recente radicalisering op rechts als een gevolg van de zwakte van links. Als er geen linkse dreiging meer is, verslapt de urgentie en worden de argumenten sleets. Er ontstaat de noodzaak om zaken continu uit te vergroten om de dreiging nog enigszins voelbaar te maken. Rechts als slachtoffer van het eigen succes. ■

Abdulaziz Ketaz / AFP / ANP

Syriërs verzamelen zich voor de Bab-al-Hawa-grensovergang met Turkije op 12 september, als onderdeel van een zogenaamd 'vredeskonvooi' dat probeert naar de EU te migreren

De laatste kans om Europa te bereiken

Karavaan van Licht

De situatie voor vluchtelingen in Turkije wordt onhoudbaar. Een groep Syriërs laat daarom ruim honderdduizend vluchtelingen de grens met Europa oversteken. Als uiting van wanhoop en als protest. **Yaghoub Sharhani**

Binnen enkele weken hebben zich online via Telegram bijna honderdduizend vluchtelingen verzameld. Afgelopen zondag riepen de organisatoren via speciale Telegram-kanalen op om vanaf maandag 19 september met z'n allen naar Edirne, een Turkse plaats vlak bij de grens met Bulgarije, te trekken. Diezelfde dag meldden al duizenden mensen dat ze onderweg waren. Dat was het startsein van de Karavaan van Licht. In grove lijnen is dit het plan: met een zo groot mogelijke groep vluchtelingen een konvooi vormen en lopend de Turkse grens oversteken naar Europa.

Iedereen die meeloopt wordt gevraagd om ingeblikt voedsel, water, reddingsvesten, slaapzakken, tenten, EHBO-koffers en andere noodzakelijke benodigdheden mee te nemen. Het is de bedoeling dat journalisten de eerste lijn van de karavaan vormen, daarachter een rij met artsen en verpleegsters in witte uniformen en tassen met het embleem van het Rode Kruis, en dan pas de vluchtelingen.

'We verwachten dat er meer dan 150.000 mensen aansluiten,' zegt een van de organisatoren telefonisch. Dat aantal is gebaseerd op het

online animo. De 46-jarige Syrische ingenieur woont sinds hij in 2013 zijn land ontvluchtte samen met zijn vrouw en drie kinderen in Istanboel en wil om veiligheidsredenen anoniem blijven. Samen met een groep Syrische journalisten, artsen en andere ingenieurs die zijn gevlucht en nu door willen reizen naar Europa heeft hij begin september de Telegram-groep aangemaakt. 'Wij richten ons tot de Syrische vluchtelingen in Turkije, maar iedereen is welkom.'

De karavaan zal starten vanuit een aantal Turkse provincies, maar het grootste deel van de vluchtelingen die mee zullen lopen bevindt zich in Istanboel. 'Wij roepen iedereen op om willekeurig, stiekem en onopvallend naar grensovergangen te vertrekken.'

De organisatoren stuurden vorige week een brief naar de Turkse autoriteiten om toestemming te vragen voor de actie. Ze willen dat Turkije hun doorgang geeft en niet arresteert. Tot nu toe is een reactie uitgebleven. 'Wij beschouwen dit stilzwijgen als instemming', zegt hij. Naar eigen zeggen spraken ze onlangs met de VN-vluchtelingenorganisatie UNHCR en die stond niet negatief tegenover het plan. Ze kloppen binnenkort ook bij andere mensenrechtenorganisaties aan om steun te vragen.

Zelfs als Turkije alsnog laat weten tegen de actie te zijn, gaat de karavaan door. De organisatoren worden gesterkt door de 'duizenden berichten die wij dagelijks via Telegram ontvangen' van mensen die mee willen doen. Veel vluchtelingen zien dit konvooi als misschien wel de laatste kans om Europa te bereiken. En om de Turkse autoriteiten niet nog veel wijzer te maken, is het vertrekmoment tot het laatst geheim gehouden.

In Syrië is onlangs als reactie op de Karavaan van Licht de Karavaan van Vrede opgericht. De organisatoren roepen Syriërs op om naar de Turks-Syrische grensovergang Bab al-Hawa te vertrekken. Als het lukt om de grens te passeren, willen ze zich aansluiten bij de Karavaan van Licht. Op 12 september probeerde een grote aan de Karavaan van Vrede verbonden groep de grenzen illegaal over te steken, maar de pro-Turkse rebellen groep Tahrir al-Sham hield hen tegen. Nu proberen ze een grotere groep te vormen om zo Turkije binnen te komen. 'We hebben contact gehad en als het ze lukt om op tijd in Turkije te zijn, zijn ze meer dan welkom', zegt de Syrische ingenieur. Hij sluit niet uit dat de karavaan veel vluchtelingen van buiten Turkije zal aantrekken.

Turkije is al zeker zeven jaar het land dat wereldwijd de meeste vluchtelingen opvangt. Er zijn volgens de officiële cijfers alleen al 3,7 miljoen Syriërs, al is de Turkse bevolking ervan overtuigd dat het er in het echt nog veel meer zijn. En hoewel ze eerder als 'broeders' werden ontvangen, toen ze hun eigen land door de burgeroorlog moesten ontvluchten, is mede door de enorme economische malaise in Turkije het sentiment totaal gekanteld naar een openlijk discriminatoir discours. Veel Turken vinden inmiddels dat hun land wordt ontwricht door de miljoenen vluchtelingen en dat zij de oorzaak zijn van de problemen.

Het is in aanloop naar de verkiezingen volgend jaar een van de belangrijkste thema's. President Erdogan krijgt van de oppositie harde kritiek, omdat hij veel vluchtelingen heeft toegelaten en ze door de Turkijedeal met Europa niet laat doorreizen. Er zijn veel politieke partijen die een anti-vluchtelingenbeleid beloven, met als meest extreme de jonge, in de peilingen snel groeiende IYI Partij, een afsplitsing van de ultra-nationalistische MHP. Oprichter en partijleider Meral Akşener zei onlangs dat als haar partij aan de macht komt alle Syrische vluchtelingen voor 1 september 2026 terug moeten zijn in hun eigen land en dat ze tot die tijd in kampen zullen worden gezet zodat de 'demografische samenstelling en Turkse identiteit' beschermd zullen blijven. Erdogan stelde voor om Syrische vluchtelingen naar de zones in Noord-Syrië te sturen die momenteel onder controle staan van het Turkse leger.

Ondertussen groeit het geweld tegen vluchtelingen in Turkije. Volgens Turkse media is begin september in Antakya een zeventienjarige Syrische jongen doodgestoken door een woedende menigte, omdat hij de schouder van een vrouw zou hebben aangeraakt. Dat werd door haar zoon opgevat als seksuele intimidatie, een

'Onze situatie in Turkije is onhoudbaar en we zijn bang om teruggestuurd te worden naar Syrië'

beschuldiging die vaak wordt geuit tegen vluchtelingen. De angst voor geweld en om teruggestuurd te worden naar het land dat ze juist zijn ontvlucht zorgt ervoor dat veel vluchtelingen nu door willen reizen naar Europa. Een deelnemer aan de Karavaan van Licht bedankt in een bericht op sociale media de Turken omdat ze al tien jaar worden opgevangen en laat weten dat ze geen andere keuze hebben dan verder te trekken 'om de lasten voor de Turken' te verlichten.

Lina (45) wacht in spanning op het moment dat de Karavaan van Licht in beweging komt. Ze is een van de leden van de Telegram-groep. Aan de telefoon vertelt ze dat ze de oorlog in Syrië is ontvlucht en dat ze nu al enige tijd in Turkije woont met haar drie dochters. Haar echtgenoot is tijdens de oorlog omgekomen. Het probleem in Turkije is, aldus Lina, dat ze veel last heeft van het anti-vluchtelingensentiment onder een deel van de bevolking. Ze krijgt op straat geregeld te maken met racistische beledigingen en ander verbaal geweld. Daarnaast is het leven in Turkije in financiële zin steeds zwaarder geworden. Lina ontvangt maandelijks omgerekend zo'n 250 euro. Maar door de gestegen huurprijzen van huizen en de enorme inflatie komt ze lang niet rond. 'Soms naai ik kleding voor de burens, maar ook dat is niet voldoende. Mijn negenjarige dochter droomt ervan om vlees of vis te eten. Daar hebben we nu gewoon geen geld voor.' Als ze eerlijk is, heeft ze ook er ook niet veel vertrouwen in dat zij en haar kinderen met de karavaan Europa zullen bereiken. 'Maar ik ben wanhopig. Onze situatie in Turkije is onhoudbaar en we zijn bang om teruggestuurd te worden naar Syrië.'

Ruim twee jaar geleden werd er een soortgelijke 'trek' georganiseerd door een groep Syriërs in Turkije. Zij noemden zich toen de Karavaan van Hoop. Zij waren destijds wat vrijer in de communicatie naar de buitenwereld en dat bleek geen gelukkige zet. 'Een uur nadat wij via onze Telegram-groep en Facebook-accounts het vertrekmoment hadden aangekondigd, viel de Turkse inlichtingendienst onze huizen binnen en arresteerde ons', zegt Rdwan Alshhwan (35), een van de organisatoren. Hij kreeg een

Veel Turken vinden inmiddels dat hun land wordt ontwricht door de miljoenen vluchtelingen

gevangenisstraf en werd vervolgens onder dwang naar Syrië gedeporteerd.

Volgens Alshhwan is zijn konvooi niet verbonden aan de Karavaan van Licht en hij sluit niet uit dat Turkije verhindert dat ze een vrije doorgang naar Europa krijgen. 'Turkije wil namelijk zijn relatie met Europa niet op het spel zetten, weet ik uit ervaring.'

'We beseffen dat onze mars richting Europa erg gevaarlijk kan zijn', zegt de organisator van de Karavaan van Licht. Kinderen mogen daarom niet mee. De karavaan wordt met een medische staf uitgerust om, indien nodig, vluchtelingen te behandelen. Er is ook een nieuw Telegram-kanaal gelanceerd dat volledig gewijd zal zijn aan het vastleggen van mensenrechtenschendingen tegen vluchtelingen tijdens de mars. Een aantal leidinggevendenden moet zorgen voor een vreedzaam verloop. 'Wie zich niet aan de regels van het konvooi houdt, wordt overgedragen aan de politie', zegt de Syrische ingenieur.

'Dit konvooi is een sprankje licht aan het einde van de tunnel', aldus een dertigjarige Iraakee die zich Al-Basrawi noemt en die sinds 2019 in Istanboel woont. Volgens hem is de karavaan erg populair geworden onder vluchtelingen in Turkije en geeft het hun hoop. De kans is zeer klein dat iemand alleen of via een smokkelaar Europa bereikt, zegt Al-Basrawi. Hij heeft het zelf meerdere keren geprobeerd, alle pogingen waren vruchteloos. 'Ik heb één keer Griekenland bereikt, maar de Griekse soldaten pakten mij op, sloegen me in elkaar en gooiden me in de Evros.' Hij ontsnapte op wonderbaarlijke wijze aan de verdrinkingsdood, vertelt hij.

Wat Al-Basrawi betreft is het deelnemen aan dit konvooi geen lichte keuze. 'Het is een beslissing op leven en dood.' Eerder nam hij deel aan de grote demonstratie in zijn olierijke thuisstad Basra, in het zuiden van Irak, tegen de toenemende onveiligheid, de overheids corruptie, de hoge werkloosheid en de slechte voorzieningen in het land. 'Ik werd daarom achtervolgd door de Iraakse milities en moest vluchten.'

De Karavaan van Licht is ook een vorm van protest. Zo eisen de organisatoren in een drietalig pamflet van de Verenigde Naties dat ze 'zo snel mogelijk naar de Griekse en Bulgaarse grenzen gaan om een einde te maken aan de moordpartijen op asielzoekers', dat ze vluchtelingen in de buurlanden van Syrië werkelijk gaan steunen, niet alleen technisch en formeel, en dat ze moeten voldoen aan hun wettelijke verplichtingen om Syrische vluchtelingen te beschermen tegen alle vormen van fysiek, psychologisch en politiek misbruik. Ze laten weten dat ze zich niet zullen terugtrekken en niet zullen stoppen. 'Of we zullen allemaal aankomen, of we zullen allemaal vallen en de hele wereld zal met ons mee vallen.'

De Iraakse vluchteling Al-Basrawi denkt dat de trek niet alleen is bedoeld voor Syriërs, maar voor alle vluchtelingen die in Turkije wonen en Europa willen bereiken. 'Een Turkse vriend wil ook meevluchten, zodra het vertrek wordt aangekondigd.' ■

Na een Oekraïense overwinning

Een vuile lei

Door het succes van Oekraïne op het slagveld is een snel einde aan de oorlog ineens voorstelbaar. Is Europa – en de wereld – daar wel op voorbereid? **Rutger van der Hoeven**

Eindelijk waren ze daar, de beelden van tanks die dorpen binnenrijden met juichende Oekraïners en soldaten die worden omhelst en gekust. Ze waren al een half jaar geleden voorspeld, door een bekende militair analist die meende dat de vijand nauwelijks zou vechten en de soldaten ‘vooral het risico zullen lopen te hard te worden geknuffeld door de meisjes van Odessa’. Maar die analist – een Russische tv-commentator – had het over Russische soldaten, in februari. En deze beelden waren van Oekraïense soldaten, in september.

Het was een verademing na een half jaar deprimerende beelden van verwoesting en verdriet, die een schaduw werpen over Europa. En een verademing ook – in ieder geval voor de dikke meerderheid van de Europeanen die Oekraïne steunt in de strijd tegen de Russische bezetting – om de Oekraïners snelle terreinwinst te zien boeken na maanden van wrede artillerie-oorlog met weinig beweging aan het front.

Inmiddels lijkt de oorlog alweer teruggekeerd naar die langzame artillerie-oorlog die we hebben leren kennen. De consensus is dat die nog heel lang kan duren: mannen als de Franse president Emmanuel Macron en Navo-chef Jens Stoltenberg waarschuwen voor een oorlog van vele maanden of zelfs jaren. Maar de Oekraïense doorbraak herinnert ons eraan dat dit niet zo hoeft te zijn. Oorlogen die gestold lijken, kunnen soms heel snel veranderen, zoals die in Afghanistan, vorig jaar. Een frontlijn die lang nauwelijks beweegt, kan opeens in elkaar klappen, zeker als het moreel bij een van de partijen laag is – zoals aan het Russische front rondom Charkov.

Maar oorlog is onvoorspelbaar en een waaijer van militaire experts waarschuwde vorige week voor overhaaste conclusies. Maar evengoed gaf het Oekraïense succes een inkijkje in hoe het einde van de Russisch-Oekraïense oorlog eruit zou kunnen zien – het scenario van een Oekraïne dat zichzelf bevrijdt, is reëel.

Het was ook meteen duidelijk dat dit scenario problemen met zich mee zou brengen. Die liggen vooral op drie vlakken: hoe Europa om moet gaan met Oekraïne, hoe Europa zich moet opstellen tegen Rusland, en hoe Europa – en de wereld – om moet gaan met de gevolgen van een krimpend Rusland, met name in de voormalige Sovjet-Unie. Het gaat hier om vragen als: als Oekraïne blijft winnen, zouden Europese regeringen dan ook een

militair offensief steunen om de Krim te bevrijden? Is Oekraïne daarna welkom in de Navo? Als Ruslands krimpende macht leidt tot instabiliteit in de voormalige Sovjet-Unie, zoals vorige week in Armenië en Kirgizië, of zelfs in Belarus, gaat Europa zich daar dan in mengen? Of de grootste *bombshell* van allemaal: hoe reageert Europa als Vladimir Poetin opzij wordt geschoven – zou vrede in Oekraïne dan genoeg zijn of moeten ook herstelbetalingen en strafvervolgning volgen, plus het inleveren van de Krim? Zou Rusland weer welkom zijn in Europa?

Wie over zulke vragen nadenkt, ziet al snel dat het idee van een Oekraïense overwinning een prima vaandel is zolang iedereen zijn eigen voorstelling kan maken van wat dat betekent. De Duitse analist Ulrich Speck legde de vinger misschien het helderst op de zere plek. ‘De status quo, met een patstelling en een uitputtingsslag, was op een bepaalde manier comfortabel voor West-Europa en de VS’, zei hij in *The New York*

Eén door Rusland verloren slag in Oekraïne dreigt al twee bevroren oorlogen vlot te trekken

Times. ‘Beide zijn nerveus over twee scenario’s: Oekraïne dat verliest en Oekraïne dat wint.’

Aan de buitenkant is daar niets van te zien. Zoals vorige week, bij wat traditiegetrouw een van de saaiste politieke momenten van het jaar is: de Europese ‘State of the Union’. Met die toespraak opent de voorzitter van de Europese Commissie, doorgaans een gortdroge Zuid-Europeaan, het politieke jaar in Brussel. Dit jaar was anders. Nu zei de showgevoelige Ursula von der Leyen, gekleed in Oekraïens geel en blauw, veel opmerkelijke dingen. Zoals: ‘Ik wil dat de mensen van de westelijke Balkan, Oekraïne, Moldavië en Georgië weten: jullie maken deel uit van onze familie, jullie toekomst ligt in onze Unie en onze Unie is niet compleet zonder jullie.’

Daar zullen heel wat Europese politici het hunne van hebben gedacht. Macron, bijvoorbeeld, die al jaren elk gesprek over EU-uitbreiding probeert plat te slaan en onlangs zei dat een

Oekraïens EU-lidmaatschap ‘nog decennia’ kan duren. Hij klapt graag voor een toespraak die Oekraïne een hart onder de riem steekt, maar een driftig groeiende Europese Unie is niet wat uitbreidingsseptici willen – nu niet en straks ook niet. Zolang de oorlog voortduurt maakt dat niet uit, want alle Europese aandacht gaat nu uit naar het ondersteunen van Oekraïne in het weerstaan van de invasie. Maar als het Russische leger over de grens wordt teruggejaagd, kan de kwestie van Oekraïens EU-lidmaatschap – of dat van Georgië en Moldavië – niet blijven bij toezeggingen.

Ook andere problemen komen dan ter tafel. Een groep Europese zwaargewichten, zoals ex-Navo-chef Anders Fogh Rasmussen en de Zweedse oud-premier Carl Bildt, raadde vorige week ‘een langdurige Europese investering in Oekraïense militaire capaciteiten’ aan, plus lidmaatschap van de EU én de Navo. Het is een serieuze vraag of het Europese publiek dat wil als het vechten over is. Moeten EU-burgers niet ook betalen voor eigen hogere defensie-uitgaven, en hun eigen energierekening? Ongetwijfeld komt dan ook financiële steun aan Oekraïne ter sprake: het overheidstekort bedraagt nu vijf miljard euro per maand, en aan het einde van de rit betalen Europa en de VS dat. Sinds de oorlog is begonnen is de EU bij de regering-Zelenski harder gaan aandringen op anti-corruptiemaatregelen; na de oorlog zal dat alleen maar toenemen.

De vraag hoe een einde aan de oorlog eruitziet en wie dat bepaalt, is dan nog niet eens aangeroerd. President Volodimir Zelenski wil elke centimeter van Oekraïne bevrijden en bijna negen op de tien Oekraïners zegt desgevraagd het daarmee eens te zijn. Onder meer Macron, maar ook Poolse, Baltische en Scandinavische leiders hameren erop dat Oekraïne zelf bepaalt wanneer de oorlog voorbij is en dat Europa steun moet bieden tot dat punt. Maar het is helder dat de Duitse kanselier Olaf Scholz en waarschijnlijk de volgende Italiaanse premier graag wat eerder richting een vredesakkoord sturen, zeker als Rusland sorry zou zeggen of van leider wisselt – al was het alleen maar voor de bühne.

Dat lijkt nu nog fantasie, maar sterke leiders zijn wel vaker onaantastbaar, tot dat opeens niet meer zo is. De Britse Rusland-expert Mark Galeotti moest wat dat betreft aan een noodlotsjaar denken. ‘Als Rusland een duidelijke nederlaag zou lijden, dan lijkt 1917 de meest toepasselijke historische vergelijking, toen de Russen een desastreuze nederlaag leden in de Eerste Wereldoorlog’, zei hij tegen *Euronews*. ‘Een delegatie van generaals en politici vertelde de tsaar in essentie dat ze goed voor hem zouden zorgen, maar dat hij in het belang van het moederland weg moest. Ik denk dat we nu in een situatie zitten waarin mensen die Poetin ooit steunden, inzien dat het nu juist patriottisch is om hem opzij te zetten.’

Dat zou morgen, maar ook helemaal nooit kunnen gebeuren. Poetins greep op de macht blijft sterk en zijn regime verdedigt die – het feit

Sergei Supinskiy / AFP / ANP

De Oekraïense president Volodimir Zelenski spreekt met de voorzitter van de Europese Commissie Ursula von der Leyen. Kiev, 15 september

dat leden van de Russische elite opvallend vaak uit gebouwen of van jachten vallen suggereert dat in ieder geval. Als Poetin blijft, zal ook het Europese animo om Rusland tegemoet te komen laag blijven. Als Oekraïne de oorlog zou winnen en Poetin inderdaad van het podium zou verdwijnen, wordt dat anders. Maar een nieuw Russisch regime zal zich wellicht niet verantwoordelijk voelen voor de misdaden van Poetin, terwijl de meeste Europeanen – en zeker de Oekraïners – niet met een schone lei zullen willen beginnen.

En welk regime? Het zou een sprookjeseinde zijn als de oorlog eindigt met een vrij en democratisch Rusland, maar als de analogie van Galeotti hout snijdt, moeten we eerder denken aan nu al machtige politici en generaals die de macht overnemen, of misschien zelfs aan een gewelddadige omwenteling en chaos. In het eerste geval houdt Europa een zeer groot, verbitterd, nucleair bewapend en instabiel land aan zijn oostgrens, dat demoderniseert en deglobaliseert en nog meer reden voor revanchisme heeft dan begin 2022. Zal dat land de territoriale, juridische en financiële consequenties van Poetins invasie accepteren, en zal Europa dat eisen? En het tweede geval, daar werd op sociale media al triomfantelijk over gespeculeerd: een Rusland dat na een Oekraïense overwinning uit elkaar valt. Dat is een onwaarschijnlijk scenario, maar

als het gebeurt zal het zeker niet zo grappig zijn als pro-Oekraïense twitteraars nu denken.

Een verzwakt Rusland zou ook serieuze problemen met zich meebrengen in de voormalige Sovjet-Unie – vorige week zagen we die al. Zowel bij gevechten tussen Azerbeidzjan en Armenië als tussen Tadzjikistan en Kirgizië kwamen bijna honderd mensen om. De partijen die nu boven liggen, Azerbeidzjan en Tadzjikistan, grepen de Russische nederlaag in Noordoost-Oekraïne aan om hun vijand duidelijk te maken dat Rusland ze niet komt helpen – en Rusland deed inderdaad niks. Eén door Rusland verloren slag in Oekraïne dreigt al twee bevroren oorlogen vlot te trekken.

De afgelopen dertig jaar verzorgde Rusland de stabiliteit in Centraal-Azië, en de VS en Europa vonden dat meestal prima. Afgelopen januari, vlak voor de invasie van Oekraïne, was er in Kazachstan grootschalig straatgeweld en een soort interne coup. Drieduizend Russische parachutisten maakten daar een einde aan. Europese landen en de VS mopperden wat, maar meer niet. Die luxe, van mopperen aan de zijlijn, houdt op als Rusland niet meer voor stabiliteit kan zorgen. Europa, waar veel vluchtelingen naartoe komen als er in Centraal-Azië oorlog of onrust is, heeft daar voorlopig geen antwoord op.

Op het wereldtoneel zal Rusland na een

Oekraïense overwinning ook aan macht inboeten. Ook daar kwam vorige week een voorproefje van, op een Aziatische top waar Poetin aanwezig was. Poetin maakte op zulke gelegenheden altijd zelf graag zijn statuut duidelijk. Nu was hij zelf aan de beurt. 'Dit is niet een tijdperk voor oorlog, en ik heb je vaak aan de telefoon verteld over het belang van democratie, diplomatie en dialoog om op het pad naar vrede te komen', zei de Indiase premier voor draaiende camera's, terwijl Poetin naar het tapijt keek. Maar liefst vier leiders lieten Poetin staand wachten, zijn eigen lievelingspesterijtje.

Zelfs de onontkoombare dictator van Belarus, Aleksandr Loekasjenko, dook afgelopen week op in een filmpje waarin hij zogenaamd hout hakte om de Europeanen deze winter warm te houden als Poetin dat niet doet. 'Wij helpen onze broeders. Misschien helpen ze ons op een dag ook', zei de man die in februari zijn grondgebied liet gebruiken voor Ruslands invasie en vorig jaar nog een Europese vluchtelingencrisis orkestreerde.

Zo snel kan het kennelijk gaan. Een wereld zonder Poetin, of met een Poetintje, en een Oekraïne dat herbouwt en Europa in moet, is misschien minder ver weg dan die nu lijkt. En hoewel de krijgskansen weer kunnen keren, is het toch van belang dat Europa zich erop voorbereidt en zich niet laat verrassen en verdelen als het zo ver is. ■

Muurschildering van een Russische soldaat met de letter Z, het symbool dat in Rusland staat voor de rechtvaardiging van de inval in Oekraïne. Sevastopol, op de Krim, april

AFP / ANP

De wereld na Oekraïne Peter Pomerantsev

‘Europa is niet het middelpunt van dit verhaal’

Volgens de in Kiev geboren journalist Peter Pomerantsev moet het Westen de realiteit onder ogen komen: we verkeren in een existentiële strijd om informatie. ‘Democratische communicatie moet net zo interessant worden gemaakt als propaganda.’

Or Goldenberg

‘In het informatietijdperk zijn militaire operaties dienaarsen van het belangrijkere informatie-effect’, schrijft Peter Pomerantsev in zijn boek *Dit is geen propaganda* over de situatie in de Donbas. ‘Het zou zwaar gescripte reality-tv zijn, ware het niet dat er maar al te echte doden waren gevallen.’

Geboren in Kiev en opgegroeid in Londen en München als zoon van joodse sovjetdissidenten in een Russisch sprekend gezin werkte Pomerantsev bijna een decennium als televisieproducer in Moskou. Een stad die, in zijn woorden, ‘op volle toeren draait en zo snel verandert dat

alle gevoel voor realiteit erdoor verloren gaat’. In zijn eerste boek *Niets is waar en alles is mogelijk* beschrijft hij het proces waarin sovjetcontrole werd verenigd met westers entertainment, met de zorgvuldig opgetakelde surrealistische ‘realityshow Rusland’ als resultaat.

Rusland heeft als land in een razende opeenvolging verschillende werelden voorbij zien schieten. ‘Van communisme naar perestrojka naar shocktherapie naar grote armoede naar oligarchie naar maffia naar superrijk’, schrijft Pomerantsev. De nieuwe helden van het land bleven achter met het gevoel dat het leven ‘een grote, glinsterende maskerade is, waarbij elke rol en elke positie of overtuiging veranderlijk is’.

De deskundige op het gebied van media, desinformatie en propaganda meldt zich vier minuten te laat voor ons videogesprek. Volledig volgens het Britse boekje volgen uitgebreide verontschuldigen: zijn kinderen moesten naar hobby’s worden gebracht, hij moet zijn salade nog eten. Het was een hectische ochtend, en dat al om vier over tien. Voordat het interview begint, neemt hij een hap vol niet-identificeerbaar groen. Camera uit, de vraag wordt gesteld en een hap van de salade wordt genomen. Camera aan, het groen wordt doorgeslikt, een antwoord volgt. Algauw maakt de luchtigheid van

het gesprek vanuit zijn woonkamer in Washington D.C. plaats voor verbetering en frustratie.

Begin maart werden door de Europese Commissie de Russische staatsmedia RT en Sputnik in de Europese Unie met onmiddellijke ingang verboden. Een coalitie van internetproviders, met onder meer steun van de Nederlandse Vereniging van Journalisten, wil dat het Europees Hof van Justitie het besluit toetst. 'Ik wil vooropstellen dat censuur altijd een laatste redmiddel is', zegt Pomerantsev. 'Het is interessant dat de coalitie zich op internetvrijheid beroept, want welke deur opent dit voor bijvoorbeeld identitaire bewegingen en extreem-rechtse groeperingen? Ik ben geen jurist, dus ik weet het niet. Maar ik zou naar iets anders kijken, namelijk naar de medeplichtigheid van Russische staatsmedia aan oorlogsmisdaden, misdaden tegen de menselijkheid en genocide.'

Na de Tweede Wereldoorlog zagen we een soortgelijk debat. Tijdens de Neurenberg-tribunalen werd de zaak van het hoofd van de Reichsradio, Hans Fritzsche, geseponneerd. Hij hield dagelijks antisemitische toespraken, maar deed niet mee aan het organiseren van misdaden. Een radiobureaucraat kun je niet verantwoordelijk houden, maar hij was wel het hoofd van de Reichsradio! Tegelijkertijd werd oprichter en uitgever van *Der Sturmer*, de beruchtste antisemitische propagandist in nazi-Duitsland, Julius Streicher, wel schuldig bevonden. Hij was betrokken bij het organiseren van vernielingen tijdens de Kristallnacht. Bij de zaak van Streicher ging het niet alleen over opruiming, maar ook over de betrokkenheid bij het organiseren van geweld.

De positie van Russische propagandisten is interessant. Zijn zij medeverantwoordelijk voor genocide, oorlogsmisdaden en misdaden tegen de menselijkheid? Een concretere vraag is: wat was hun rol bij het creëren van lastercampagnes tegen withelmen in Syrië? Dat heeft hun veiligheid verder in gevaar gebracht. Ik zou de inzet dus verhogen door serieus na te denken over de vraag of er sancties moeten komen tegen iedereen die voor Russische staatsmedia werkt.'

Hanna Arendt schrijft in haar boek *Totalitarisme* dat de massa's alles en niets geloven, dat zij denken dat 'alles mogelijk was en dat niets waar was'. Arendt was gefascineerd door de bereidheid van mensen om propaganda te geloven. Diezelfde fascinatie is de rode draad in Pomerantsevs boek *Niets is waar en alles is mogelijk*, waarin hij 'het surrealistische hart van het nieuwe Rusland' in duikt. Het boek is vaak speels, en licht de subtiliteit van propaganda uit. Nu, zo'n acht jaar later, is dat anders, want de Russische propagandastrategie lijkt te zijn veranderd in het aanjagen van terreur en angst.

'Het beginsel van nazipropaganda was massapsychologie, het creëren van een massa die zich identificeert rond een leider en de staat – voortbordurend op de ideeën van Gustave Le Bon, ideeën waar Goebbels inspiratie uit haalde', zegt Pomerantsev. 'In Rusland zien we nu

'De Z-campagne zit vol nazi-iconografie, en dat is heel opzettelijk'

iets soortgelijks, we zien geen interessant spel van verschillende verhaallijnen meer, maar een soort pastiche van totalitaire benaderingen. Dat gebeurt op een postmoderne manier, met veel knipogen en impliciete dreigementen. Je moet loyaal zijn aan de staat en je bent met ons of tegen ons. Indien nodig moet je je familie verraden, om bij de echte familie van de staat te zijn, waar Poetin de psychologische kracht achter is. Een soortgelijk proces beschrijft Arendt heel goed.

Nazi-achtige propaganda is suggestief; 'jullie weten wat we nu aan het doen zijn, wees bang voor ons'. Met zulke propaganda signaleren ze hoe ver ze zouden gaan om pijn te doen. Neem de Z-campagne. Die zit vol nazi-iconografie, en dat is heel opzettelijk. Het is compleet verzonnen, anorganisch, volslagen mislukt als het een echte pr-campagne was geweest, want het wordt niet *bottom-up* ondersteund. Mensen nemen nu de Z-campagne enkel over om hun veiligheid in het systeem te garanderen; in dat opzicht is het wel succesvol. Dus ja, je zou kunnen stellen dat er een verschuiving is van propaganda van overtuiging naar signalering. Propaganda kan overtuigend zijn, waarbij mensen worden overgehaald. Maar in dit geval is het een signaal: we voeren deze oorlog, als je het er niet mee eens bent, weet je wat er gebeurt.

De propagandisten gaan het moeilijk krijgen, denk ik. Wanneer er minder geld is, moeten ze mensen motiveren en ik betwijfel hoe ver ze nog komen met het gevoel van Russische grootsheid. Het alternatief is de angst vergroten, maar hoe eindeloos is hun onderdrukingsmechanisme? Stalinisme-twee-punt-nul-retoriek wordt al gebruikt, maar kunnen ze het ook echt uitvoeren? Het Kremlin is goed in het aanwakkeren van angst als propagandatruc, maar zullen ze dat de komende drie, vier, vijf, tien jaar volhouden? Wat kunnen ze doen, Goelags bouwen? Misschien. Ik weet niet of de bevolking dat accepteert. Ze zouden hun propagandamodel moeten veranderen, want ze bevinden zich in een moeilijke positie.'

Zou de oppositie dit kunnen benutten?

'Rusland is bang om de controle te verliezen, vooral in de grote steden'

'De relatie tussen publieke opinie, politiek en gedragsverandering is lastig te peilen in een dictatuur. In een democratie is dat makkelijk, je kunt de volgende verkiezingen proberen te veranderen met sociale campagnes om abortus te criminaliseren, bijvoorbeeld. Zodra de publieke opinie verandert, verliezen partijen verkiezingen. En in een dictatuur? Daar doet de publieke opinie er vooral toe om te weten wie gearresteerd moet worden bij protesten.

Demonstraties heeft het Kremlin verboden, wat betekent dat ze tot op zekere hoogte bang zijn om de controle te verliezen. Ook werven ze geen soldaten uit de "elite"-delen van het land, dus halen ze soldaten uit armere regio's. Dit wijst op een systeem dat heel erg bang is om de controle te verliezen, met name in de grote steden. Dat zou hun grote kwetsbaarheid kunnen zijn, al zijn ze vermoedelijk veel banger dan ze hoeven te zijn. Ze waren deze oorlog waarschijnlijk al jaren aan het plannen, maar de protesten in Belarus en in Chabarovsk, Navalny's vastberadenheid, dat soort ontwikkelingen maakt hen duidelijk bang. Maar waar zijn ze bang voor? Om de controle te verliezen? Hoe ziet dat eruit?'

Hoe hoog het protestpotentieel in Rusland nu is, weet hij niet, zegt Pomerantsev. 'Maar dat hoeft ook niet. De controle verliezen over de elite, of onenigheid onder de elite zou Poetin ook al angst aan kunnen jagen. Ongenoegen over het systeem uiteten kan op andere manieren dan door de straat op te gaan. In China weigerden onlangs tienduizenden huizenkopers hun hypotheek te betalen, uit ontevredenheid over het bouwproces. Het Chinese systeem leunt op de vastgoedsector, dus het zorgde voor onrust. Ik wil niet zeggen dat de Russen zullen stoppen met het betalen van hun hypotheek, maar dat is ook een manier om het systeem te manipuleren. Het is een andere vorm van protest, die wellicht effectiever is dan massaal de straat op gaan.

In Rusland is het systeem dat het land bij elkaar houdt geen weberiaanse bureaucratie, want het leunt ook sterk op de informele economie en zijdelingse relaties. Het systeem zou kunnen exploderen door een informele staking, of wanneer iedereen weigert om steekpenningen te betalen. Het is zo'n vreemd model dat niet echt past in onze analyses van systemen waarin we kijken naar het bruto binnenlands product en de productie per sector.

Als je in Rusland woont, weet je dat dat maar de helft van de realiteit is. Zolang de verkeersagent nog dertigduizend roebel per maand kan innen met steekpenningen op verkeershoeken, kan het hem niet zoveel schelen dat zijn salaris door de stijgende begrotingskosten door de oorlog lager is geworden. De verkeersagent betaalde zijn lasten toch al niet met zijn salaris. Als steekpenningen niet meer werken, dan is hij echt de klos. Er moet dus ook worden gekeken naar de dynamiek van de informele economie.'

Wat is je bijgebleven na je meest recente bezoek aan Oekraïne? >

A watercolor illustration of a hand holding several carrots. The hand is rendered in shades of blue and green, with a textured, painterly style. The carrots are bright orange with green leafy tops. The background is white. The title 'VERSTRENGELD LEVEN' is overlaid on the top part of the illustration.

VERSTRENGELD LEVEN

BENEDENWERELD
HOOFDSTUK 3
24.09.-27.11.2022

ABBAS AKHAVAN
URSULA BIEMANN
SUZETTE BOUSEMA
EGLÉ BUDVYTYTÉ
WIM VAN EGMOND
JOHANNE HESTVOLD
NONA INESCU
DOMINIQUE KOCH
MILAH VAN ZUILEN

TENTOONSTELLING

OP EEN SPECTACULAIRE ONDERGRONDSE LOCATIE BIJ DE DELFTSE WATERTOREN

A large, stylized, brown letter 'd' logo, positioned on the right side of the poster, partially overlapping the text and the illustration.

RADIUS
Center for Contemporary Art and Ecology
Kalverbos 20
2611 XW Delft
www.radius-cca.org

'Ik ben veel in Charkov en Kiev geweest, maar vooral in Charkov. Ik dacht dat ik naar een stad zou gaan waar het terugdringen van de Russen wordt gevierd, maar de stad leeft niet. Om de dag is er wel een artillerieaanval, die zomaar ergens inslaat. Op een straathoek, op een binnenplaats, een koffiehuis. Het is onvergelykbaar met het aantal doden in Marioepol, we hebben het over enkele cijfers en dubbele cijfers, niet over vijf cijfers van slachtoffers.

Mijn collega Anne Applebaum was in Odesa terwijl ik in Charkov was. Zij vergeleek wat er gebeurt met terrorisme. De juiste terminologie of definitie daargelaten, maar het doet denken aan bijvoorbeeld Noord-Ierland, geteisterd door onzekerheid en het effect van de media. Dat is bijna net zo belangrijk als het militaire effect. Rusland probeert Oekraïne psychologisch te breken, het te terroriseren zodat het niet kan leven, niet kan bloeien. Dat is moeilijker om tegen te vechten. Bij een volledige belegering is iedereen gemotiveerd en werkt iedereen samen. De *slow-burning* is een marteling. Als samenleving is het lastig om hier weerbaarheid tegen op te bouwen.'

Wat zijn momenteel de grootste uitdagingen op het gebied van online informatie met betrekking tot de oorlog?

'Ik denk eerlijk gezegd niet dat Europa het middelpunt van dit verhaal is. De succesvolste Russische propagandacampagnes zien we terug in andere continenten, zoals Zuid-Amerika, het Midden-Oosten en Afrika. China steunt Rusland in de oorlog, door het Westen de schuld ervan te geven. Dat deze propagandagrootmachten hun krachten bundelen is al een tijdje aan de gang. Rusland en Syrië wisselen al een tijdje narratieven uit. Rusland en Venezuela werken bijvoorbeeld samen, er zijn meerdere ad-hoc-relaties. Het zal niet uitgroeien tot een wereldwijd autoritair nieuwsnetwerk, zo werkt het niet. Deze relaties zijn transactioneel, ze werken samen wanneer dat nodig is, en werken elkaar tegen wanneer dat niet nodig is.

Met overwegend pro-Russische regeringen zijn Italië, Bulgarije en Hongarije wel zorgwekkend. Verder gebeurt desinformatie in Europa vooral in de marge, waar bijvoorbeeld het bloedbad in Boetsja wordt ontkend. Maar ik maak me in Europa vooral zorgen over de mainstreamverhalen die door de Russen worden aangejaagd. De vraag is geworden: hoeveel zijn we bereid van onszelf op te offeren voor Oekraïne? Dan wordt er gepraat over energievoorzieningen en kosten van levensonderhoud. Dat is *propaganda by the deed* van Rusland, en niet het juiste verhaal. Het zou moeten gaan over dat we onze afhankelijkheid van Rusland moeten afsnijden.

Het narratief is geworden: jullie wereld is vergaan, jullie waren de schepsels van gisteren, wij – China, Zuid-Afrika, Brazilië – zijn de toekomst. Jullie zijn energieafhankelijk, dus gedraag je ernaar. Veel Centraal-Europese landen hebben de vernedering van het einde van de Tweede Wereldoorlog en de Koude Oorlog nog

De wereld na Oekraïne

De invloed van de Russische inval in Oekraïne strekt veel verder dan de regio. Opeens vormt het Westen weer een blok tegenover het Oosten. De oorlog heeft de EU nu al tot daadkracht aangezet, heeft de Navo weer relevant gemaakt en zorgt er ook voor dat de wereldwijde voedselvoorziening opnieuw hoog op de agenda staat. De komende weken interviewt *De Groene Amsterdammer* wetenschappers en denkers over de geopolitieke toekomst.

niet onder ogen gezien. Duitsland heeft het vrijwel nooit over de massale verkrachtingen door het Rode Leger. Dat is precies wat Oekraïne probeert te doorbreken. Ze proberen een punt te zetten achter de eeuwenlange vernedering en de psychologische en fysieke terreur. Juist landen die behoorden tot de Sovjet-Unie verzetten zich er beter tegen: we willen dit niet nog eens.'

'Ik denk dat we ons echt op een keerpunt bevinden', concludeert Pomerantsev, 'met vragen over

'Globalisering moet gebeuren tussen groepen met dezelfde waarden'

Peter Pomerantsev spreekt tijdens festival SXSW. Austin, Verenigde Staten, 15 maart

een nieuwe veiligheidsarchitectuur. Na tientallen jaren verteld te zijn dat waarden er niet toe doen in handel, kunnen we plotseling niet afhankelijk zijn van landen waarvan we de waarden niet delen. Het lijkt een daad van masochisme, echt verbijsterend, dat een land als Duitsland zich bewust energiegevangene heeft gemaakt van een land dat de Duitsers jarenlang heeft vernerd. In Duitsland ontbreekt de zelfanalyse over Ostalgie. Het wordt verpakt in internationale betrekkingen, terwijl het Kremlin de retoriek van de meester-slaaf-dialectiek gebruikt. Globalisering moet gebeuren tussen groepen met dezelfde waarden, anders werkt het niet. Voor democratie, veiligheid, de wereldorde.'

Wat zou het Westen moeten doen op het vlak van informatie-uitwisseling?

'De Russen, Chinezen en Iraniërs hebben hun eigen doctrine hierover, met informatieoorlogsmachines. Ze gebruiken *troll farms*, desinformatiewebsites, manipulatieve staatsmedia, diplomaten en gecoöpteerde kranten en nieuwsmidia in andere landen. We weten wat ze gebruiken voor hun informatieoperaties, maar het strookt niet met onze waarden om dat te reproduceren. Op dit moment concurreren we dus niet echt met elkaar, en we zouden een democratische communicatie-infrastructuur moeten opbouwen om hiermee om te gaan. Zij hebben *troll farms*, wij kunnen online klankzalen oprichten, die kijken naar mensen als burgers en niet als subjecten die gemanipuleerd kunnen worden. Democratieën zeggen altijd: dat doen we niet, en dat is erg naïef. Tijdens de Tweede Wereldoorlog deden we dat wel, zoals de Britten met hun Political Warfare Executive. De BBC was hier onderdeel van, verschillende informatiemiddelen werden gebruikt. Tijdens de Koude Oorlog financierden de Verenigde Staten Radio Free Europe/Radio Liberty.

Het model moet niet alleen democratisch zijn, maar de boodschap ook. Extremisten hebben hun campagnes al, of het nu IS is of extreemrechts. Algoritmen neigen naar desinformatie en complottheorieën, ze creëren zowaar een vraag naar aanbod. Ze vergroten het aanbod van onjuist materiaal misschien zelfs meer dan de vraag, omdat de algoritmen dat faciliteren. Democratische communicatie moet net zo interessant worden gemaakt als propaganda. Dat moeten we doen zonder algoritmes te manipuleren. De informatie moet nuttiger, vitaler en aantrekkelijker worden. Het probleem – en verschil – is dat we ontkennen dat we in een strijd zitten, een existentiële strijd.

Laat ik het zo formuleren. Als Amerikaanse en Europese leiders nog steeds niet willen toegeven in welke wereld we leven, nog steeds de realiteit niet onder ogen willen zien, nog steeds in volledige ontkenning leven over een wereld waarin Rusland, China en andere krachten er alles aan zullen doen om de wereld te veranderen. Als we hier niet over na willen denken, laten we dan met iets kleins beginnen. Hoe kunnen we Oekraïne helpen?' ■

Hoe bedrijven de geldstroom stilzetten

Het gapende gat in onze portemonnee

Waar blijft het geld dat in Nederland wordt verdiend? Niet bij huishoudens, maar in de spaarpotten van bedrijven. Dat leidt niet alleen tot minder geld voor publieke voorzieningen, maar ook tot 'economische onevenwichtigheden'.

Mirjam de Rijk beeld Milo

Het was op een maandagmiddag eind mei. Ik had net mijn column ingeleverd over de bedrijfswinsten die ondanks corona in 2021 alweer tien procent hoger waren dan in 2019. Op zoek naar waar al dat geld eigenlijk terecht komt, herlas ik die middag *Inkomen verdeeld*, een onderzoek van de Universiteit Leiden en het CBS, dat vorig jaar verscheen. In mijn herinnering ging die studie over hoe het nationaal inkomen, ofwel dat wat we met z'n allen in Nederland in een jaar verdienen, verdeeld is. Die herinnering bleek niet helemaal te kloppen. De onderzoekers van *Inkomen verdeeld* keken slechts naar het deel dat bij huishoudens terecht komt, en hoe dat geld over de huishoudens wordt verdeeld. Op zich interessant, maar mij viel iets anders op. Namelijk hoe weinig er van alles wat we met elkaar verdienen überhaupt bij huishoudens belandt. Van het totale netto nationaal inkomen van 680 miljard euro (in 2019) komt slechts 358 miljard bij huishoudens terecht. Is dat niet opvallend weinig? Want let op, in die 358 miljard zit ook het inkomen uit vermogen: aandeelhouders en renteniers behoren immers ook tot een huishouden. Dat is namelijk wat de onderzoekers deden: alles wat huishoudens ontvangen bij elkaar optellen (loon, zzp-inkomen, uitkeringen, toeslagen, pensioenen, inkomen uit vermogen zoals dividend) en daarvan dan alle belastingen en premies weer aftrekken. Al met al is er dan 358 miljard voor huishoudens. Terwijl we dat jaar met z'n allen in Nederland 680 miljard verdienden.

Waar blijft de rest? Die vraag hield me een behoorlijke tijd van de straat. De verdeling van de welvaart is altijd relevant, maar nóg relevanter nu er aan alle kanten gaten vallen: miljoenen mensen die mogelijk hun rekeningen niet kunnen betalen; grote bedragen die nodig zijn voor de landbouw- en klimaatplannen; de zorgkosten die gaan toenemen. Is er misschien ergens geld te vinden?

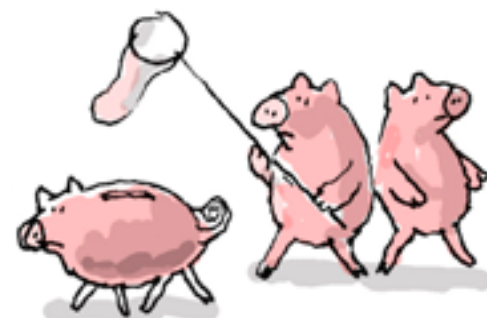
Een deel was natuurlijk snel verklaard: de overheid. Die krijgt 150 miljard. De totale overheidsbegroting is een stuk hoger, maar een

belangrijk deel daarvan komt als salaris (zorgmedewerkers, leerkrachten, ambtenaren) of via de sociale zekerheid bij huishoudens terecht, dus die zit al in de eerdergenoemde 358 miljard. Blijft over: 150 miljard voor de overheid, staat in het jaarverslag van de rijksoverheid uit 2019. Daarmee is ongeveer driekwart van het nationaal inkomen terecht. Maar de rest, waar blijft die?

Zou dit dan misschien het dividend zijn dat naar buitenlandse aandeelhouders gaat? Dat was ook waar de economen aan dachten die ik sprak: dat geld gaat vast naar de buitenlandse aandeelhouders. Die zijn immers geen onderdeel van Nederlandse huishoudens. Wellicht zou dat het gat verklaren? Dat blijkt echter niet zo te zijn. Bedrijven keren jaarlijks weliswaar veel geld uit aan buitenlandse aandeelhouders – in 2019 ging het om 141 miljard euro (!) – maar dat staat hier los van. Want dat geld maakt überhaupt geen deel uit van het nationaal inkomen.

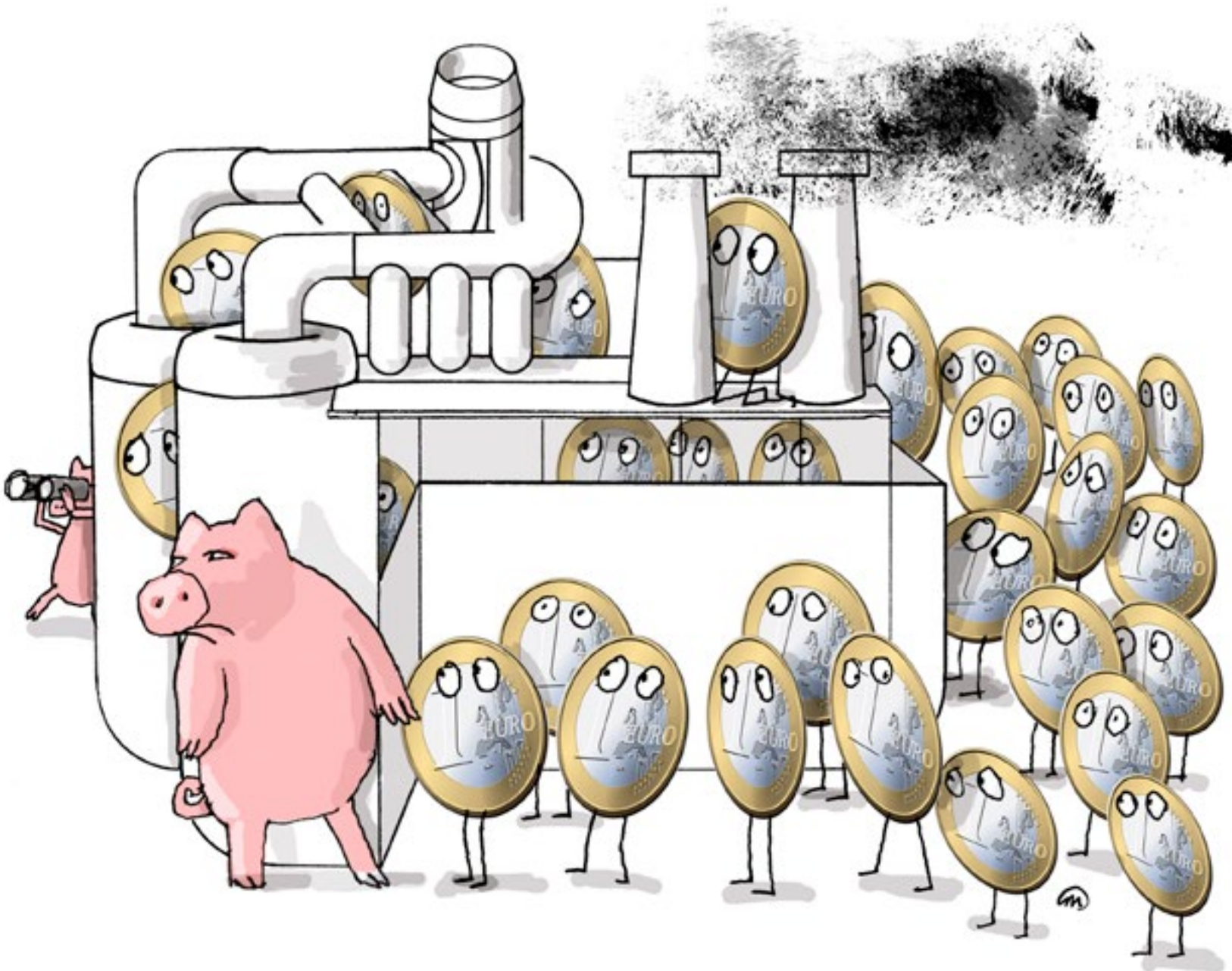
Maar als het geld niet bij de huishoudens, niet bij de overheid en niet bij de aandeelhouders terecht komt, waar dan wel? Het korte antwoord is: eerst bij bedrijven, en vervolgens toch bij aandeelhouders, zowel binnen als buiten Nederland. Maar met een omweg. Op zo'n manier dat het niet als inkomen telt en er dus ook geen inkomstenbelasting over wordt betaald. En het ook niet meetelt in onderzoek naar inkomensverschillen. In 2019 ging het om zo'n 130 miljard euro, in de jaren ervoor om soortgelijke bedragen. Die 130 miljard komt dus *boven op* het geld dat als dividend naar aandeelhouders gaat, de eerdergenoemde 210 miljard.

130 miljard euro, een vijfde van het nationaal inkomen, blijft steken in bedrijven

De route richting aandeelhouders is als volgt. In eerste instantie komt het geld in de spaarpot van de bedrijven. Vervolgens wordt het gebruikt voor het opkopen van eigen aandelen, het opkopen van andere bedrijven, of het wordt eenvoudig toegevoegd aan de reserves van het bedrijf. Zo komt het alsnog bij de aandeelhouders terecht, maar in de vorm van (onbelaste) waardevermeerdering van het vermogen, niet als (belast) inkomen. 'Er is in dit land een heel leger aan fiscalisten getraind om te zorgen dat het allemaal niet als inkomen meetelt of op een manier dat er veel minder belasting over wordt betaald', reageert Koen Caminada, hoogleraar economie en mede-auteur van *Inkomen verdeeld*. 'Iedereen voelt natuurlijk aan dat mensen er wel degelijk rijker van worden, maar meetellen als wettelijk inkomen doet het niet.'

Maar, klinkt het dan af en toe, die aandeelhouders, dat zijn toch de pensioenfondsen, dus in feite gaat het dan toch om 'wij met z'n allen'? Die vlieger gaat niet op. Want pensioenfondsen vormen maar een klein deel van de

aandeelhouders, zowel in Nederland als daarbuiten. Een deel van het nationaal inkomen komt wel terecht bij pensioenfondsen, want ook zij voegen winst toe aan hun reserves, maar dat bedrag (in 2019 ging het om zo'n 27 miljard) is er bij die 130 miljard al af.

Het eerste deel van de zoektocht is daarmee volbracht. 130 miljard euro, een vijfde van het nationaal inkomen, blijft steken in bedrijven. En dat ieder jaar weer, of in ieder geval in die orde van grootte. Was het in 2019 exact 130 miljard? Vast niet. Al was het maar omdat alle economische maten, dus ook het 'netto nationaal inkomen', uitgaan van bepaalde aannames. Maar of

Als vermogen wordt opgehoopt, schiet de samenleving daar niets mee op

het nou iets meer of minder is dan 130 miljard, feit is dat een fors deel van het nationaal inkomen op een versluierde manier bij aandeelhouders terecht komt. Boven op het dividend dat zij krijgen.

Maar daarmee is de zoektocht nog niet af. Want wat gebeurt er met dit geld? En waarom? Volgens de economieboekjes bestaat zoiets eigenlijk niet eens, want winst wordt óf gebruikt voor investeringen óf rechtstreeks uitgekeerd aan de aandeelhouders of de eigenaren. 'Macro-economisch is dit een van de grootste puzzels: waarom bedrijven het geld opsparen in plaats van dat het wordt geïnvesteerd of uitgekeerd', zegt Arjan Lejour, hoogleraar belastingen en publieke financiën aan de universiteit van Tilburg.

Het antwoord op deze puzzel is te vinden op de website van de Vereniging voor Effectenbezitters (VEB). 'De inkoop van eigen aandelen is een manier om met weinig risico geld terug te geven aan aandeelhouders. Investeren in onderzoek naar en ontwikkeling van nieuwe producten of

diensten brengen meer risico met zich mee voor beleggers. Het is immers altijd maar afwachten of er voldoende rendement op de investeringen kan worden behaald.' Helder. Je kunt er van alles vinden, maar eerlijk is het wel. Het is gelijk het antwoord op de vraag waarom bedrijven zo weinig investeren in innovatie: investeren is risicovoller dan opkopen.

Op de VEB-website wordt ook uitgelegd waarom aandelenopkoop gunstiger is dan het uitgekeerd krijgen van dividend: over dividend moet belasting worden betaald, over de revenuen van aandeleninkoop niet. Dat aandeelhouders profiteren van zo'n aandeleninkoop komt doordat de beurswaarde erdoor stijgt en de winst voortaan over minder aandelen wordt verdeeld: de winst per aandeel neemt toe. In 2021 besteedden alleen al de AEX-bedrijven 26,9 miljard euro aan de opkoop van eigen aandelen, becijferde de VEB. Hoe hoog het bedrag is dat alle Nederlandse bedrijven ervoor aanwenden en welk deel van de 130 miljard daarnaar wegvloeit, is niet bekend. Het CBS noch De Nederlandsche Bank,

SONIC ACTS BIENNIAL 2022

TICKETS & INFO
SONICACTS.COM

AMSTERDAM

EXHIBITIONS,
AV PERFORMANCES,
LECTURES, FILMS,
WORKSHOPS,
INSTALLATIONS,
CLUB NIGHTS & MORE

EXHIBITION

30 SEP – 23 OCT

SOUND ART

7 – 9 OCT

SYMPOSIUM

15 – 16 OCT

het Centraal Planbureau of de Autoriteit Financiële Markten houdt dat bij. In de Verenigde Staten besloot president Joe Biden onlangs om een belasting van één procent in te voeren op de inkoop van eigen aandelen.

Bedrijven gebruiken hun opgepote miljarden ook voor het overnemen van andere bedrijven. In 2021 werd hier in Nederland 110 miljard aan besteed, becijferde KPMG. Bij overnames wordt vaak veel meer betaald dan het opgekochte bedrijf eigenlijk waard is: kassa voor de aandeelhouders/eigenaren van het opgekochte bedrijf. De aandeelhouders van het opkoperende bedrijf laten zich lekker maken door voorgespiegelde voordelen in de toekomst. Door de bank genomen onterecht. Uit internationaal onderzoek blijkt dat de meeste overnames mislukken: het bedrijf is minder waard dan zonder de overname het geval zou zijn geweest. Slechts bij vijftien procent van de overnames levert het een meerwaarde op. Zo gaat er voor de economie en voor de samenleving als geheel veel waarde verloren, constateert Hans Schenk, die als hoogleraar in Utrecht jarenlang bijdroeg aan het internationale onderzoek naar overnames. Dat het desondanks zo veel gebeurt, heeft vooral te maken met kuddgedrag in combinatie met grote reserves, zegt Schenk. 'Bovendien willen bedrijven, of in ieder geval de managers van bedrijven, nu eenmaal altijd groeien, en het is een stuk makkelijker om te groeien door opkopen dan door beter te presteren als onderneming.' Dat aandeelhouders ermee akkoord gaan en banken het helpen financieren heeft volgens hem te maken met 'old boys consensus', stelt Schenk. 'We kennen elkaar en vertrouwen erop dat jullie de juiste beslissingen nemen.'

En dan is er, als derde bestemming van de 130 miljard, ook nog het eenvoudige oppotten bij bedrijven. Een paar jaar geleden onderzocht De Nederlandse Bank (DNB) het 'spaaroverschot' van Nederlandse bedrijven, dat ook in vergelijking tot de rest van Europa opvallend hoog is. Belangrijke reden van dat oppotten, zeker bij het MKB, is 'belastingplanning', zoals DNB het noemt: het zo lang mogelijk, liefst voor eeuwig, uitstellen van het betalen van belasting. Grote oppotters zijn de bv's van directeuren-grotaandeelhouders (DGA's): de directeur is ook eigenaar van het bedrijf. Zij laten het grootste deel van hun winst administratief in de bv zitten, en kunnen intussen wel over het geld beschikken door het te 'lenen' van hun eigen bedrijf. Zo hoeven ze geen inkomstenbelasting te betalen. Ook veel mensen met een 'aanmerkelijk belang' die minimaal vijf procent van de aandelen van een bedrijf in handen hebben, potten de winst graag op in het bedrijf om inkomstenbelasting te ontwijken. Dit leidt niet alleen tot minder geld voor publieke voorzieningen, maar ook tot 'economische onevenwichtigheden', constateert DNB. Het CBS schat dat in 2019 zo'n 28 miljard aan winst werd opgepot door directeuren-grotaandeelhouders en door mensen met een aanmerkelijk belang.

Buitenlandse aandeelhouders

In 2019 keerden Nederlandse bedrijven 210 miljard euro aan dividend uit. Van die 210 miljard kwam 16,7 miljard terecht bij Nederlandse huishoudens en 2,8 miljard bij de overheid, die immers ook aandelen heeft (in bijvoorbeeld Schiphol en KLM). Het grootste deel van de 210 miljard ging naar buitenlandse aandeelhouders (141 miljard). Ook keren bedrijven dividend uit aan elkaar.

Bedrijven in Nederland krijgen echter ook dividend uit het buitenland, van hun buitenlandse dochterbedrijven. En aangezien bij de berekening van het nationaal inkomen deze twee bedragen (het dividend naar het buitenland en het dividend uit het buitenland) gesaldeerd worden, stroomt er netto geen inkomen van Nederland naar het buitenland. Daarmee zijn buitenlandse aandeelhouders geen antwoord op de vraag waar de rest van ons nationaal inkomen blijft.

Dat er zoveel dividend in en uit Nederland stroomt, heeft veel te maken met brievenbusfirma's of 'doorstroombedrijven', opgericht om via Nederland belasting te ontwijken. Daar valt veel over te zeggen, maar het verklaart niet waar een deel van het nationaal inkomen blijft.

De spaarpot die zo binnen dergelijke bedrijven is aangelegd, bedraagt volgens een ruwe schatting van het CBS inmiddels 400 miljard euro. Wordt het bedrijf overgedragen aan erfgenamen, dan hoeft over het opgepote geld geen erfbelasting betaald te worden. Het is de blinde vlek van de inkomensstatistiek en daarmee ook van veel ongelijkheidsonderzoek: de waardeverhoging van vermogen. Waardeverhoging van vermogen telt niet als inkomen. Wie nu opmerkt dat al deze bedragen – voor aandeleninkoop, bedrijfsovernames en oppotten – al gauw optellen tot veel meer dan 130 miljard: dat klopt! Want bedrijven lenen ook geld voor overnames en zelfs voor de inkoop van eigen aandelen.

Mijn zoektocht leidt tot een cynische constatering: een groot deel van het nationaal inkomen komt niet bij de huishoudens of bij de overheid terecht, maar blijft achter bij bedrijven. Niet om investeringen mee te doen, maar om op te potten of bedrijven en aandelen mee te kopen. Zo wordt een belangrijk deel van het nationaal inkomen omgezet in vermogen van bedrijven en aandeelhouders. Boven op het uitgekeerde

Of er in deze tijd van kelderende koopkracht nog ergens geld te vinden is? Ja, dat is er!

dividend. In economische termen wordt 130 miljard van het nationaal inkomen jaarlijks omgezet van een 'stroom' in een 'voorraad': in kapitaal van bedrijven en van aandeelhouders. En juist voor die voorraad van ophopend vermogen, is in Nederland heel lang heel weinig aandacht geweest, zegt Arjan Lejour van de Tilburgse universiteit.

De economie en de samenleving schieten hier niets mee op. En het gekke is, zegt de Utrechtse hoogleraar economie Kees Koedijk, ook voor aandeelhouders is al dat oppotten en opkopen lang niet altijd gunstig. 'Het scheelt hun misschien belasting, maar uiteindelijk moet geld economisch geïnvesteerd worden om het echt te laten renderen.' Dat er op het moment zo veel geld bij bedrijven blijft zitten, zegt vooral iets over de enorme winsten die bedrijven maken, meent Koedijk. 'Er is heel veel cash, er is de afgelopen tien jaar gewoon heel veel geld verdiend. Aandeelhouders hoeven helemaal niet kritisch te zijn op wat er precies met het geld gebeurt, ze krijgen toch wel genoeg.'

Terug naar de de vraag of er in deze tijd van kelderende koopkracht en oplopende publieke noden ergens geld te vinden is. Het antwoord is simpelweg: ja, dat is er! Opmerkelijk genoeg worden juist deze grote geldstromen – de opkoop van eigen aandelen, de bedragen die besteed worden aan overnames, de toevoegingen aan bedrijfsreserves – niet bijgehouden door de instituten die (toe)zicht houden op hoe het met economie en financiën gaat, of daarover adviseren: het CBS, DNB, de Autoriteit Financiële Markten, het CPB. Een van de obstakels is dat eigenlijk niet bekend is wie wat bezit. Daar zou binnenkort verandering in moeten komen, want in het kader van het Europese anti-witwasbeleid zijn bedrijven verplicht om de hele keten van eigenaren in kaart te brengen en te melden. Maar de Kamer van Koophandel, die dit zogeheten UBO-register op orde moet brengen, heeft van het kabinet al een paar keer uitstel gekregen. Als het goed is, is het 1 januari klaar.

Op zich is het niet gek dat bedrijven een buffer aanhouden, vindt voorzitter Tuur Elzinga van vakbond FNV. Om te kunnen investeren en, zegt hij fijntjes, 'om niet meteen bij de overheid aan te hoeven kloppen als het slecht gaat'. Maar dat investeren gebeurt te weinig, en de buffers worden groter en groter. 'Die kunnen voor de samenleving een stuk nuttiger worden ingezet.'

Een progressieve winstbelasting, oftewel een belasting waarvan het tarief toeneemt naarmate de winst hoger is, kan daarbij veel helpen, verwacht Kees Cools, voormalig hoogleraar op het gebied van corporate finance en governance. 'Als het maken van steeds hogere winsten minder lucratief wordt, wordt het voor bedrijven aantrekkelijker om de lonen te verhogen, om te investeren, of zelfs hun prijzen te verlagen.' Een eerste proeve daarvan zagen we vorige week. Meteen nadat de Europese top bekend maakte dat de winsten van energiebedrijven afgeroomd gaan worden, daalde de gasprijs fors. ■

Nederland in 2050

Een waanzinnig gaaf land op een warmere planeet

In 2050 draait Nederland op zonnepanelen, windmolens en de nieuwe grondstof voor de industrie: afval. De intensieve landbouw is ingekrompen, het straatbeeld wordt beheerst door fietsen en elektrische deelauto's. Zelfs vliegtuigen en zeeschepen zijn klimaatneutraal. Of dat echt kan? *De Groene Amsterdammer* vroeg wetenschappers, ondernemers en natuurbeschermers wat er moet gebeuren om al die fraaie, duurzame plannen en akkoorden werkelijkheid te maken. Het resultaat is hoopvol, maar om een 'waanzinnig gaaf land' te worden is wel durf nodig.

Koen Haegens, Emile Smits, Jaap Tielbeke
& Evert de Vos beeld Dick Tuinder

Energie

De Noordzee als stopcontact

Werkboot de Noordwaard dobbert naast een van de 89 windmolens van windpark Fryslân, net onder de afsluitdijk op het IJsselmeer. 115 meter staal torent boven het dek uit. De wieken van 65 meter staan roerloos. ‘En dan is dit nog maar een kleintje’, zegt Dirk Katteler, manager business development bij waterbouwer Van Oord. ‘Deze windturbines kunnen 4,3 megawatt elektriciteit leveren; op de Noordzee zetten we nu molens neer die bijna drie keer zo veel energie produceren. Dan heb je het over megamolens die zo hoog zijn als de Eiffeltoren.’

De Noordzee is in 2050 het stopcontact van Nederland. De ontwikkelingen zijn al in volle gang. Sinds de windparken Gemini (2017) en Borssele 1-5 (2021) zijn gaan draaien is de energieopbrengst bijna vertienvoudigd naar meer dan tienduizend gigawattuur (GWh), goed voor 2,8 miljoen huishoudens.

‘En dat is nog maar het begin’, zegt Martien Visser. De lector energietransitie bij de Hanze Hogeschool in Groningen en manager corporate strategy bij Gasunie houdt de opbrengsten van groene energie scherp in de gaten. Bijna dagelijks wijdt hij er een tweet aan. ‘Enorm veel zon vanmiddag, bijna tienduizend MW. Dat is twee derde van het NL stroomgebruik op dit moment. Kolen- en gascentrales kunnen op een laag pitje’, meldde hij eind augustus aan zijn twintigduizend volgers. De gegevens zijn hard, de toonzetting is vrijwel altijd positief. Zoals ook vorige week: ‘Het aandeel zon, wind en water in de NL elektriciteitsmix thans 35 procent.’

De kostprijs van al die duurzame energie is in de tussentijd sterk gedaald. Bij de aanbestedingen van offshore windparken in 2014 gingen men uit van een maximale prijs van achttien à negentien cent per kilowattuur in 2014, nu is dat vijf cent.

Tot 2032 komen er nog zeventien windparken bij, de kavels daarvoor zijn aangewezen ver in zee voor de Noord-Hollandse kust en ten noorden van Friesland. Hiermee vertienvoudigt de capaciteit opnieuw. ‘In 2050 is op het Nederlandse deel van de Noordzee een vermogen van honderd of zelfs 150 GW zeker haalbaar’, voorspelt Visser. ‘We hebben als Nederland namelijk enorm veel zee.’ Deze week gaf de Nederlandse overheid in de North Seas Energy Cooperation (NSEC) aan te streven naar tussen de veertig en zeventig GW aan offshore windenergie in 2050. Volgens Visser is er een goede kans dat deze ambitie in de komende jaren naar boven wordt bijgesteld: ‘Zodat we in de toekomst zo goed mogelijk in onze eigen energiebehoefte kunnen voldoen en eventueel kunnen we ook een deel exporteren naar onze burens.’

In de Noordzee komen ook drijvende

zonnepanelen en zogenaamde *energy hubs*, die, bij een overschot aan wind, een deel van de windenergie omzetten in waterstof. Tankers varen bij de verder in zee gelegen molens af en aan met waterstof, of er wordt een pijpleiding gelegd. De lege gasvelden in de Noordzee krijgen ook een functie: daar wordt met pijpleidingen de CO₂ opgeslagen van een beperkt aantal industrieën en afval- en energiecentrales waarvan we de koolstof afvangen met de ccs-techniek. ‘We kunnen daar nog 1700 Mton CO₂ in kwijt.’

Wordt de rustieke Noordzee dan één groot industriegebied? ‘Een natuurgebied dat ook industriële diensten levert’, verbeteren directeur programma’s Rob van Tilburg en programmaleider duurzame energieproductie Peter de Jong van Natuur & Milieu. De fundamenten van de molens blijken een perfecte plek voor mossels, oesters en ander zeeleven, vissen komen tot rust omdat tussen de molens geen vissersboten mogen komen. ‘En daar waar de natuur niet spontaan ontstaat, kunnen we met ondergrondse bouwwerken de ontwikkeling bevorderen.’

Ook de vrees dat de windparken dodenakkers worden voor vogels is volgens de twee natuurbeschermers ongegrond: ‘Dat moeten we goed in de gaten houden en daarover hebben we goede afspraken gemaakt met alle partijen die actief zijn op de Noordzee.’

In 2020 is namelijk door vissers, de olie- en gasindustrie, windparkbouwers, de overheid én natuurorganisaties het Noordzee Akkoord gesloten. Daar waar op land opstanden uitbreken bij de bouw van een enkele windmolen of zonneweide werkt de polder op zee nog volop. ‘We hebben daar wel twee jaar voor onderhandeld’, zegt Van Tilburg. ‘Ondanks ogenschijnlijk tegengestelde belangen kwamen we eruit omdat we respect hadden voor elkaars positie en de noodzaak van de energietransitie zagen.’

De vissers bijvoorbeeld gingen akkoord met minder visgronden, in ruil voor financiële steun bij de inkrimping en vernieuwing van de vloot. ‘En we hebben natuurlijk afgesproken dat de overheid de natuur scherp monitort’, zegt De Jong, ‘want niemand weet precies wat er gebeurt als je dit soort grootschalige projecten uitvoert. Er zijn nog veel vragen, bijvoorbeeld over het effect van die almaar groter wordende molens. Is dat gunstig of ongunstig voor vogels? We weten het niet.’

Toch is er geen keuze, beseffen de twee natuurbeschermers: ‘We hebben die capaciteit op zee gewoon nodig.’ En technische oplossingen liggen in het verschiep. Zo wordt er nu een windmolenpark gebouwd met een radar die naderende vogels detecteert. ‘De molens draaien dan van de wind af en vallen stil om de vogels te ontwijken’, zegt Van Tilburg. ‘Er is op dit gebied nog veel mogelijk.’

De zon schijnt, de Noordzee kabbelt, twee badgasten kijken verbaasd op als op het strand een verkeersregelaar met een geel hesje hen waarschuwt voor twee geelgestreepte zwarte slangen

Over dit onderzoek

Stel, Nederland doet de komende jaren wat het moet doen om de uitstoot van CO₂ en stikstof terug te dringen, om zich aan te passen aan een extreem weer en de natuur te beschermen. Hoe ziet het land er dan uit in 2050? Hoe reizen en wonen we? Welke industrie is er nog over? Hoe wekken we onze energie op? En wat betekent dat voor de landbouw? Om die vragen te beantwoorden spitten we de afgelopen maanden rapporten en scenariostudies door, bezochten we plekken waar de contouren van de toekomst al zichtbaar zijn en spraken we met meer dan dertig wetenschappers, ondernemers, activisten, doeners en denkers. Het resultaat is geen utopische schets of opsomming van alle denkbare struikelblokken, maar een realistisch, hoopvol beeld van hoe Nederland er in 2050 bij kan liggen. Op voorwaarde uiteraard dat bestuurders de beloften nakomen die ze hebben gedaan in al die fraaie akkoorden en verdragen.

die uit de zee steken. Hierin lopen twee hoogspanningsleidingen voor een windpark dat verderop in zee aangelegd wordt. In de verte is een grote boot de kabels op de zeebodem aan het leggen. 'Hier komt de stroom binnen van de toekomstige windparken Hollandse Kust Noord, West Alpha en West Beta', zegt Richard Koenders, omgevingsmanager van TenneT. 'Over een maand gaat het zand eroverheen en liggen zes kabels voor tientallen jaren veilig opgeborgen.'

Netbeheerder TenneT staat voor een enorme uitdaging. Nederland gaat van gas naar elektriciteit en daardoor moet de capaciteit van het netwerk minstens verdrievoudigd worden. Tegelijkertijd mag de betrouwbaarheid van de elektriciteitsvoorziening – nu 99,999 procent – er niet onder lijden.

Een paar kilometer landinwaarts bij Wijk aan Zee krijgt deze opgave een fysieke gestalte. Op een industrieterrein naast Tata Steel bouwt TenneT zes enorme transformatorhuizen voor de nieuwe windparken. Dikke muren moeten ervoor zorgen dat vogels, vossen en een enkele fietser straks geen last hebben van het gezoem. De stroom die met 220 kilovolt uit zee komt, wordt hier opgewerkt naar 380 kilovolt voor het hoogspanningsnet. Aan de hele kust moeten dit soort mega-elektricitshuisjes komen. 'Dat wordt nog een hele opgave', weet Koenders. 'In de natuur mag je niet bouwen en bewoners staan niet te juichen. Dat kost veel overleg.'

In de zwaar beveiligde controlekamer van TenneT in Arnhem zitten drie mannen verscholen achter een waaier van schermen, turend naar grafieken en tabellen met de laatste gegevens over de energieproductie. De hele wand is bedekt met een metershoge elektronische kaart van het hoogspanningsnet. 'We mogen ze niet storen', waarschuwt Jan Vorrink, manager bij TenneT. 'Eén vergissing en een deel van het land zit zonder stroom.' Door slim energieproducenten aan en af te koppelen weet TenneT een continue energieleverantie en frequentie van vijftig hertz te realiseren. 'Ons werk wordt steeds complexer', zegt Vorrink. 'De stroomvoorziening was vroeger eenrichtingsverkeer: van de energiecentrales die leverden aan het hoogspanningsnet naar de regionale netwerken waar de stroom werd afgenomen. Maar nu overal windmolens staan en iedereen zonnepanelen op het dak heeft, komt de stroom van alle kanten het systeem in. Omdat het huidige net daar niet op is gebouwd, zorgt dat voor allerlei opstoppingen.'

In 2050 is het een reëel nachtmerriescenario voor de netbeheerders: het is wekenlang windstil en heel Europa zucht onder een dicht wolkendek. Grote, inmiddels milieuvriendelijke accu's kunnen het een paar dagen opvangen, maar daarna moet de achterwacht inspringen. Hoe die eruitziet, daarover zijn de meningen verdeeld. Het is het simpelst om (bio)gascentrales open te houden en de CO₂ op te vangen. In Nederland worden nu ook plannen gemaakt voor kernenergie. De grote capaciteit daarvan is aantrekkelijk, maar de nadelen zijn bekend:

als achtervang is de opgewekte elektriciteit erg duur, het probleem van het radioactieve afval is nog altijd niet opgelost en het is lastig geschikte locaties te vinden voor de centrales. Als alternatief wijzen velen naar waterstof, dat goedkoop geproduceerd kan worden als de zon brandt en het hard waait. Later kan dan de waterstof omgezet worden in energie. Een voordeel is ook dat we de al bestaande gasleidingen ook voor waterstof kunnen gebruiken.

'Het baart me wel zorgen dat de ontwikkelingen zo langzaam gaan', zegt Visser. 'Bedrijven schrikken terug voor de grote investeringen. >

'Energievoorziening en natuurbeheer kunnen hand in hand gaan'

In Scandinavië nemen overheidsbedrijven het voortouw en daar gaat het veel sneller. We moeten nu echt stappen gaan zetten.'

Bij windpark Fryslân steekt ondertussen een zacht briesje op. De buitenste molens draaien naar de windrichting en de wieken komen langzaam in beweging. 'Kijk', wijst Dirk Katteler van Van Oord op een langwerpige strook zand. 'Dat natuureiland hebben we ook aangelegd, vogels kunnen daar uitrusten en foerageren. Energievoorziening en natuurbeheer kunnen hand in hand gaan. Dát is de ontwikkeling die we nu doormaken.'

De stad Met de deelauto naar de drijvende wijk

Hoofdschuddend komt Geert Kloppenburg vanaf het perron de trap af gelopen bij station Utrecht Leidsche Rijn. Het bevat de mobiliteitsexpert niets wat hij ziet. Rijen geparkeerde stadsfietsen, een paar grijze kasten voor de OV-fietsen (geen enkele meer beschikbaar) en een handjevol plastic deelfietsen van een commerciële aanbieder waarvoor je eerst een app moet downloaden. 'Zie jij iemand van zeventig dat al doen?' zucht Kloppenburg. 'Als we in 2050 een duurzame stad willen hebben, moeten we dit soort plekken helemaal anders ontwerpen.'

Zo ziet hij het voor zich: de reiziger komt hier aan en kan kiezen tussen een breed aanbod van deelfervoer: gewone fietsen, elektrische fietsen, bakfietsen, scootmobiel of kleine geëlektrificeerde busjes voor negen personen die je verder de stad in brengen. Alles is onderdeel van één systeem: geen gedonder met talloze start-ups, maar een publieke voorziening, toegankelijk voor iedereen. Dat sluit aan bij het streven in het Klimaatakkoord, naar 'slimme, duurzame en compacte steden, met optimale doorstroming van mensen en goederen'.

Leidsche Rijn is een nieuwbouwwijk net buiten de ring van Utrecht. Er wonen meer dan veertigduizend mensen en in veel opzichten is het een voorbeeldwijk. 'De fietsinfrastructuur is weergaloos', zegt Kloppenburg terwijl we van het station naar het centrale plein wandelen. 'En de wijk heeft echt een eigen centrum, het is een soort stadje binnen een stad.' Rond het plein zitten restaurants, winkeltjes, een supermarkt, een bibliotheek en een bioscoop. 'Dat is top', zegt Kloppenburg, 'want zo'n zeventig procent van onze mobiliteit vindt plaats binnen een straal van drie kilometer rondom ons huis.'

Waar nog een wereld te winnen valt is het verkeer daarbuiten. 'Het overgrote deel van de bezoekers komt nog met de auto', zegt Kloppenburg en hij wijst naar de gloednieuwe

bedrijfsgebouwen aan de andere kant van het spoor: 'De parkeergarages daar staan helemaal vol.' En geef de forenzen eens ongelijk, want zoals het systeem nu is ingericht is de auto de makkelijkere optie. Met de trein was Kloppenburg vanuit Haarlem meer dan anderhalf uur onderweg, met de auto was hij er binnen vijftig minuten geweest.

De grootste fout, zegt de mobiliteitsexpert, is dat we openbaar vervoer reduceren tot rails: 'We hebben al zoveel asfalt liggen, als we dat nou eens beter benutten.' Dat kan bijvoorbeeld door op de ring- en snelwegen banen te reserveren voor grote en kleine bussen. 'Wanneer die zelfrijdend zijn, kun je een systeem optuigen dat 24 uur per dag doorrijdt.' Zo kunnen we het autoverkeer binnen de stad drastisch terugdringen. Dat is niet alleen nodig om de CO₂-doelen te halen, het levert ook een veiligere en gezondere stad op.

Het Klimaatakkoord is minder radicaal dan Kloppenburgs vergezichten, maar bevat wel al plannen om de fossiele autovloot uit te faseren. In 2030 wordt eindelijk rekeningrijden ingevoerd en mogen er alleen nog maar elektrische auto's worden verkocht, en op de lange termijn wordt particulier autobezit zo veel mogelijk ontmoedigd, om plaats te maken voor 'mobility as a service' (lees: deel- en openbaar vervoer).

'Kijk!' Kloppenburg knikt naar een grijze mevrouw die in haar scootmobiel een plein oversteekt: 'Het verkeer moet daarop afgestemd zijn.' Op verschillende plekken in grote steden worden nu al fietsstraten ingericht waar de auto 'te gast' is. Dat is een goede ontwikkeling, maar Kloppenburg zou nog een stapje verder gaan. Binnen de hele bebouwde kom moet de maximumsnelheid op 25 kilometer per uur liggen. Bestelbusjes mogen alleen nog op gezette tijden hun pakketjes afleveren. Het hele idee van 'vandaag besteld, morgen in huis' is volgens hem onhoudbaar: 'Denk je eens in hoeveel parkeergarages en autobanen je dan weg kunt halen. Daar kun je woningen bouwen of bomen planten, dat helpt ook weer met de klimaatadaptatie.'

Aanpassen zal nodig zijn, want zelfs als we de klimaatdoelen halen, wordt de toekomst warmer. Dat betekent extremer weer met hevige regenbuien en lange periodes van droogte. 'Je wil niet weten wat voor uitdagingen dat allemaal met zich meebrengt', zegt Els Otterman, hoogheemraad bij De Stichtse Rijnlanden. Deze zomer is wat dat betreft alvast een goede testcase. De gemiddelde Utrechter heeft het niet door, maar bij het waterschap wordt er achter de schermen hard gewerkt om ervoor te zorgen dat iedereen voldoende oppervlaktewater heeft. In het Amsterdam-Rijnkanaal, dat langs de nieuwbouwhuizen in Leidsche Rijn stroomt, varen de vrachtschepen nog onbekommerd voorbij, maar even verderop staan de gemalen al op volle toeren te draaien. Die pompen zoet water naar het aangrenzende waterschap om verzilting tegen te gaan.

Klimaatadaptatie begint bij een goede inrichting van de gebouwde omgeving. Een nieuwbouwwijk als Leidsche Rijn kan een regenbui verwerken van 45 millimeter per uur. Daarvoor liggen er speciale, waterdoorlatende stenen in de straten en zijn er 'wadi's' aangelegd – plekken die bij hevige regenval tijdelijk onder kunnen lopen. Wie goed kijkt ziet de kuilen en greppels in de groenstroken. Op die manier raakt het riool niet overbelast bij de eerste de beste hoosbui en belandt het regenwater in de bodem, wat weer helpt tegen droogte. De normen voor waterafvoer worden constant aangescherpt, zegt Otterman. 'Bij nieuwe gebiedsontwikkeling houden we al rekening met zeventig millimeter per uur.'

En zelfs dan valt wateroverlast niet geheel te voorkomen. 'We moeten accepteren dat er in de toekomst vaker water in de straten staat,' zegt Otterman. Dat vraagt om een andere manier van bouwen in overstromingsgevoelige gebieden. Tegelvloeren in plaats van parket, de stopcontacten hoger op de muur, zodat de schade meevalt wanneer het water tot achter de voordeur doordringt. 'En er zijn mooie experimenten met drijvend wonen', zegt Otterman. Denk daarbij niet aan de klassieke eengezinsark in de gracht, maar aan hele drijvende wijken: 'In Utrecht speelt nu een discussie over het al dan niet volbouwen van de polder Rijnenburg. Daar zijn wij kritisch op, want dat is een laaggelegen gebied. Maar we onderzoeken nu of je daar niet op grote schaal drijvend zou kunnen wonen.'

In 2050 telt Utrecht naar verwachting zo'n 470.000 inwoners. Nu zijn dat er een kleine 360.000. Vandaar dat er druk wordt gezocht naar locaties voor nieuwe woningen. Volgens Eelco Eerenberg, wethouder voor ruimtelijke ontwikkeling namens D66, zijn er binnen de stad nog genoeg geschikte plekken te vinden om te bouwen: 'Dit was vroeger een oude busremise.' Hij staat naast een braakliggend terrein bij de Merwedekanaalzone waar de komende jaren flink gebouwd zal worden. De *artist impressions* tonen halfhoge appartementencomplexen omringd door groen. Voor iedere woning die hier gebouwd zal worden komt er slechts 0,3 parkeerplek. 'Zo krijg je een autoluwe stad.'

Utrecht wil een 'tienminutenstad' worden, legt de wethouder uit, wat betekent dat alle belangrijke voorzieningen op minder dan tien minuten reizen liggen. School, sportclub, horeca, treinstations. 'Er komen verschillende stadscentra. Je hoeft straks de wijk niet meer uit.' De

Deelauto's hebben de toekomst. Dat betekent minder parkeerplekken en meer ruimte

Vanaf 2035 moeten alle huizen die nog geen diploma hebben verplicht op zweetles

vraag is wel wie er allemaal kunnen profiteren van die voorzieningen. De gemeente wil ervoor zorgen dat er genoeg betaalbare woningen zijn voor lagere en middeninkomens, maar een recente aflevering van *Hollandse zaken* liet zien hoe moeilijk dat is. Geldbeluste projectontwikkelaars drijven in de Merwedekanaalzone nu al de prijzen op, toonde het televisieprogramma van Omroep Max. 'Iedereen voelt hoe moeilijk het is om een betaalbare woning te vinden in deze stad', zegt Eerenberg: 'Gemeenten kunnen vaker zelf de grond kopen, om speculatie te voorkomen. We verkennen nu de mogelijkheden om dat te doen bij de volgende fase van de ontwikkeling van deze zone.'

Bij nieuwbouwplannen is de duurzaamheidsgedachte van meet af aan aanwezig, maar het grootste deel van de stad bestaat uit oude woningen die toekomstbestendig moeten worden gemaakt. In 2050 moeten volgens de huidige plannen zeven miljoen woningen en een miljoen gebouwen van het gas afgekoppeld zijn. Toch is dat niet eens de moeilijkste opgave, zegt Gijs Diercks, onderzoeker bij transitie-instituut DRIFT. 'We weten hoe het moet – goed isoleren, oud glas vervangen, aansluiten op een warmtepomp of -net, zonnepanelen op daken – maar het is vooral een kwestie van uitvoeren.'

Hoe die verduurzaming er precies uit moet zien zal per wijk verschillen, en de kunst is volgens Diercks om de innovatieve kracht van inwoners te benutten. Zijn eigen buurt Lombok, een negentiende-eeuwse arbeiderswijk, is wat dat betreft een goed voorbeeld. 'Hier staat de eerste bidirectionele laadpaal ter wereld', zegt Diercks,

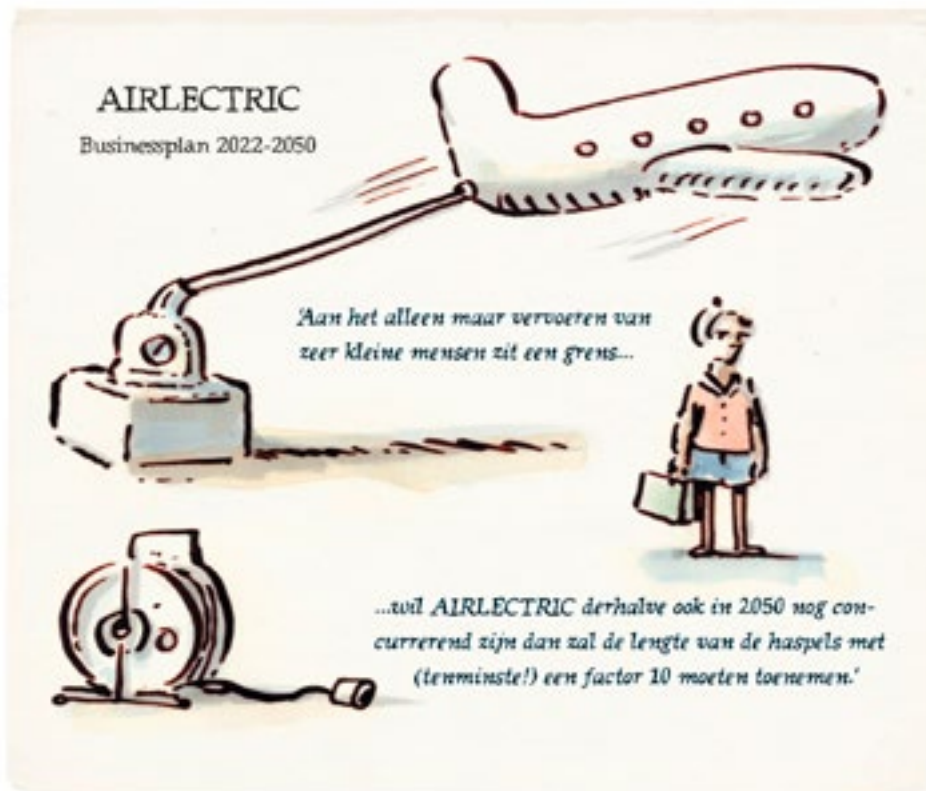
'bedacht door een ondernemer uit de buurt. Die kan niet alleen elektrische auto's opladen, maar ook terugleveren aan het net.' Dus wanneer hier een auto geparkeerd staat kan de accu 's nachts, wanneer de zonnepanelen niets opwekken, stroom leveren aan huizen in de buurt.

Net als Kloppenburg denkt Diercks dat deelauto's de toekomst hebben. Dat betekent minder parkeerplekken en meer openbare ruimte. Hij loopt langs een pleintje, waar een paar mannen onder de bomen naast een jeu-de-boulesbaan zitten en jongeren vanaf de kade het Merwedekanaal in springen. 'Toen ik hier vijftien jaar geleden kwam wonen, zag je hier bijna niemand. Nu wordt het omarmd als een van de fijnste plekken in de stad.' Vorig jaar werd deze plek officieus omgedoopt tot het 'Denise Goossensplein', vernoemd naar een buurtbewoner die zich al meer dan twintig jaar inspant om de wijk leuker te maken. 'Zulke burgerinitiatieven geven de stad zijn identiteit.'

Vooraf bij de hoogopgeleide forenzen ontbreekt die binding met de buurt nog wel eens, merkt Diercks: 'Veel mensen wonen in Utrecht omdat het zo handig gelegen is en werken ergens anders.' Iedere dag vertrekken er meer dan tweehonderdduizend reizigers vanaf het drukste treinstation van Nederland. De ring rondom de stad staat ook wel bekend als 'de draaischijf van Nederland' – vandaar dat de bomen van Amelisweerd moeten wijken voor een verbreding van de A27.

'In de huidige plannen gaat het vaak over het verduurzamen van het bestaande', zegt Diercks: 'Hoe krijgen we al het verkeer klimaatneutraal? >

Bij hoogopgeleide forenzen ontbreekt de binding met de buurt wel eens

Ter zee en in de lucht

Schiphol ziet de toekomst al helemaal voor zich. De opletende reiziger kon er begin vorig jaar al een glimp van opvangen. In een afgezet deel van de luchthaven reed een bagagewagen die geen menselijke bestuurder meer nodig had. Door geavanceerde sensoren kan de kofferkar zelf invoegen, reageren op stoplichten en het andere verkeer in de gaten houden. In 2050 zijn zulke zelfrijdende voertuigen de norm. Ook in shuttlebussen die de passagiers van de gate naar het vliegtuig brengen ontbreekt een chauffeur. En omdat al die wagens op stroom rijden en de daken van de vertrekhallen vol liggen met zonnepanelen, wordt Schiphol de duurzaamste luchthaven ter wereld.

Aan de puzzel om de luchtvaartsector klimaatneutraal te krijgen, ontbreekt in deze plannen nog wel een vrij cruciaal stukje. Hoe zit het met de vliegtuigen? In 2019, dus vóór de coronacrisis, legden Nederlanders meer kilometers af door de lucht dan met de auto. 'Als je de klimaatdoelen wil halen, zal de luchtvaart flink moeten krimpen', zegt Paul Peeters, professor duurzaam transport aan de Hogeschool Breda.

De luchtvaartbranche zelf denkt alles te kunnen oplossen met technologische innovatie. Het is geen onrealistisch scenario dat er in 2050 elektrische vliegtuigjes zijn voor de korte afstanden en dat we synthetische kerosine maken van afgevangen CO₂ en waterstof. Het grote probleem is alleen dat dit enorm

veel schaarse, duurzame energie kost. De uitstoot van CO₂ is bovendien maar één van de klimaateffecten van vliegen. Ook de condenssporen – de witte strepen in de lucht – die een vliegtuig achterlaat dragen bij aan de opwarming van de aarde. 'Eigenlijk moet Schiphol qua aantallen terug naar de jaren negentig, toen er zo'n 250.000 vliegbewegingen waren', zegt Peeters.

Dan is er nog dat andere hoofdpijndossier: de scheepvaart. Anders dan bij vliegtuigen hoeft het gewicht van de accu's ter grootte van zeecontainers geen onoverkomelijk probleem te zijn. Sinds vorig jaar vaart De Alphenaar als eerste volledig op duurzame stroom. Het binnenvaartschip vervoert bier van de brouwerij van Heineken naar de Rotterdamse haven. Ingewikkelder wordt het voor de oceaanreuzen die aanmeren in de grootste haven van Europa, nu nog goed voor dertigduizend schepen per jaar. Omdat er op open zee nu eenmaal geen laadpalen zijn, lijken synthetisch geproduceerde brandstoffen als ammoniak en methanol daarvoor de meest geschikte brandstof.

Daar steekt alleen weer het schaarsteprobleem de kop op. Fabrieken, vliegtuigen, vrachtwagens – zelfs als we de hele Noordzee vol zetten met windmolens is het maar de vraag of we in 2050 genoeg schone brandstoffen kunnen produceren. 'Misschien moeten we proberen de dingen wat dichterbij huis te halen', oppert Paul Peeters. 'Dat we, net als bij landbouw, streven naar kortere ketens.'

Maar misschien moeten we eerst eens nadenken over hoe vaak en wanneer we ons überhaupt verplaatsen. Minder reizen maakt het niet alleen makkelijker om de klimaatdoelen te halen, op lokaal niveau zorgt het ook nog eens voor hechte gemeenschappen.'

Industrie Groen geld verdienen

Vooruitgang is een fabriekspijp waaruit witte rook kringelt. Vroeger braakte de 176 meter hoge schoorsteen van chemiebedrijf Fibrant bruin-gelke wolken uit. 'Het spul kwam neer tot in Eindhoven en Keulen', vertelt hoofd technologie Olaf Poorter. Dat is verleden tijd, maar er werd nog wel een andere schadelijke stof uitgestoten: lachgas, een broeikasgas dat ruim 250 keer zo krachtig is als CO₂.

Tot vorig jaar. Met behulp van een renteloze lening van het ministerie van Economische Zaken en Klimaat liet Poorter op drie plekken speciale verwijderingstechnieken inbouwen. Daarmee wordt het lachgas omgezet in onschadelijke stikstof en zuurstof, de twee hoofdbestanddelen van lucht. Vanuit de auto – de regen komt op deze vrijdagmiddag in september met bakken uit de hemel – wijst een trotse Poorter aan waar de nieuwe installaties staan. Daar. En daar. En die daar, in dat groene gebouwtje, amper zichtbaar tussen de 1600 voetbalvelden aan opslagtanks, koeltorens, betonnen hallen en kilometers buizen die Chemelot heten.

Het grootste chemische complex van Nederland heeft zijn wortels in de Zuid-Limburgse steenkolenwinning. Toen in de jaren zeventig de laatste mijnen sloten, stapte DSM volledig over op olie en gas. En nu, nog eens een halve eeuw later, loopt ook dat tijdperk op zijn eind. Omdat het voormalige staatsbedrijf vrijwel al zijn chemische activiteiten heeft afgestoten, komt het aan op de 150 verschillende bedrijven en hun ruim achtduizend werknemers die het terrein tegenwoordig bevolken om een alternatief te vinden. Op dit moment behoort Chemelot tot de allergrootste uitstoters. In 2050 wil het de 'eerste circulaire en klimaatneutrale chemie-site in Europa' zijn.

Of daar tegen die tijd nog behoefte aan is? 'Mensen zijn kritisch over kunststoffen, maar ook jij zal al gauw voor driehonderd kilo aan Chemelot-producten in huis hebben. Van verpakkingen tot smartphones', zegt directeur Loek Radix. Het moet alleen schoner. Op korte termijn, in 2030, wordt de CO₂-uitstoot gehalveerd. Dankzij de lachgasreductie van Fibrant, vergelijkbaar met het van de weg halen van bijna 350.000 auto's, zit Chemelot op de goede weg.

De lange termijn is ingewikkelder. Zo heeft het industriecomplex in 2050 vier keer zo veel

(groene) stroom nodig als nu. Maar de grootste uitdaging is om volledig circulair te worden, dus zonder telkens nieuwe olie en nieuw gas te verbruiken. De komst van recyclebedrijven stemt hoopvol. Zo wordt er op dit moment een fabriek gebouwd die gemengd afval afbreekt tot olie. Daarmee kan dan weer nieuwe kunststof worden gemaakt, al gaat het voorlopig slechts om één procent van alle aardolie die Chemelot gebruikt. 'Dat soort processen gaan we natuurlijk optimaliseren', reageert Radix. 'En er ligt ook een concreet investeringsplan van RWE om met het gemengd afval van miljoenen huishoudens groene waterstof te maken.'

Ook bij oud-DSM-onderdeel Fibrant, dat tegenwoordig in Chinese handen is, experimenteren ze met de circulaire economie van de toekomst. In een kantoorpand aan de overkant van de A67 toont CEO Martijn Amory het eindproduct van zijn fabriek: een wit, pluizig bolletje. Dit is caprolactam, grondstof voor het soort nylon dat gebruikt wordt in vloerbedekking, windjacks en auto-onderdelen.

Om caprolactam te maken, heb je olie nodig. Maar het kan ook anders, vertelt Amory. Met gecertificeerd hout- en landbouwafval bijvoorbeeld. Het daarmee geproduceerde nylon wordt nu gebruikt door een gerenommeerd merk om milieuvriendelijke kinderwagens te maken. Amory heeft ook plannen om oude tapijten te recyclen. En visnetten. Op zijn laptop laat hij foto's zien van zijn medewerkers tussen een eerste lading pallets met netten uit Scandinavië. 'Ik zeg altijd: afvalverwerkers zijn onze nieuwe vrienden. Idealiter staan er in de toekomst overal lokale hubs die afval scheiden en *shred*den tot bruikbare materiaalstromen. Het nylon mag naar ons. Liefst via het water, naar de haven hier bij het Julianakanaal, want dat is het beste voor het klimaat.'

'In 2050 zien wij een Nederland voor ons met een bloeiende, circulaire en mondiaal toonaangevende industrie', heet het in het Klimaatakkoord. Hoe dat oogt? De skyline bij Tata Steel in IJmuiden zal gedomineerd worden door een nieuwe, 136 meter hoge staalfabriek die werkt op waterstof, beloofde de directeur duurzaamheid onlangs in *Het Financieele Dagblad*. 'En in het Rotterdamse havengebied zal een groot deel van de schoorstenen en raffinaderijen verdwijnen', schetst Bettina Kampman. Ruim twintig jaar geleden verruilde zij haar baan bij Shell voor een functie bij CE Delft. Dat onafhankelijke onderzoeksbureau, gespecialiseerd in duurzaamheid,

'Een groene economie, dat is waarvoor ik 22 jaar geleden bij Shell wegging'

maakt rapporten in opdracht van de Europese Unie, ministeries, ngo's en bedrijven. 'De Noordzee wordt één groot windmolenpark, waar de boten tussendoor varen', gaat ze verder. En in de havens meren kolossale schepen aan met groene waterstof uit Spanje en Noord-Afrika. Bij de omzetting gaat weliswaar een derde van de duurzame stroom verloren, maar Nederland krijgt er een stabiele bron van energie voor terug voor de grijze dagen waarop het niet waait.

Fraaie vergezichten, maar Kampman heeft ook een waarschuwing: In alle optimistische 'Nederland gidsland'-plannen ontbreekt één partij: de onvermijdelijke verliezers van deze transitie. Onze economische structuur is namelijk getekend door de vondst van goedkoop gas in Groningen in 1959. Het leidde tot de bloei van glastuinbouw en energie slurpende industrieën. De gunstige ligging van Nederland als delta met haar havens, maar ook de politieke stabiliteit en de uitstekend opgeleide beroepsbevolking zullen waarschijnlijk blijven. Die goedkope energie is echter verleden tijd.

In het grachtenpand van CE Delft, op een steenworp van de Oude Kerk in het historische centrum van de universiteitsstad waar minstens driehonderd jaar niks lijkt veranderd, krijgt Kampman bijval van haar collega Sander de Bruyn. De econoom haalt de Oostenrijkse denker Joseph Schumpeter van stal. 'De komende jaren gaan we zien wat hij "creatieve destructie" noemde. Net zoals voorheen de textielindustrie en Fokker uit Nederland verdwenen zijn, zal nu een deel van de energie-intensieve ondernemingen vertrekken.' Dat is minder slecht nieuws dan het lijkt, benadrukt ze: 'De transitie loopt juist gevaar als, bijvoorbeeld, de recyclingbedrijven die Chemelot verwelkomt geen personeel kunnen vinden.'

De huidige gascrisis brengt dat proces in een stroomversnelling, zegt De Bruyn. Hij wijst op aluminiumsmelter Aldel en zinkproducent Nyrstar, die hun productie al hebben stilgelegd. 'Er voltrekt zich een kleine revolutie, vergelijkbaar met wat er in de jaren negentig in het Oostblok is gebeurd. Ik werkte in die tijd in Polen als consultant. De staalfabrieken daar, ooit de trots van de communistische planeconomie, bleken helemaal niet rendabel te zijn op de wereldmarkt. Dat leidde tot een radicale sanering. Uiteindelijk heeft die niet zo slecht uitpakend voor de economie in die landen.'

Alle deskundigen zijn het erover eens dat zonder overheidssteun een slachting zal plaatsvinden binnen de energie-intensieve industrie. Hoe Nederland in 2050 zijn geld verdient, hangt daarmee af van Den Haag. Accepteren politici dat sommige bedrijven vertrekken naar landen als Spanje (zon) of IJsland (geothermie), waar de goedkope duurzame energie voor het oprapen ligt? Of pogen zij de strompelende giganten van weleer overeind te houden?

Donald Pols is er niet gerust op. De directeur van Milieudefensie zit op een terras aan de rand

van het Vondelpark, even weg uit een driedaagse marathonvergadering waar de prioriteiten voor de komende jaren worden vastgesteld. 'De overheid probeert de gevolgen voor bedrijven te verzachten', vindt Pols, 'voor de rest gaat alles op de oude voet verder. Nu lobbyen de werkgevers weer voor steun vanwege de stijgende energiekosten en wordt er een miljard uitgetrokken om de hoge CO₂-prijs te compenseren. Terwijl dat juist een prima prikkel is om te verduurzamen!'

In een poging het bedrijfsleven tot meer actie te dwingen, dreigt Milieudefensie met een nieuwe klimaatzaak à la Shell. Tientallen grote vervuilers hebben al een brief gekregen met het verzoek hun plannen voor de klimaattransitie te delen. Van de respons heeft Pols een paar nachten slecht geslapen, zegt hij. 'Geen van die bedrijven blijkt een plan te hebben dat voldoet aan de internationale afspraken, zoals het Klimaatakkoord van Parijs. Opgeteld komen ze slechts aan twintig procent CO₂-reductie, terwijl 45 procent de ondergrens is. Al die schitterende beloften. Maar concreet beleid, ho maar.'

Er moet, kortom, nog heel wat gebeuren voordat Nederland 'de Europese vestigingsplaats voor duurzame industrie' is, zoals het in een in 2020 verschenen kabinetsvisie heet. Toch sluit zelfs Pols niet uit dat het gaat lukken. In zijn laatste tussenrapportage signaleert het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) wel dat de industrie sterk leunt op CO₂-opslag, maar het Klimaatakkoord noemt dat nadrukkelijk een 'overgangstechniek', omdat het de oude fossiele economie in stand houdt terwijl het miljarden aan subsidie opslokt. Maar, merkt het PBL op, diezelfde industrie pakt de klimaatdoelen voortvarender aan dan andere sectoren.

'Als de huidige voornemens worden uitgevoerd, krijgen we een energieneutrale, circulaire economie', blikte Kampman desgevraagd vooruit. 'Eindelijk! Ja, in dat geval heb ik wel zin in 2050. Dat is waarvoor ik 22 jaar geleden bij Shell ben weggegaan. Ga ruiken in Pernis! De lucht daar zal helemaal schoon zijn.'

Landbouw Eén koe per hectare

Pieter Struyk (31) stapt naar voren en stopt een minikroepje sla terug in de grond. 'Gisteren geplant, gewoon met de hand en op de knieën.' Struyk doet aan strokenteelt op zijn biologische tuinbouwbedrijf 't Struykgewas in Scherpenzeel, in het noorden van de Gelderse Vallei. Naast de sla – 'Die kan ik over zes weken oogsten' – staan lange rijen prei, kool, wortels, veldsla, aardappels, broccoli – 'moet je zien wat een enorme planten dat zijn' – spitskool, pompoen en bleekselderij. Allemaal hooguit anderhalve meter breed en 85 meter lang. Over de kool liggen witte

Groeien of bloeien?

Hoe Nederland er in 2050 bij ligt, hangt af van één uit de kluiten gewassen olifant in de kamer: blijft de economie groeien in het tempo van de afgelopen decennia? Dat bepaalt ook het inwonertal. Telt de bevolking tegen die tijd zeventien miljoen zielen, zoals het CBS voorspelt in een krimpscenario? Of zijn het er, mede doordat extra bedrijvigheid expats en andere arbeidsmigranten aantrekt, meer dan 21 miljoen?

Voorstanders van ‘degrowth’ – letterlijk: ontgroeien – wijzen op de enorme hoeveelheden eindige grondstoffen die nodig zijn voor de overgang naar een klimaatneutrale economie. Denk alleen al aan het staal voor al die windmolens – en dan zou de energiebehoefte van huishoudens en bedrijven ook nog eens fors toenemen? Daar zit wat in, denkt econoom Rens van Tilburg, directeur van het Sustainable Finance Lab en lid van het expertteam dat voor het ministerie van Economische Zaken en Klimaat onderzoekt hoe het energiesysteem van de toekomst eruit moet zien. Toch is hij naar eigen zeggen ‘agnostisch’ over het groeivraagstuk: ‘In onze beleveniseconomie stijgt het bbp ook als je een klein krokodilletje op een poloshirt zet. Dan kost het bij wijze van spreken tien euro maar zestig euro. Zonder dat er extra CO₂ wordt uitgestoten of meer grondstoffen worden verbruikt.’

Iets dergelijks is ook denkbaar in de industrie, zegt Chemelot-directeur Loek Radix: ‘Onze westerse welvaart is gebaseerd op goedkoop voedsel, energie en grondstoffen. Hoe je het ook wendt of keert, die zullen alle drie duurder worden in de toekomst.’ Klimaatneutraal en circulair produceren heeft nu eenmaal een prijs. Dat gaat de consument merken. Radix vergelijkt het met de huidige inflatie: ‘Er zal wel economische groei zijn in 2050, maar of onze koopkracht ook toeneemt, waag ik te betwijfelen.’

doeken. ‘Dat is tegen de koolvlieg, die beestjes kunnen je hele oogst verpesten.’

Struyk teelt zonder chemische gewasbeschermingsmiddelen en hij gebruikt zelfs geen middelen die in de biologische landbouw zijn toegestaan. De strokenteelt zorgt voor risicospreiding, legt hij uit. ‘Als die vliegjes dan toch in één rij toeslaan, dan ben je tenminste niet de hele oogst kwijt.’ En door de gewassen afwisselend op een andere strook te telen, raakt de grond minder snel uitgeput.

Vorig jaar kon hij de grond van deze oude tuinderij van Landgoed Scherpenzeel pachten. ‘Er ligt hier een mooie laag vruchtbare aarde op de zandgrond, het gevolg van meer dan honderd jaar bemesting.’ Twee dagen in de week werkt hij op de 0,75 hectare die hij nu weer in cultuur heeft gebracht, binnenkort komt daar nog 0,35 hectare bij. De rest van de week is hij als wetenschapper in dienst bij het Louis Bolk Instituut, een instituut voor advies en onderzoek naar de ontwikkeling van duurzame landbouw. Zo geeft hij ook bodemcursussen aan andere boeren in de Gelderse Vallei. Ondanks de geringe oppervlakte is de tuinderij nu al kostendekkend, vertelt hij, door de meer dan driehonderd abonnementhouders die elke week een groentepakket krijgen met de oogst van Struyk en een collega-bioboer. ‘Dat zorgt voor een vaste inkomstenstroom.’

Voor Struyk is dit het begin van een jongensdroom. Als stadse kleuter uit Amersfoort stond het voor hem vast: hij wilde boer worden. Na de konijnen en kippen in de achtertuin koos hij voor de hogere landbouwschool (HAS) in Dronten. ‘Toen nog een opleiding voor de traditionele veeboer, volledig gericht op maximalisatie van de productie.’ Na de Wageningen Universiteit werd hij onderzoeker duurzame veehouderij en agrobiodiversiteit, maar het boerenleven bleef trekken. Zeker als hij in de nabije toekomst elf hectare grasland erbij kan pachten. ‘Daar komen elf koeien op te staan, het is dan een prachtig gemengd bedrijf.’

Struyk belichaamt de Gelderse Vallei van de toekomst. ‘Want de grote varkens- en pluimveestallen waar het gebied rond Barneveld om bekend staat, zullen verdwijnen’, voorspelt Martha Bakker, hoogleraar planologie en landschapsarchitectuur aan de Wageningen Universiteit. ‘Een systeem waarbij we enorme hoeveelheden veevoer importeren om een groot deel van het vlees te exporteren is nu eenmaal niet houdbaar.’ Ze ontwierp een kaart voor het agrarisch landgebruik in 2050. In de Gelderse Vallei zijn grote delen donkergroen – natuur – of lichtgroen – extensieve, grondgebonden landbouw. ‘Dan gaat het om veeteelt, met hooguit één koe per hectare. Meer mest is ecologisch gezien niet verstandig.’

Akker- en tuinbouw voor menselijke consumptie – ‘dus géén veevoer’ – kan daar gedijen waar de grond rijk is en de watervoorziening van nature goed. In de Gelderse Vallei zijn dat op Bakkers kaart slechts enkele, oranje, gebieden.

Intensieve veeteelt en bijvoorbeeld de kweek van bacteriën waarvan veel verwacht wordt, kunnen plaatsvinden op een beperkt aantal ‘agroparken’, een soort industriegebieden, waar onder meer dieren gevoerd worden met reststromen uit landbouw en industrie. ‘In Wageningen zou bijvoorbeeld zo’n park naast de universiteit kunnen komen.’

De vee- en akkerboeren zullen minder gaan produceren per hectare. ‘Belangrijk is dan dat de productiedwang er vanaf gaat’, waarschuwt ze: ‘Anders blijft de druk bestaan om toch meer dieren te nemen. Bij voedselproductie staan de marges namelijk altijd onder druk. Want groeit de economie en verdient iedereen twee keer zo veel, dan zullen we nooit twee keer zo veel uit gaan geven aan voedsel.’ Boeren moeten daarom betaald gaan worden voor het groen- en waterbeheer dat ze uitvoeren. Bij herbebossing van delen van hun land bijvoorbeeld, of het creëren en beheren van houtwallen en struiken. ‘En het vasthouden van regenwater in de bodem. Maatschappelijk zeer nuttige functies waarvoor ook betaald moet worden.’

‘Liveshow vanaf 10 uur’, staat er op de enorme ruiten van pluimveehouder Kipster in Beuningen. De lange daken van de twee metallic-grijze stallen liggen vol met zonnepanelen, in het midden heeft elke stal een overdekte binnentuin met een glazen buitenwand. In een ervan scharrelen 24.000 witte kippen tussen blokken hout, zitten in groepjes in speciaal gebouwde boomhutten of kijken nieuwsgierig naar buiten. De zijdeuren staan open, maar slechts een enkele kip waagt zich naar buiten. ‘Het is nu erg heet en daar houden ze niet van. Bovendien vinden ze het van nature buiten eng, het liefst blijven ze onder een beschutting, dicht bij het nest. Want in het wild kunnen ze gepakt worden door roofvogels en vossen’, zegt Ruud Zanders, initiatiefnemer en mede-eigenaar van Kipster.

De stallen zijn de diervriendelijkste van Nederland. Dat begint meteen als het kuiken uit het ei kruipt. Waar bij andere kipbedrijven de haantjes gedood worden, groeien ze bij Kipster in zestien weken uit tot vleeskip. De hennen leven twee jaar in een kipvriendelijke stal waar ze zo veel mogelijk hun natuurlijke gedrag kunnen vertonen en klimaatneutrale eieren kunnen leggen. Het voedsel bestaat voor een groot deel uit reststromen, zoals bakkersresten, afgekeurde granen, zonnebloem- en raapschroot. In een vorig leven was Zanders nog een pluimveehouder

Boeren moeten betaald worden voor het groen- en waterbeheer dat ze uitvoeren

van het oude slag. Hij nam samen met zijn broer de megakippenfarm met acht miljoen kuikens van zijn ouders over. Samen gingen ze voor groot, groter, grootst en breidden uit naar Duitsland, Polen, Frankrijk en zelfs Turkije. Een miljoenenbusiness die uiteindelijk failliet ging. Dat zette Zanders aan het denken.

Hij nam een sabbatical, ging praten met collega's en deskundigen. Hij begon te twijfelen aan de grootschaligheid. Want waar ligt de grens? Een doorbraak kwam bij het bezoek van Afrikaanse boeren aan Nederland. 'Wat is er efficiënt aan om goede granen aan dieren te voeren?' vroegen zij hem. 'En om haantjes te doden? Voor ons is dat mensenvoedsel.'

De Kipster-stallen zijn een succes. In North Manchester in de Amerikaanse staat Indiana worden vier van dezelfde stallen gebouwd en ook in Nederland zoekt Zanders boeren die op deze manier willen werken. 'Wij gebruiken hier alles, ook het vlees van de hanen en de oude kippen komt als kipballetjes in de supermarkt terecht. We maken echt een circulair product.'

'Dit is het concept van de toekomst.' Imke de Boer is hoogleraar dieren en duurzame voedsel-systemen aan Wageningen Universiteit. Ook in 2050 blijven volgens haar dierlijke producten onderdeel van ons dieet. 'Omdat kippen, varkens en koeien gras en voedselresten kunnen eten die niet geschikt zijn voor mensen.' Dat betekent wel dat we veel minder dierlijke eiwitten gaan consumeren. 'Een consumptie van ongeveer een derde van onze eiwitbehoefte uit dierlijk voedsel past nog binnen de draagkracht van de aarde.'

Voor veehouderij is volgens haar alleen plaats wanneer het dierenwelzijn centraal staat: 'Een dier mag geen productiemiddel zijn in een fabriek. We moeten onze band met ons voedsel niet verliezen.' De glazen ruiten van Kipster waardoor voorbijgangers naar het gedrag van de kippen kunnen kijken, juicht ze dan ook toe: 'We moeten veehouderij niet weghouden van het publiek, maar juist zo transparant mogelijk zijn.'

'De landbouw moet wel veranderen', stelt ook Tim van Hattum, van wie in november het boek *Only Planet: Klimaatgids voor de 21ste eeuw* verschijnt. 'Vanwege de klimaatverandering en zeker ook vanwege het gebrek aan voldoende schoon water. Al sinds de kaderrichtlijn van 2000 is bekend dat het met de kwaliteit van ons water slecht is gesteld. Met name in de zandlandenschappen, waaronder de Gelderse Vallei, komt de zoetwatervoorziening in het geding', voorspelt de programmaleider klimaat van het milieu-instituut van Wageningen Universiteit. Door toenemende droogte ligt het waterpeil van de Grift – de levensader van de Gelderse Vallei – veel lager dan vroeger. Alleen door de natuurgebieden uit te breiden, door de beken en drassige gronden weer natuurlijk in te richten, kunnen we voldoende water vasthouden. Daar kunnen we beter nu al aan beginnen.

Hij schetst een bijna idyllisch beeld van de Gelderse Vallei in 2050. 'Een natuurlijke buffer

tegen te weinig water in de zomer en te veel in de winter, schone lucht en ontzettend mooie, diverse natuur. Voorkomen is beter dan genezen. Achteraf de gevolgen van klimaatverandering compenseren wordt vele malen duurder.'

Deze zomer verhuisde Imke de Boer van Wageningen naar het dorp Lievelede in de Achterhoek. Ze ging op bezoek bij haar burens, voor een groot deel reguliere veehouders. 'Die hadden mij gegoogeld en al snel ging het gesprek over de stikstofcrisis. Natuurlijk ben ik voor de sterke stikstofreductie, maar één aspect blijft vooralsnog onderbelicht: hoe krijgen we de boeren mee?'

Boeren willen wel veranderen, is haar conclusie uit al die gesprekken, maar er wordt niet echt naar hen geluisterd. 'Ze willen best boeren met minder dieren, maar ze vertrouwen de overheid niet. Ze geloven niet dat ze structureel betaald gaan worden voor natuur- en waterbeheer. Ze zijn in hun ogen te vaak bedonderd.'

'De boer moet weer zelf aan het stuur komen', zegt de Wageningse hoogleraar, 'dat is de enige manier om het wantrouwen weer weg te nemen en de weg naar de toekomst in te slaan.' Wel binnen heel duidelijke, integrale en lange-termijnrandvoorwaarden natuurlijk. ■

Luister naar De Groene

In *De Groene Amsterdammer* Podcast interviewt Kees van den Bosch Koen Haegens, Jaap Tielbeke en Evert de Vos over de vraag hoe Nederland er in 2050 uitziet. Onze podcast is elke vrijdagochtend gratis beschikbaar via groene.nl/podcasts en via de andere bekende podcastkanalen

Landelijk terreurofficier van justitie
mr. P.M.H. van der Molen-Maesens, IRT-enquête, 1995

Marcel Antonisse / ANP

Topambtenaar en regeringswaarnemer Joseph
Molkenboer, parlementaire enquête RSV, 1984

Bert Verhoeff / ANP

Een geschiedenis van de parlementaire enquête in Nederland

Stempels en rituelen

Drie parlementaire enquêtes lopen er op dit moment: naar de kindertoeslagen, het Gronings gas en het coronabeleid. Enquêtes uit het verleden maken sceptisch over de uitkomst. Meestal wordt de al bestaande waarheid bevestigd en zelden is er iemand schuldig.

Chris van der Heijden

De afgelopen jaren zijn we overvoerd met gedoe rond toeslagen, Gronings gas en corona. Duizenden mensen hebben zich via sociale media met de kwesties bemoeid. Talloze journalistieke stukken zijn erover geschreven. De Tweede Kamer heeft zich geregeld over de kwesties gebogen. Er verschenen officiële en minder officiële rapporten, wetenschappelijke onderzoeken, er werden bijeenkomsten en hoorzittingen gehouden. Is het mogelijk dat er iets is wat we nog niet weten? Nauwelijks, zou je denken.

Toch worden precies op dit moment naar deze onderwerpen parlementaire enquêtes gehouden, drie keer maar liefst 'het zwaarste middel', zoals de standaarduitdrukking luidt, omdat de verhoren onder ede gehouden worden. Maar zal al dat zwaar geschut iets opleveren wat ons van de stoel doet vallen, meer dan nieuw gedoe? Of is dat – waarheidsvinding – helemaal niet het doel van een parlementaire enquête? Zo nee, wat is het dan wél? En is dat doel, eventueel meervoud, zinnig?

Parlementaire enquêtes zijn in Nederland zo oud als de moderne democratie en bestaan dus sinds de gewijzigde grondwet van 1848. Tot dat moment was de macht van de koning zo groot dat weinigen iets in te brengen hadden. Dat veranderde. Sinds 1848 zijn ministers verantwoordelijk. Maar dat niet alleen. Vanaf hetzelfde moment nam ook de macht van de Kamer toe. Deze kreeg niet alleen het recht inlichtingen in te winnen en voorstellen tot verbetering te doen,

maar ook om zelf onderzoek te verrichten. Daar ligt de basis van het enquêterecht.

Toch kwam dat recht niet zonder slag of stoot tot stand – het stond dan ook niet in de vroegste versie van de grondwet van 1848. Met name de conservatieven vreesden dat een parlementaire enquête een geducht politiek wapen van de Kamer tegen de regering zou kunnen zijn. Vandaar de suggestie dat ministers in bijzondere gevallen, staatsbelang heet dat, *niet* verplicht waren op vragen van een enquêtemissie in te gaan en zelfs voor hun ambtenaren op het verschoningsrecht aanspraak konden maken. Want dat onderscheidt de parlementaire enquête van andere vormen van onderzoek: de ondervraagden staan onder ede en zijn dus verplicht naar waarheid te antwoorden. Tenzij dus...

De eigenzinnige en radicale liberaal Edmond Willem van Dam van Isselt meende destijds dat heel het enquêterecht door dit 'tenzij' gereduceerd werd tot een wassen neus. 'Ministers zullen steeds gebruik kunnen maken van art. 89 van de Grondwet, en ten antwoord kunnen geven: "het belang van den Staat verbiedt mij daarom trent iets meer te zeggen"', stelde hij tijdens het debat over de voorliggende Enquêtewet, zomer 1850. En: 'Wie onzer zou het wagen verder bij den Minister aan te dringen, wanneer hij zegt: "ik heb aan mijnen ondergeschikten ambtenaar den last gegeven in geen uitleg te treden, omdat het welzijn van den Staat verbiedt te openbaren, wat gij hem hebt gevraagd?'" Maar weinigen waren

Klokkenluider Ad Bos,
bouwfraude-enquête, 2002

Oud-minister Hanja Maij-Weggen,
Bijlmerramp-enquête, 1999

het met Van Dam van Isselt eens, met als gevolg dat het recht op enquête in afgezwakte vorm in de grondwet kwam.

In de tweede helft van de negentiende eeuw maakte de Tweede Kamer acht keer van het enquêterecht gebruik. Hierbij had men telkens een volstrekt ander doel voor ogen dan bij moderne parlementaire enquêtes. Het ging destijds niet om voorbijzake die nader bekeken en beoordeeld moesten worden, maar om lopende of toekomstige zaken waarop beleid uitgezet moest worden maar waartoe het de Kamer naar eigen inzicht aan kennis ontbrak.

Het verschil wordt duidelijk als je de enquête naar de Toestand van de Zeemacht uit 1861-1862 vergelijkt met de qua thematiek enigszins vergelijkbare enquête naar het Rijn-Schelde-Verolme-concern van 120 jaar later. In beide gevallen betrof het (hoe Hollands!) de maritieme wereld en het besef dat Nederland niet langer de zeegrootmacht was van ooit, zij het dat het bij de rsv-enquête slechts om één aspect van die 'macht' ging: scheepsbouw. In beide gevallen ging het echter wel om de vraag of men zich bij een mindere status neer moest leggen of neer had moeten leggen. Uit de rsv-enquête bleek dat men dat niet gewenst had, de enquête kwam als mosterd na de maaltijd. Maar bij de negentiende-eeuwse enquête ging de vraag vooraf aan de daad: kan Nederland het zich veroorloven *niet* mee te gaan in de technologische ontwikkelingen

van het moment – aanschaf van schroefaangedreven stoomschepen bijvoorbeeld en uitrusting van deze schepen met modern geschut?

Een commissie van zeven leden deed onderzoek en kwam in september 1862 met een verslag. De conclusie daarvan luidde dat Nederland bescheiden moest zijn: men kon de ontwikkelingen niet bijhouden; de ambities moesten aangepast worden. 'In nagenoeg al de getuigenissen der omtrent dit punt gehoorde deskundigen straalde de overtuiging door, dat onze middelen niet toelaten het bezit eener vloot, sterk genoeg om onze kusten tegen eenen aanval van eene zeemogendheid van den eersten rang te verdedigen', schreef de commissie. Kamer en regering legden zich hierbij neer, met als gevolg dat het ideaal van Nederland als zeemogendheid vanaf ongeveer 1870 opzij werd gezet en de politieke strategie werd aangepast.

De enquête uit 1887 'betreffende werking en uitbreiding der Wet van 19 september 1874' ofwel 'naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen' was veel spraakmakender dan die naar de zeemacht. Met de Wet van 1874 werd het beroemde Kinderwetje van Van Houten bedoeld, dat gericht was tegen kinderarbeid. De wet van Van Houten was door het parlement echter tot op het bot gestript en ontbeerde daarom tal van bepalingen die een goede uitvoering mogelijk maakten. Bovendien werkten niet alleen kinderen maar ook vrouwen en mannen destijds in mensonterende omstandigheden. Vandaar

het voornemen van de Groningse liberaal Henk Goeman Borgesius, tevens hoofdredacteur van *Het Vaderland*, onderzoek te verrichten naar de omstandigheden in fabrieken en werkplaatsen, in het bijzonder naar de werking van de Wet Van Houten. Waren nieuwe maatregelen vereist?

Uit de verhalen die de onderzoekers in de loop van enkele maanden wisten te verzamelen, sprak het antwoord voor zich. Of zoals sociaal-historicus Jacques Giele in zijn voorwoord bij een heruitgave in de jaren tachtig van de vorige eeuw schreef: 'Het fraaie zelf-gemaakte beeld dat de bourgeoisie zo lang in stand had weten te houden, lag [door de enquête] plotseling in diggelen. Van het rustige tevreden Nederland waar geen wantoestanden bestonden zoals in andere landen, waar geen kinderen afgebeeld werden en waar de arbeiders met de pet in de hand hun plaats wisten – van dát Nederland bleef weinig over. En daarvoor in de plaats kwam een heel ander beeld.'

Voor dat beeld vertelt één feit in eerste instantie genoeg: dat bijna geen arbeider destijds ouder werd dan een jaar of vijftig. Gebeurde dat wel, dan werd hij of zij door zijn patroon geloosd en stierf bij gebrek aan inkomen en zorg veelal alsnog een vroege dood. 'Ik ken geen ouder volk dan 55, 56 en 57 jaar', zei een van de ondervraagden dan ook.

Vooraf door zijn hemeltergende verhalen had de enquête van 1887 effect, met als gevolg dat twee jaar nadien de eerste van een lange reeks

Dick Coersen / ANP

E.A. Brouwer, enquêtecommissie
bouwsubsidies, 1987

Herman Pieterse / ANP

Oud-burgemeester van Haarlem Elizabeth Schmitz,
IRT-enquête, 1995

arbeidswetten werd aangenomen. Tegelijkertijd werd een (staats)commissie ingesteld die het onderzoek (dat door de val van het kabinet niet was afgemaakt) voortzette. Zij bevestigde de conclusies van de enquêtecommissie. Toch duurde het nog ruim een halve eeuw met daarin twee oorlogen en een vernietigende crisis voordat de toestand in Nederland op sociaal gebied daadwerkelijk ingrijpend veranderde. Op papier waren de toenmalige plannen vooruitstrevend, maar de politiek was stroperig en de samenleving complex.

De reden is moeilijk te achterhalen – was het schrik over de resultaten van de enquête van 1887, waren het de wereldoorlogen of was het wellicht de schijnbaar harmonieuze maar feitelijk logge politieke orde die inherent was aan de verzuiling? – maar vaststaat dat de Arbeidsenquête voorlopig de laatste was en dat het vervolgens bijna een eeuw (!) duurde tot de Tweede Kamer aan een nieuwe reeks enquêtes begon. Het is deze reeks die op dit moment een hoogtepunt beleeft.

Er is één uitzondering op deze langdurige onderbreking – en die betreft verreweg de grootste maar vermoedelijk ook minst spraakmakende en zeker minst besproken parlementaire enquête uit de Nederlandse geschiedenis: die naar de gebeurtenissen tijdens de Tweede Wereldoorlog.

De aanleiding tot de Oorlogsenquête is onmiskenbaar. In mei 1940 was de regering naar het buitenland vertrokken en het parlement ontbonden. Van democratische verhoudingen was geen sprake. Ministers werden niet gecontroleerd. Secretarissen-generaal, hoewel formeel niet verantwoordelijk, functioneerden als een soort semi-ministers, ambtenaren stonden er soms alleen voor, aan partijpolitiek was een eind gekomen. Mede hierdoor bleven tal van zaken schemerig, terwijl persoonlijke verslagen

als die van oorlogspremier Gerbrandy (*Eenige hoofdpunten van het regeeringsbeleid in Londen gedurende de oorlogsjaren 1940-1945*, 1946) en de minister van Buitenlandse Zaken Van den Tempel (*Nederland in Londen: Ervaringen en beschouwingen*, 1946) het discours over de oorlog leken te gaan bepalen. Hier was lang niet iedereen gelukkig mee. Vandaar een enquête.

Het werk van, wat officieel heet, de Enquêtecommissie Regeringsbeleid 1940-1945 werd verricht tussen 1947 en 1956 en bestaat uit acht delen, negentien banden, maar liefst zo'n 13,5 miljoen woorden verdeeld over 14.868 bladzijden. In deze oeverloze woordenbrij komen zo goed als alle onderwerpen uit de gebruikelijke geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog ter sprake, te beginnen met de neutraliteit in de jaren dertig en eindigend met, althans dat was het plan, de vrijmaking van Indonesië. Eenmaal bij de gebeurtenissen in Nederlands-Indië aandeland was de commissie echter al zo'n negen jaar bezig – en moe. Bovendien was het land veranderd, het geheugen van de ondervraagden krakkemikkiger en de bevolking de oorlog zat. De commissie hield het daarom voor gezien en de papieren kolos verdween zonder noemenswaardig debat naar de planken van de bibliotheek.

De moeizame ervaring met de Oorlogsenquête zal er vermoedelijk toe bijgedragen hebben dat het vervolgens tot het begin jaren van de jaren tachtig duurde voordat men een vergelijkbare onderneming nogmaals durfde aan te gaan. De politieke verhoudingen waren ondertussen radicaal veranderd, net als de samenleving. Een minister was niet langer een halve godheid die het volk minzaam bespeelde, zoals een ondernemer niet langer een patroon was die met 'zijn mensen' kon doen en laten wat hij wilde. Onder parlementariërs waren er ondertussen vele soorten en maten – van klassieke types als Dries van Agt, Ruud Lubbers en Hans Wiegel

tot straatvechters als Jan Schaefer. Idem dito ondernemers en *captains of industry*. Ze waren van velerlei aard en kunne.

Belangrijk was de nieuwe rol van de media. Steeds minder vaak gedroegen zij zich als schoothondjes. Pitbulls werden zij, voortdurend op zoek naar de zwakke plekken in politiek, establishment en samenleving. Maar het belangrijkste van alles was de verandering in de bevolking. Zij werd met de dag mondiger, brutaler, veeleisender. Politici, ondernemers, bestuurders en ambtenaren werden niet alleen steeds vaker maar ook harder en dwingender ter verantwoording geroepen. Hiermee kwam onvermijdelijk ook de zwaarste vorm van rekenschap – nogmaals: onder ede! – opnieuw in zicht.

In de veertig jaar sinds de eerste moderne parlementaire enquête werd gehouden – die naar het scheepsbouwconcern Rijn-Schelde-Verolme in 1982-1983 – heeft de Tweede Kamer elf keer naar het middel gegrepen. Voeg daar de huidige drie aan toe en je komt tot veertien, een gemiddelde van één enquête in drie jaar. Toch is deze frequentie niet het meest kenmerkende van de moderne parlementaire enquête: dat is het feit dat een middel dat bedoeld was als onderzoeksinstrument gebruikt werd om rekeningen te vereffenen. Het gaat om waarheidsvinding, zeker, maar in de negentiende eeuw was die waarheid vooral bedoeld voor de vormgeving van de toekomst. In de twintigste en 21ste eeuw werd dit ook wel gezegd – kennis van het verleden zou in de toekomst van dienst kunnen zijn –, maar in de praktijk kwam daarvan weinig tot niets terecht.

Het verklaart dat na de verschijning van een enquêterapport in de meeste gevallen slechts een plichtmatig debat volgde. Daarbij rolde soms nog wel eens een kop (Van Eekelen naar aanleiding van de paspoortaffaire, Korthals vanwege de bouwfraude, Mansveld na het onderzoek

Verhoor van de parlementaire oud-Dutchbat-commandant Thom Karremans, enquêtecommissie Srebrenica, 2002

Development Lead Groningen Asset van de NAM Jan van Elk, enquêtecommissie aardgaswinning Groningen, 2022

naar de Fyra-treinverbinding), maar vaker was dat al gebeurd (Brokx vanwege de bouwsubsidies, Hirsch Ballin en Van Tijn bij het IRT, Kok bij Srebrenica) en was het belangrijkste vóór de enquête eigenlijk al bekend. Na afloop ervan ging men veelal gewoon door tot de orde van de dag – en eventueel een volgende enquête, lees: bezweringsritueel. Het is de indruk die onvermijdelijk achterblijft: moderne parlementaire enquêtes zijn in de eerste plaats rituele dansen rond een verdronken kalf.

Goed zichtbaar is dit in de enquête naar het rsv-concern of, beter gezegd, naar de wijze waarop opeenvolgende Nederlandse kabinetten geprobeerd hadden dit bedrijf voor de ondergang te behoeden door er almaar meer geld in te pompen – terwijl onmiskenbaar was dat het financiële gat slechts groter werd. ‘Ronduit misleidend, en daarom onaanvaardbaar’, concludeerde de commissie in haar rapport, ‘was de informatie die minister Van Aardenne de Kamer in april 1980 verstrekke over de afwikkeling van de ros-verliezen (*Rotterdamse Offshore en Scheepsbouwcombinatie, een onderdeel van het concern – cvdh*). Hoogst opmerkelijk was voorts de totale afwezigheid van een reactie toen de Kamer twee jaar later te weten kwam wat de minister werkelijk had afgesproken en wat dat de staat had gekost.’ Met andere woorden: Van Aardenne had gelogen en de Kamer had haar werk niet goed gedaan. Maar Van Aardenne, hoewel ‘aangeschoten wild’, zoals sindsdien de standaarduitdrukking luidt, bleef op zijn plek en de Kamer nam zich slechts voor het voortaan beter te doen. Einde verhaal. Maar wel met een kostenpost van 2,2 miljard gulden.

Er is nog iets wat opvalt aan de rsv-enquête. Het schemerde in het rapport al door en werd onlangs, in een reeks programma’s van de vPRO-radio (OVT) over het fenomeen parlementaire enquête, door een van de betrokkenen ook

nadrukkelijk herhaald: dat Kamerleden weliswaar goede politici kunnen zijn, maar dat dit niets zegt over hun onderzoekskwaliteiten, zeker als dat onderzoek, zoals in het rsv-geval, specifieke kennis vereist. Bedrijfsvoering, scheepvaart, internationale handel: het zijn nogal onderwerpen. Je zou denken: tijdens de rsv-enquête had men geleerd dat een parlementaire enquête het niet kan stellen zonder professionele hulp. Maar nee, in de toekomst ging het eerder andersom: een rapport van professionals (zoals Srebrenica) werd door een parlementaire commissie nog eens dunnetjes overgedaan en, hoe kan het anders, bevestigd. De enquête als overheidsstempel dus – en zo’n stempel dan in de vorm van een rituele dans rond een verdronken kalf.

Er zijn uitzonderingen. De belangrijkste is vermoedelijk de enquête naar de zogenoemde IRT-affaire – de drie letters staan voor Interregionaal Recherche team, bedoeld is dat van Noord-Holland en Utrecht. Hierbij ging het om methoden die de politie hanteerde bij onderzoek

Het is de indruk die onvermijdelijk achterblijft: moderne parlementaire enquêtes zijn in de eerste plaats rituele dansen rond een verdronken kalf

naar en bestrijding van zware criminaliteit. De enquête kwam tot inzichten die tot dan toe veelal onbekend waren of ontkend werden. De eerste betreft de mythe die Nederland eeuwenlang gekoesterd heeft: van land in de luwte. Daarvan was anno 1990 al lang geen sprake meer en tegenwoordig nog veel minder. Het is niet zo dat Nederland een land is van louter kruimeldieven en dat het grote werk elders gebeurt. In verband hiermee staat inzicht twee van de IRT-affaire: dat de politie niet moet proberen, zoals ze in Noord-Holland en Utrecht had gedaan, ‘slimmer’ te zijn dan de criminelen; dat is ze niet en elke poging in die richting leidt tot ontsporingen. Politie is politie en criminaliteit is criminaliteit: *the twain must never meet*.

Onder de moderne enquêtes zijn er nog een paar die opvallen. Een enkele (Bijlmer) omdat ze uiteindelijk zelf onderwerp van debat werd; meerdere (Uitvoeringsorganen Sociale Verzekering, Srebrenica, Financieel Stelsel, Fyra) omdat ze weinig en wellicht zelfs niets toevoegden aan wat tevoren al bekend was; een derde stel (Bouwsubsidies, Bouwnijverheid) omdat de conclusies weliswaar hard waren maar de praktijk nog harder, lees: weerbarstiger – waarmee de enquêtes onvermijdelijk aan het belangrijkste doel, verandering van de praktijk, voorbij schoten.

Om te beginnen de Bijlmer Enquête uit 1998 – niet de enige die pas jaren na de gebeurtenissen (het vliegtuigongeluk in de Bijlmer, oktober 1992) plaatsvond. In dit geval was zoveel verstreken tijd helemaal problematisch omdat rond de ramp een halve broodjeswinkel aap gebakken was. Over geheimzinnige mannen met witte pakken, uranium dat aan boord zou zijn, of nee, het was het zenuwgas sarin. De Luchtverkeersleiding had hiervan geweten. Of toch niet? Vrachtbrieven? Waar waren die? En de cockpitvoicerecorder. Ook weg. Dat kon geen toeval

L H M K I U P O N Z R S D E O C F A B

CROSSING BORDER

2 - 5 November 2022 The Hague

LITERATURE MUSIC FESTIVAL

MARISSA NADLER

LEÏLA SLIMANI

copyright: Catherine Hele
© Editions Gallimard

GINO COCHISE

RAYNOR WINN

Photography: Jim Whelan

LONNIE HOLLEY

Photography: David Racuglia

THE DELINES

NINO HARATISCHWILI

Photography: GZ Barantak

KARA JACKSON

DAMON GALGUT

© Interfoto / Alamy/Stock Photo

MICHELLE GUREVICH

WHITE RABBIT PRESENTS

David Keenan

Bez (Happy Mondays)

Vashti Bunyan

Lias Saoudi & Adelle Stripe

Stuart Braithwaite (Mogwai)

80+ artists
11 venues

2 NOV - OPENING NIGHT, ROYAL THEATER

PJ HARVEY

READING AND INTERVIEW ABOUT HER NEW BOOK THE NARRATIVE POEM ORLAM

INTERVIEW BY BRITISH AUTHOR MAX PORTER

Photography: Steven Gulick

FULL PROGRAMME, INFO AND TICKETS

www.crossingborder.nl

zijn. Hiermee ontstond naast de feitelijke ramp ook nog een parallelle, al dan niet fictieve. Vandaar dat uiteindelijk, zes jaar (!) na de gebeurtenissen, besloten werd aan alle onduidelijkheid een eind te maken.

Maar de parlementaire enquête maakte de zaak niet of nauwelijks beter, ook omdat de onderzoekers steeds de media opzochten, daarmee het eigen werk onder een vergrootglas legden en de verhalen eerder aanvulden dan ontzenuwden. Bij alle onduidelijkheid en onrust kwam er dus nog één bij: de enquête zelf. De Kamer verzoon op initiatief van Ad Melkert een lijst en aanvaardde de conclusies van haar eigen commissie niet. Een bizarre gebeurtenis met een zo mogelijk nog bizardere slotsom. Onbevredigend kortom.

Werd het raadsel door de Bijlmer Enquête slechts vergroot, door heel wat andere parlementaire enquêtes werd het eveneens minder verkleind dan de bedoeling was. Het is misschien kort door de bocht, maar in meerdere gevallen kan de indruk van mosterd na de maaltijd moeilijk weggenomen worden. Het Niod-rapport over Srebrenica verscheen zeven jaar na de gebeurtenissen, in april 2002, en betekende het definitieve einde van het kabinet-Kok. Het rapport van de enquêtecommissie verscheen ruim een jaar later, baseerde zich (ook naar eigen zeggen) vooral op bestaand materiaal, aangevuld met eigen interviews, en concludeerde heel veel, als belangrijkste dat geen enkele individuele politicus verantwoordelijk gehouden kon worden.

‘Verantwoordelijk’, het woord komt in het enquêteverslag maar liefst 382 keer voor en oogt alleen al daardoor eerder als ontsnappingsclausule dan als een aspect van waarheidsvinding. Bovendien, dat het in Srebrenica gruwelijk was misgegaan wist iedereen natuurlijk al lang en betwijfelde na de publicatie van het Niod-rapport niemand meer. De enquête was dan ook weinig meer dan een politieke dans en een bezweringsritueel. Of zoals een van de sprekers (Eelco Runia, auteur van *Het Srebrenica-syndroom*) in de genoemde VPRO-serie zei: een oefening in zelfkastijding, een nationale catharsis.

Iets vergelijkbaars geldt in mindere mate voor de enquête over sociale uitkeringen van tien jaar eerder. Deze betrof een probleem dat enigszins vergelijkbaar is met de huidige toeslagenaffaire: het functioneren van instellingen die belast zijn met de uitvoering van sociale verzekeringswetten. De misstanden in dit geval waren voorafgaand aan de enquête al uitvoerig onderzocht, door onder meer de Algemene Rekenkamer en het ministerie van Justitie. Over één ding was men het dan ook eens: zoals het gegaan was, mocht het niet blijven; ingrijpende veranderingen in het sociale stelsel en de controle daarop waren hoogst noodzakelijk. De enquête concludeerde niet anders – een extra duit in het toch al overvolle zakje en dus eerder een ritueel dan een stap vooruit bij waarheidsvinding.

Dat was nog meer het geval bij het welhaast onmogelijke onderzoek dat de Kamer tussen

De parlementaire enquêtes van de laatste veertig jaar overziend moet je tot de conclusie komen dat ze vooral een rituele functie hadden

2009 en 2012 uitvoerde naar het financieel stelsel naar aanleiding van de kredietcrisis van 2008. Het onderzoek begon algemeen, inderdaad naar ‘het financieel stelsel’ en met het doel, aldus het voorstel, ‘een bijdrage te leveren aan het adequaat laten functioneren van het financiële stelsel in het algemeen en in Nederland in het bijzonder’. Dat klonk niet erg veelbelovend en kwam dan ook nauwelijks verder dan de magere belofte. Dat geldt niet voor het tweede deel van het

Parlementaire enquêtes

Parlementaire enquêtes in de 19de eeuw

- Accijns op zout (1852-1853)
- Zwolsche Diep (1856)
- Maas en Zuid-Willemsvaart (1860-1861)
- Zeemacht (1861-1862)
- Nederlandse koopvaardij (1874-1875)
- Longziekte rundvee (1877-1878)
- Exploitatie Nederlandse Spoorwegen (1881-1882)
- Toestand fabrieken/werkplaatsen (1886-1887)

Oorlogsenquête (1947-1956)

Parlementaire enquêtes eind 20ste eeuw

- Ondergang RSV-werf (1983-1984)
- Bouwsubsidies (1986-1988)
- Paspoortaffaire (1988)
- Sociale verzekeringen (1992-1993)
- Opsporingsmethoden ('IRT-affaire') (1994-1996)
- Bijlmerramp (1998-1999)

Parlementaire enquêtes begin 21ste eeuw

- Bouwnijverheid (2002-2003)
- Srebrenica (2002-2003)
- Financieel stelsel (2009-2012)
- Woningcorporaties (2013-2014)
- Fyra (2013-2016)
- Gaswinning Groningen (loopt nog)
- Corona (loopt nog)
- Toeslagen (loopt nog)

onderzoek, gericht op de maatregelen die het kabinet genomen had om te voorkomen dat het stelsel ineens zou stortten. Maar ook de conclusies daarvan waren bijna uitsluitend waarheden als koeien ('Maak kwaliteit van banken inzichtelijk').

Tot slot de bouwenquêtes van 1986 en 2002.

In het eerste geval ging het om door het rijk verleende subsidies aan woningbouwprojecten van het ABP. Die subsidies zouden nodig zijn om het aantal nieuwbouwprojecten op peil te houden. De druk op nieuwbouw was echter zo groot geweest dat her en der nog gesjoemeld was. Aldus ook de conclusie van de enquête, zij het dat het gesjoemel volgens de enquête niet zozeer het werk was van individuele ambtenaren als wel het resultaat van een ondoorzichtig stelsel. Het hoeft nauwelijks betoog dat de toestand wat dat betreft niet verbeterd is, integendeel. Alleen al het feit dat een kleine dertig jaar later een enquête naar woningcorporaties gehouden werd en dat de woningmarkt op dit moment voor de zoveelste keer diep in het slop zit, bewijst dat het effect van parlementair onderzoek uiterst beperkt is of, wat bijna op hetzelfde neerkomt, de praktijk te weerbarstig.

Dat geldt ook voor de bouwnijverheid en de daarnaar gehouden enquête naar aanleiding van de onthullingen van Ad Bos. Dat er door bouwbedrijven gesjoemeld was met miljoenen was na afloop van de enquête overduidelijk, maar de straffen voor de sjoemelaars waren klein. Betrokken politici en ambtenaren ontsprongen de dans; het waren de klokkenluiders die een hoge prijs betaalden.

De parlementaire enquêtes van de afgelopen veertig jaar overziend kun je nauwelijks anders dan tot de conclusie komen dat ze overwegend een rituele functie hebben gehad.

Daarbij leidde de ene keer tot een vorm van verzoening, althans een poging daartoe, een catharsis wellicht, de andere keer tot zoiets als een stempel: gezien en gesloten. De bedoeling van de (moderne) parlementaire enquête is vanzelfsprekend een andere. Die is waarheidsvinding, daarmee het aanwijzen van verantwoordelijkheid, eventueel schuld, en tot slot: lessen voor de toekomst.

Maar dat is in negen van de tien gevallen te veel gevraagd. Om te beginnen omdat de waarheid voorafgaande aan de enquête meestal al ruimschoots bekend is. Ook is de Kamer geen Openbaar Ministerie. Zij wijst slechts aan, maar vervolgt niet. Haar onderzoek is en blijft daarom slechts de bevestiging van de reeds bekende waarheid, de enquête is haar ja en amen. Tot slot de toekomst. Die biedt zelden of nooit een herhaling van het verleden en dus zijn de lessen die uit het verleden getrokken worden per definitie vaag en meestal nietszeggend.

Kortom, dat de drie huidige parlementaire enquêtes meer opbrengen dan die uit het verleden valt slechts te hopen. Waarschijnlijk is het niet. ■

Weg uit Ranya

In zee met smokkelaars

Duizenden inwoners van het Koerdische Ranya proberen via illegale wegen Europa te bereiken. Sommigen komen teleurgesteld terug na een vernederende ervaring, anderen lukt het wel. Ranya loopt intussen leeg.

Judit Neurink

Een droevig nieuw record in Dover, eind augustus. Op één dag maakten 1295 mensen in 27 bootjes de illegale overtocht vanuit het Europese vasteland. Voor de meesten van hen is dit het laatste deel van een lange en vaak gevaarlijke route. Een route die door het weer, pushbacks en andere restrictieve maatregelen voortdurend verandert. Afgelopen jaar arriveerden op deze manier 22.600 mensen in het Britse koninkrijk. Onder wie tal van Koerden uit Irak.

Salam Aziz Mahmoud (47) had een van hen willen zijn. Na twee mislukte pogingen om de EU te bereiken, heeft hij alweer voor een nieuwe poging ingetekend. 'Ik voel dat ik hier muurvast zit', zegt de Koerdische leraar Engels in een theehuis in het centrum van Ranya, een stadje aan de voet van de bergen die de grens vormen van de Koerdische Regio van Irak met Iran. Eind vorig jaar probeerde hij vergeefs om met vrouw en drie kinderen via Belarus de EU te bereiken, nadat het hem in z'n eentje eerder via Griekenland ook al niet was gelukt.

Hij moet het opnieuw proberen, zegt hij. 'Er is hier geen werk. Er zijn geen bedrijven, de enige banen zijn die bij de overheid. En die is niet in staat om de mensen voldoende te bieden.'

Aziz is een van de vele duizenden inwoners van het Koerdische Ranya en het naburige Qaladze die hun woonplaats via illegale wegen achter zich probeerden te laten. Vorig jaar lieten zich uit deze regio alleen al zo'n veertienduizend mensen, van wie negentig procent jonge mannen, voor veel geld via de Belarussische grens naar Polen smokkelen. Van hen kwamen er zo'n vierduizend terug. Onder wie Aziz.

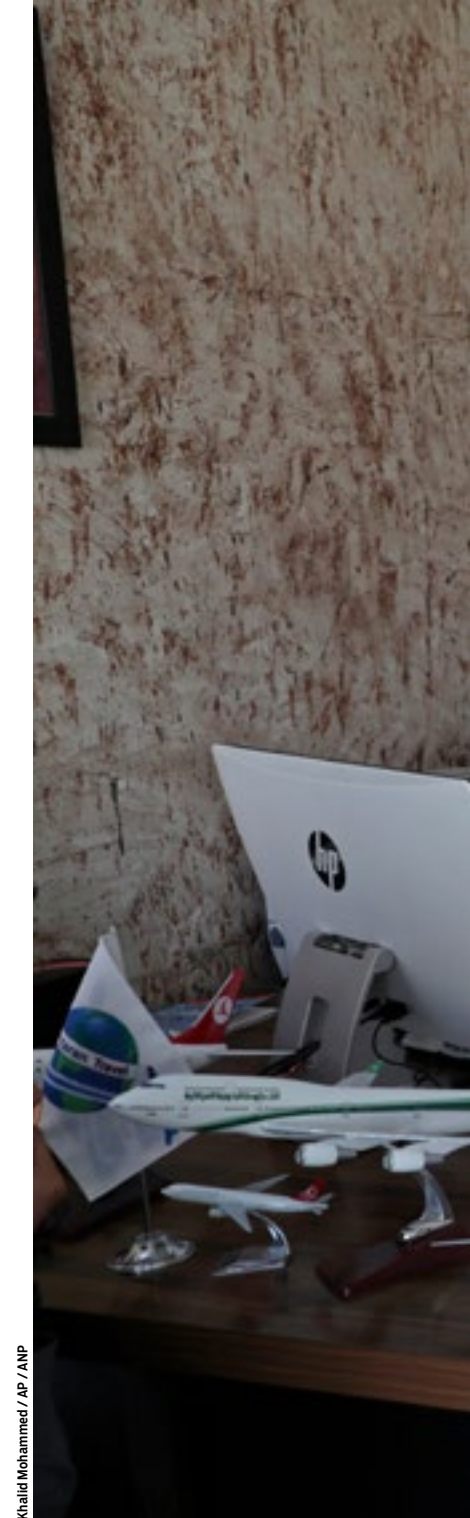
Binnenkort gaat hij weer op pad, want hij wil terug naar Engeland, waar hij voor zijn huwelijk elf jaar woonde en werkte. En hij heeft haast, want de smokkelaars houden hem voor dat de route over Het Kanaal moeilijker zal worden als gevolg van de maatregelen die de Britse minister Priti Patel deze zomer heeft

aangekondigd. Ze dreigde om boten met asielzoekers terug te duwen naar Frankrijk, net zoals de Grieken dat doen in de grenswateren met Turkije. Bovendien hangt asielzoekers die zich in Groot-Brittannië melden een reis naar het Afrikaanse land Rwanda boven het hoofd, waar ze dan moeten wachten op een beslissing over hun asiolverzoek. Over dat risico haalt Aziz zijn schouders op. En dat het sinds de oorlog in Oekraïne en de opname van Oekraïners in Europa moeilijker wordt voor andere vluchtelingen, ontkent hij. Hij hoopt juist dat de gastvrijheid zich ook zal uitstrekken naar andere nationaliteiten.

De oorlog in Oekraïne en de vluchtelingenstroom van acht miljoen Oekraïners die daarmee op gang kwam, heeft de mensensmokkel uit regio's elders in de wereld nauwelijks beïnvloed, al is er aan de ontvangende kant nauwelijks ruimte voor. Aziz kijkt minder naar zijn mislukte pogingen dan naar al die duizenden plaatsgenoten die er wel in slaagden zich in Europa te vestigen. De Koerdische Lutka Foundation becijferde dat de afgelopen zeven jaar 650.000 mensen Iraaks-Koerdistan verlieten, de autonome regio met zo'n 6 miljoen inwoners – meestal via illegale routes. In de eerste tien maanden van 2021 vertrokken er alleen al zo'n 37.000, vooral via Belarus.

Waarom kiezen zoveel mannen uit dit stadje ervoor een smokkelaar in de arm te nemen om naar Europa te gaan? Het is een combinatie van *push* en *pull*, blijkt uit gesprekken met theedrinkers en anderen in Ranya, waar de schaduw van de bergen altijd aanwezig is. Het theehuis aan het plein loopt langzaam vol. Mannen drinken thee met suikerklontjes of de lokale specialiteit van hete volvette melk, roken en praten met elkaar. Ze hebben de tijd, want ze hebben geen werk of geen klanten.

'*Para nia*,' klinkt het – 'er is geen geld'. De mannen hebben veel kritiek op de Koerdische overheid, omdat die corrupt is, de olie-inkomsten in eigen zak zou stoppen en onvoldoende banen creëert. Tegelijkertijd kijkt iedereen hier voor alles naar de overheid: zo zal niemand

Khalid Mohammed / AP / ANP

Eigenaren van reisbureau Yaran Travel in Ranya helpen migranten naar Europa te reizen, november 2021

zelf ook maar een boom planten, want dat is toch háár verantwoordelijkheid. En die overheid laat het afweten. Daar komt nog bovenop dat de handel met Iran niet veel meer oplevert sinds daar de economische situatie zo verslechterde, zodanig dat Iraniërs zelfs voor werk naar Irak kwamen.

Maar geld is slechts een deel van het verhaal. Ook de mentaliteit van de mensen in Ranya speelt een rol. Hier begon in 1991 de opstand – de *'Raparin'* zoals de Koerden zeggen – tegen de Iraakse dictator Saddam Hoessein. Van hieruit rolde die toen verder door wat later de autonome Koerdische regio werd en die er zonder die opstandige Ranyaërs niet was gekomen. Nog steeds staan zij als zodanig bekend, en het gebied van Ranya en Qaladze kreeg daarom de geuzennaam Raparin.

Bovendien gaat het ook weer niet echt om geld: voor de overtocht tellen mensen immers tienduizenden dollars neer. Zelfs al is dat vaak geleend geld, het is er wel. Nog wel, want Ranya is bezig leeg te lopen.

Salam Aziz was een van die succesvolle vertrekkers, maar hij kwam in 2012 terug om te trouwen. Daarna kon hij bij gebrek aan een geldige verblijfsvergunning niet meer legaal terug naar Engeland. Zijn jongste poging om dat langs illegale weg via Belarus te doen, kostte hem zo'n 21.000 dollar. Terug in Ranya huurt hij nu een woning. Hij verloor zijn werk als leraar Engels en gaat van klusje naar baantje. Desondanks staat de volgende poging voor de deur: 'Ik denk aan mijn zootje, dat is vijf en kan nog niet praten.

Dokters hier kunnen hem niet helpen. Hoe moet hij hier opgroeien?'

Om bij zijn jongste poging Polen te bereiken, maakte Aziz gebruik van een smokkelaar, een 25-jarige oud-student die zei hem te willen helpen en met wie de verhouding na de mislukking totaal verzuurd is. Het verhaal over het massale vertrek uit Ranya is ook het verhaal over de honderden mensensmokkelaars in het stadje. 'We kennen ze hier allemaal. Als we ze nodig hebben, houden we van ze, maar komen we onderweg vast te zitten, dan haten we ze', zegt hij gelaten.

De illegale reis naar Europa begint bij een van de vele reisbureautjes in het centrum van Ranya. In een kelder in de Dollar Bazaar zit Sky Travel van

Delzar Abdullah. De in zwarte trui en jasje geklede jongeman is een van de weinigen in deze kelder vol soortgelijke bedrijfjes die wil praten. Zijn collega's, onder wie de reisagent waarmee Aziz werkte, zijn te bang voor de gevolgen van openlijk uitkomen voor hun rol in de uittocht.

Abdullah zegt echter dat er een einde moet komen aan de illegale praktijken – zelfs al heeft ook hij er goed aan verdiend. Hij heeft honderden, misschien wel duizenden via Libanon, Damascus, Istanbul of Dubai op weg naar Minsk geholpen met een pakketreis bestaande uit een visum voor Belarus, een ticket en verblijf in hotels. Bovendien zorgde hij voor vervoer naar het vliegveld in Sulaymaniyah voor het eerste deel van de vlucht. Die route ligt nu stil, maar werk blijft er.

In het kale kantoortje staan stoelen tegenover elkaar voor Abdullahs bureau. Posters van verre bestemmingen ontbreken aan de kale muren, op een poster van Parijs na. Hij haalt plastic beker-tjes water uit zijn koelkast en gaat achter zijn computer zitten.

'Mensen vragen me naar een smokkelaar', zegt hij. 'Ik vertel welke betrouwbaar zijn, maar mensen luisteren niet. Ik zeg: met die smokkelaar verdrink je, maar ze gaan toch met hem in zee.' Hij klinkt gepassioneerd. Dit is waarom hij vindt dat het moet ophouden. Ranya verloor zeker 44 mensen op de illegale routes naar Europa. Eind vorig jaar verdronk een achttienjarige uit de stad toen tijdens zijn vijfde poging om Het Kanaal over te steken de te volle opblaasboot zonk. Er waren zestien Koerdische slachtoffers.

Abdullah kende veel van de plaatselijke slachtoffers. 'Voor de meesten van hen verzorgde ik het Turkse visum. Zij luisterden niet naar mijn advies over de smokkelaar', zucht hij. Daarnaast zijn er nog dertig mensen uit Ranya die vermist worden op de Belarus-route, en tientallen anderen die via Turkije, Griekenland en Oekraïne probeerden te

dure huizen en auto's en de rijkdom die het gevolg is van hun illegale en moordende activiteiten.

Abdullah zegt een lijst met namen van plaatselijke smokkelaars te hebben die hij best wil delen. 'Als de overheid hen zou willen oppakken, dan kan dat. Hun werk is niet legaal.' En daardoor, klaagt hij, 'bezorgen ze ons reisagenten ook een slechte reputatie'.

Hij is niet de enige die de smokkelaars niet vertrouwt. Daarom deponeren reislustigen het bedrag dat de smokkelaar eist voor zijn werk bij een geldwisselkantoor. Daar ligt het 'te slapen' tot ze hun doel hebben bereikt. Dan is een telefoontje voldoende om het aan de smokkelaar uit te betalen. Ook die kantoortjes hebben flink garen gesponnen bij de uittocht. Van elk bedrag dat zij in bed legden, kregen ze vijf procent. Om de grens tussen Belarus en Polen over te komen en dan per auto naar Duitsland te worden vervoerd werd zo'n 8700 euro betaald, voor de Kanaaltrip per opblaasboot tussen Frankrijk en Engeland nog eens 2500 euro.

Op zijn bureau liggen nog twee Iraakse paspoorten, en halverwege het gesprek komt een man binnen om hem een bundeltje bankbiljetten te overhandigen, die hij natelt en in zijn la legt. De routes veranderen voortdurend, vertelt hij. Die naar Griekenland is vrijwel opgegeven vanwege de Griekse pushbacks van de bootjes op zee naar Turkije en bij de grensrivier de Evros. Een alternatief is de zeereis tussen Turkije en Italië – goed voor twee boten à tweehonderd mensen per week.

In december zonken nog drie boten met illegale migranten onderweg naar Italië, waarbij zeker 31 mensen omkwamen, onder wie ook Koerden. Tientallen anderen zijn nooit gevonden. 'We hebben hier een smokkelaar met twee boten waarvan er eentje zonk, met veel doden. Die postte op Facebook dat alle opvarenden veilig waren aangekomen en feestvierden!' zegt Abdullah veront-

het reizen op een gekocht Schengenvisum, vertelt hij. 'Dat is *big business*. Dat gaat via mensen binnen de Spaanse, Italiaanse, Franse, Duitse en Nederlandse ambassades', zegt hij stellig. 'Die worden verkocht voor 15.500 dollar per stuk.'

Dit valt moeilijk te checken, maar in het verleden zijn er bij het Franse en het Duitse consulaat in Erbil incidenten geweest waarbij medewerkers tegen betaling visa afgaven voor Koerden die daar volgens de strenge Schengenregels niet voor in aanmerking kwamen. Volgens Abdullah gebeurt dat momenteel opnieuw en op veel grotere schaal. De Schengenvisa zouden worden aangeboden via Facebook. Er gaat veel geld in om. 'Ik weet van een achttienjarige die met een zakenvisum in Milaan landde. Daar werd hij geweigerd, want hij had niet echt het profiel van een zakenman. Hij gaf toe het visum voor zestienduizend dollar te hebben gekocht. Het werd ongeldig verklaard omdat de onderliggende documenten niet klopten. Maar een vriend met wie hij reisde, die een gewoon visum had gekocht, werd wel geaccepteerd.'

Het is duur, je kunt erbij verdrinken, je kunt teruggestuurd worden of na een mislukking geen andere optie zien dan platzak en met hangende pootjes naar huis terugkeren. Toch blijven Ranyaërs het proberen. 'Mensen denken dat ze de problemen onderweg wel aankunnen, als ze ook maar een kans op succes hebben', zegt Sulaiman Hamad Sofi (52). Hij werkt bij de lokale overheid in de gezondheidssector en leidt daarnaast een organisatie die het lezen van de koran wil bevorderen. In het kantoortje van die organisatie verontschuldigt hij zich dat de thee op is. 'Mensen prefereren een simpel leven in Europa, waar je al die dingen hebt die hier niet zijn. Veiligheid, openbare diensten, garanties voor de toekomst', zegt hij. Zelf kent hij op z'n minst tien gezinnen die recentelijk vertrokken, waaronder ook familie van hem. En ja, zegt hij, er is een *pull factor*: mensen zien bij geslaagde migranten die even terug zijn voor vakantie het verschil in de kwaliteit van leven.

Hij somt op hoe moeilijk het is om te overleven in Ranya, zonder openbare diensten als water en stroom. In de hete zomers is er maar anderhalf uur per dag overheidsstroom en lang niet iedereen kan zich de dure stroom uit particuliere buurtgeneratoren veroorloven. Er zijn geen banen, en wie een baan bij de overheid heeft, weet niet wanneer het volgende salaris zal worden uitbetaald. 'We wilden als Koerden zo graag onze vrijheid van Bagdad. Maar nu is er zo'n gespannen relatie dat we bang zijn, want Bagdad misdraagt zich tegenover ons. Onze hoop is verdwenen.'

De Koerden kregen na de val van Saddam in 2003 de autonome status van een regio binnen Irak. Maar toen de Koerdische leiders eind 2017 na de overwinning op de radicale terreurgroep ISIS besloten een referendum over

'Wat wij daar op de grens hebben meegemaakt, dat wens ik echt helemaal niemand toe'

reizen maar nooit op hun bestemming aankwamen. 'Ik heb medelijden met hen die omkwamen, maar ook', met een knikje naar Aziz die verslagen zijn hoofd buigt, 'met al die mensen die teleurgesteld terugkomen.'

Hij vindt dat de buitenwereld moet weten hoe het allemaal werkt. Ranya heeft zijn eigen smokkelaars, vertelt hij, net als andere Koerdische plaatsen als Sulaymaniyah en Erbil. Ze werken via connecties in Belarus, Turkije, Roemenië en Kroatië, en adverteren met hun diensten via Facebook en Instagram. 'Van sommigen weten we dat ze succesvol zijn, dat ze mensen naar Duitsland hebben gebracht. Van anderen zien we dat hun boten zijn gezonken.' Dat ze mensenlevens op hun geweten hebben en gewoon doorgaan maakt hem boos, en meer nog dat ze in Ranya pronken met

waardigd. 'En zo'n boottocht kost dan vijftien-duizend dollar!'

Sommige boten op deze route kwamen in de problemen en eindigden in Libische wateren waar ze onderschept werden. Koerdische organisatie hebben verschillende reddingsacties ondernomen om Iraakse Koerden uit de Libische vluchtelingenkampen te halen die daar vastzaten. Toch is de route naar Italië nu een van de populairdere.

Door de oorlog verviel de route via Oekraïne, maar de vraag naar smokkelroutes nam niet af. Om naar de EU-landen Kroatië en Slovenië te komen, biedt Abdullah weer een pakketreis: mensen vliegen naar Istanbul, wachten daar een paar weken op een visum voor Kroatië en reizen na aankomst in Zagreb per taxi door naar Italië. Kosten: veertienduizend dollar. Daarnaast is er

onafhankelijkheid te houden, zette dat kwaad bloed in Bagdad. Het Iraakse leger nam alle betwiste gebieden over waar de Koerden in de voorgaande jaren het bestuur in handen hadden gekregen. De Koerden verloren de oliestad Kirkuk en de controle over de grensposten met Turkije en Iran. Omdat de Koerden weigeren hun olie-inkomsten te delen met Bagdad, zette de Iraakse regering de uitbetaling van het Koerdische deel van het federale budget stop. Koerdische ambtenaren kregen lange tijd niets uitbetaald, en sinds dat weer op gang kwam, zijn de salarissen lager en komen ze onregelmatig.

Dat betekende het einde van de welvarende jaren. Hamad herinnert eraan hoe tien jaar geleden de Koerdische regering burgers renteloze leningen bood bij een huwelijk en het kopen van een huis, en dat migranten terugkeerden om te

laten een overheidsbaan achter. Jongeren die afstudeerden maar geen werk vonden, vertrekken. 'We hebben een economie zonder jonge mensen en Ranya wordt steeds armer.'

Er zijn ook demografische gevolgen: mannen vertrokken, terwijl de vrouwen bleven. Cijfers ontbreken, maar Hamad ziet een afname van het aantal huwelijken dat gesloten wordt. 'Dat is deels ook omdat jonge mensen zich het niet kunnen veroorloven. De mannen hebben geen geld, kunnen niet trouwen, en migreren dan.' En daarmee is de Koerdische regering te vergelijken met een slang die in de eigen staart bijt. 'Want de redenen voor migratie zijn permanent geworden. Alleen een verandering van regering kan daar nog iets aan veranderen.'

Hamad weet ook wel waarom de overheid de smokkelaars met rust laat: die betalen aan de

een sigaret op. De as en de opgebrande sigaret dropt hij schouderophalend in het weggoobakje van Sans lekkernij.

Was hij in het theehuis al neerslachtig, thuis wordt pas duidelijk hoe depressief Aziz is. En hoewel ze het geld voor de smokkelaar terugkregen omdat ze hun bestemming nooit bereikten, is ook zijn vrouw verbitterd. Ze verkocht al haar gouden sieraden en zelfs haar trouwring om de reis te kunnen betalen. Dat de smokkelaar haar ouders belde om het geld op te eisen terwijl zij nog in Belarus zaten, maakt haar woedend. 'Het zijn allemaal leugenaars', zegt ze fel. Ze meent dat velen in Ranya er zo over denken. 'Maar wat kunnen we tegen hen doen, met de deals die zij hebben met de politiecommissaris en de burgemeester?'

Wat het nog erger maakt, is dat drie andere families die tegelijkertijd met dezelfde smokkelaar reisden uiteindelijk wel hun doel bereikten. Hussein vertelt hoe ze met man en kinderen tot drie keer toe naar het grensgebied reden, waar ze dagenlang in de kou in tentjes wachtten tot ze de grens zouden kunnen oversteken, terwijl hun voedsel en water opdraaiden. Na anderhalve maand keerden ze platzak terug naar Koerdistan. De schaamte daarover is zo groot dat ze geen van beiden voor dit artikel op de foto willen.

'We hadden geen geluk. Het was een slechte en vermoeiende ervaring. Barbaars zelfs. Ik was bang de kleine te verliezen', zegt ze, met een gebaar naar San. Salam Aziz wilde voor hun zontje, dat is achtergebleven in zijn ontwikkeling, medische hulp vinden. Zijn vrouw ging het er vooral om dat zij niet alleen zou achterblijven met drie kinderen. 'Ik wil bij hem zijn. Het is hier erg moeilijk voor een alleenstaande moeder.'

Daarom drong ze erop aan de tocht als familie te maken. Maar als haar man alsnog gaat proberen om in zijn eentje Engeland te bereiken, blijft ze toch achter. Hij heeft zijn visum voor Turkije, de eerste stop op de lange route, al gekocht. Zijn gezin zou zich later bij hem moeten voegen, maar dat kan alleen als hij een legale status weet te veroveren. En dat zal niet makkelijk zijn.

'Mijn man is niet gelukkig', stelt Hussein vast. 's Ochtends word ik wakker en vraag ik me af hoe we nou toch verder moeten.' Ze zal hem moeten laten gaan. Want zelf wil ze het nooit meer opnieuw proberen, zo'n illegale reis met een smokkelaar. 'Wat wij daar op de grens hebben meegemaakt, dat wens ik echt helemaal niemand toe.' ■

Dit artikel kwam tot stand met steun van het Steunfonds Freelance Journalisten

De broer van Rezhwan Yasin Hassan huilt bij de ambulance die het lichaam van Rezhwan terugbrengt naar Ranya. Hij verdronk met 34 anderen toen zijn boot omsloeg in Het Kanaal op weg naar Groot-Brittannië, 26 december 2021

helpen hun land op te bouwen. 'Nu is het omgekeerd. De regering neemt alleen nog. Ze wil het geld van de burgers en stopt dat in haar eigen zak. Alle belastingen en leges zijn verhoogd, er zijn boetes als je niet betaalt. En financiële hulp aan burgers is er niet meer.'

Een verschil is ook dat in het verleden migranten geld naar huis stuurden. Ook dat is niet meer zo, vertellen mensen in Ranya. De nieuwe migranten zijn in Europa te druk met overleven en het opbouwen van een toekomst. 'Ze gaan nu voor het leven', zegt Hamad. De eerdere generatie hield de optie op terugkeer altijd open.

Het gevolg? 'De stad is leeg. Het park was altijd vol met jongeren, nu niet meer. De handel in de winkels is met zestig procent afgenomen.' De middenklasse verdwijnt naar Europa; veel migranten

juiste personen op de juiste plekken. 'De smokkelaars hebben hun connecties, waardoor ze bij de overheid gedaan kunnen krijgen wat ze willen.' Bewijzen heeft hij niet. 'Dat is wat je hier hoort. Kijk maar hoe rijk ze zijn, terwijl ze hier rustig kunnen leven en niet worden opgepakt.'

'Ik weet zeker dat politiemensen, de burgemeester en de smokkelaars elkaar te eten uitnodigen', zegt Tuba Hussein (38), de vrouw van Salam Aziz. 'En dat hun familieleden niets hoeven te betalen als ze met een smokkelaar naar Europa willen.'

In de kale huiskamer van het huurhuis liggen alleen wat matjes op de vloer. Aziz voert San, zijn zontje van vijf, met een lepeltje wat zoetigheid. Zijn dochter Maja van tien kan de asbak die hij haar vraagt te halen niet vinden. Toch steekt hij

Essay De wederkeer van de gewone man

... met z'n confectiepakkie an

De gewone man maakt een opmerkelijke comeback in deze populistische dagen. Een kleine begripsgeschiedenis laat zien dat hij in allerlei varianten geliefd, gehaat, bespot en omarmd is.

Menno Hurenkamp & Jan Willem Duyvendak

'Regenwouden en sprinkhanenplagen' zijn indrukwekkend, maar de opkomst van de gewone man is het grootste natuurverschijnsel van allemaal, schreef Gerrit Komrij (1944-2012). Ook deze keer had de briljante stilist en polemist weer totaal niks van de samenleving begrepen. De gewone man is door mensenhanden gemaakt en zeker geen natuurverschijnsel. Maar hoe?

Aan het begin van de twintigste eeuw was de zegswijze 'gewone man' nog geen dagelijkse uitdrukking, maar hij was in opkomst. Een van de voorlopers van de statistiek als wetenschap, de Belg Adolphe Quetelet (1796-1874), had rond 1830 de gewone man als bestudeerbaar fenomeen in het leven geroepen, door de wetten van de kansberekening toe te passen op biologische en sociale verschijnselen. Aan de hand van een toevallig beschikbare dataset over de borstwijdte van 5738 Schotse soldaten liet hij zien dat er een waarschijnlijkheid schuilt achter de maten die je aantreft, dat er zoiets als een gemiddelde borstomvang is en een kans dat je een wijdere of smalere borstkas aantreft. Menselijke kenmerken hebben een normaalverdeling concludeerde hij, en de gewone man kenmerkt zich door het gemiddelde daarvan. Voor de sociale wetenschap was dat belangrijk, plotseling leek een soort natuurwetenschap voor de samenleving binnen bereik. En in politieke zin betekende het tot stand komen van dit soort categorieën dat er voortaan naar hartenlust bestuurd kon worden om de zorgen van en over de gewone man te lijf te gaan.

In het dagelijks taalgebruik bestond die gewone man toen nog amper. Hij was in eerste instantie vooral dingen *niet*. De boodschap van de uitdrukking was zoiets als: hij is er niet een van ons, hij is niet van adel, hij is geen militair, hij is niet van betekenisvolle komaf. De gewone man is niet ingewijd, niet in de geheimen van de kerk, van de krijgsmacht of van de academie. De gewone man is misschien niet eens een volwaardig mens, eerder iets in de buurt van een dier. Tegelijkertijd komt er door de sociale kritiek van de negentiende eeuw literaire aandacht voor doorsnee mensen, die hard werken, zorgen hebben over geld en het dagelijks leven (Victor Hugo, Charles Dickens). En in artistieke kringen duikt de gewone man regelmatig op als toetssteen voor al te verheven praatjes. Het gewone, dat lang vooral staat voor gebrek aan adel of geestelijkheid, krijgt daardoor ook een zweem van echtheid of authenticiteit. Schrijvers als Menno ter Braak (1902-1940) en Carry van Bruggen (1881-1932) verwijzen naar een gewone man als iemand die zelfbewust is, vooral weinig onder de indruk van valse schijn. Hij is geaard, door studie of levenservaring, en gericht op zijn eigen wezen zonder bang te zijn een meeloper te worden.

De gewone man was het onderwerp van zorg voor de elite, niet diens schrikbeeld of tegenstrever

van de doorzoekbare parlementaire geschiedenis is het gebruik van de term willekeurig. Socialisten en communisten roeren zich in die tijd weliswaar al luid, maar de term weegt niet zo zwaar in de arbeidersstrijd. Vanaf 1945 is er een meer gestructureerde analyse te maken van de mate waarin men in het parlement een beroep doet op de gewone man om een argument kracht bij te zetten. Het zijn dan vooral de sociaal-democraten die de gewone man opvoeren in de Tweede Kamer. Hun gewone man staat niet in dienst van statistiek of literair contrast. Hij is het projectiescherm van onrechtvaardige ongelijkheid. Onrechtvaardige ongelijkheid, dat is wanneer je rijk en machtig bent omdat je vader dat was. Rechtvaardige gelijkheid, dat is wanneer ieder naar verdienste beloond wordt, ook de gewone man.

De gewone man krijgt profiel doordat reële hoop en vrees aan gewoneheid worden gekoppeld. Aan de ene kant gaat het om de bezorgdheid en vernedering van de gewone man, die weggenomen moeten worden. Aan de andere kant gaat het om ontplooiing en verheffing, om het recht een beschaafd mens te worden, om het lezen van boeken, het luisteren naar muziek en misschien zelfs films kijken, maar in ieder geval om mee te doen aan de hoge cultuur. Bij dat delen in de vruchten van de wederopbouw mocht de gewone man best een zetje krijgen. Het tegenwoordig zo populaire 'luisteren naar de verlangens van de gewone man' hield de politiek niet bezig. Men sprak hem binnen het verenigingsleven van de partij en wist welke kant hij op moest: omhoog, vooruit, naar boven, weg van waar hij nu was. Daar klonk onbekommerd paternalisme in door. De gewone man was het onderwerp van zorg van de elite, niet diens schrikbeeld of tegenstrever.

Deze verschuiving wordt niet alleen bewerkstelligd door de sociaal-democraten. Tussen 1946 en 1958 (twaalf jaar lang!) zond de KRO een radio-programma uit: *De gewone man zegt er het zijne van*. De hedendaagse lezer denkt bij zo'n titel aan luisteraars die met hartslag 200 via de telefoon meedelen dat 'ze in Den Haag' er een zootje van maken. Maar de vox populi was toen nog een elitaire aangelegenheid. Het radioprogramma werd gevuld door een enkele tekstschrijver, Toon Rammelt, en verwoord door een enkele stemkunstenaar, Wam Heskens, 'de koning van het hoorspel'. Het begon om kwart over zeven met de quiz *Ken uw bijbel*, om half acht volgde dan het nieuws, om kwart voor acht was er orgelmuziek, om tien voor acht de boekenrubriek, en dan volgde van vijf over tot kwart over acht de bronzen stem van Heskens, die de dagelijkse beslommeringen van doorsnee mensen uit de doeken deed. Met name vanuit kvv-hoek werd er regelmatig waarderend verwezen naar wat we nu podcasts zouden noemen: korte verhalende commentaren die een onbekommerd katholieke kijk op de wereld uitdroegen, met een miljoenenpubliek.

Nederlanders luisterden in die tijd zestien uur per week naar de radio. En zeker wat de confessionelen betreft was die radio bedoeld voor thuis, de tussenstop tussen werk en kerk en het alternatief voor de kroeg. Het idee was dat *De gewone man zegt er het zijne van* gezinnen bij elkaar hield.

De gewone man als stijfiguur spreekt ook uit de *Handelingen van de Tweede Kamer*. Dat levert een net wat ander verhaal op. In de eerste tachtig jaar

Fré Cohen, modelstudie. Houtskool, circa 1930

In de loop van de jaren zestig breekt KVP'er Norbert Schmelzer (als staatssecretaris) dan ook herhaaldelijk een lans voor deze gewone man, die dus van de wisselingen van de seizoenen en de kleine geneugten van het leven geniet, maar vooral als iemand die enig bezit heeft. Niet via corporatief of statelijk geregelde sociale zekerheid, maar via de belastingaangifte moet tegemoet worden gekomen aan de gewone man, die met spaargeld en met een huis zijn status kan uitbreiden. De gewone man hoeft niet per se een corporatiewoning te huren, menen de confessionelen. Wie een huis heeft zorgt niet alleen goed voor dat huis, maar ook voor de omgeving van dat huis. Spaarzaamheid, properheid, gezinsstabiliteit – vandaar de nationale hypotheekgarantie uit 1956.

Deze gewone man moet een individu kunnen worden. Door de opbouw van de verzorgingsstaat en via de woordvoerders van de verzuiling krijgt

de gewone man status als een relevant, zij het gedwee object van politiek. Misschien is het een fabrieksarbeider, misschien een kantoorclerk, een letterzetter, een melkman of een kruidenier. In ieder geval een kostwinner van vlees en bloed voor wie het waard is het woord te voeren. Maar die gewone man bevrijden, dat lukte natuurlijk maar half. Het zijn in de loop van de jaren vijftig met name CPN-parlementariër Marcus Bakker (1923-2009) en verschillende PSP-Kamerleden die het beeld van de gewone man gebruiken om de negatieve inkomenseffecten van PVDA-maatregelen voor de gewone mensen aan de kaak te stellen. De gewone man als de pineut – de stijlfiguur die nu dominant is, magistraal beschreven door Jos Palm – in zijn *De gewone man* uit 2017 – komt op via de uiterste linkerdeur.

Illustratief is de heilige koe, aan het begin van de jaren zeventig. Het kabinet-Den Uyl streeft weliswaar naar spreiding van kennis, macht en inkomen, maar hoort de auto daarbij? De centrum-linkse regering vindt eigenlijk dat autobezit en -gebruik omlaag moet. De oliecrisis en het rapport van de Club van Rome maken indruk en er komen plannen op tafel

om – via parkeer- en belastingbeleid – het autobezit te beperken. Dat gaat dan ten koste van de gewone man. Marcus Bakker laat zien waar volgens hem de werknemer die zijn pet niet meer hoeft af te nemen voor de heren, terecht dreigt te komen als Joop den Uyl zijn zin krijgt. Niet in de absolute vernedering van de armoede, maar in de relatieve vernedering van de tram.

Bakker haalt in 1973 in de Tweede Kamer een interview met Den Uyl uit *Der Spiegel* aan: 'Er staat in dat u heeft gezegd, dat de gewone man de kleine auto die hij net heeft gekocht op het verkeerde moment heeft aangeschaft. Op de vraag van *Der Spiegel* hoe de heer Den Uyl dat denkt te veranderen geeft deze een antwoord, dat erop neerkomt, dat de grote man niet meer in de grote auto moet rijden. Het citaat is verkrijgbaar, mijnheer Den Uyl.'

Den Uyl: 'Het laatste heb ik inderdaad gezegd. De grote man moet niet in de grote auto rijden. Hoort u het goed?'

Bakker: 'Ik hoor het heel goed. Weet u waar dat op neerkomt? Dat de grote man in de kleine auto gaat rijden en de kleine man in het looppad van de tram komt te staan.'

Maar er speelde ook een ander probleem. De toegenomen sociale en politieke status die van arbeiders staatsburgers maakte, had deze gewone mannen niet ineens in onthechte intellectuelen veranderd. Halverwege de jaren zestig begonnen provo's op allerlei manieren 'het klootjesvolk' te bespotten. Dat moest de marxistische tegenstelling tussen bourgeoisie en proletariaat van zijn platte inkomens karakter ontdoen, en meer de aandacht richten op de vastgeroeste gezagsverhoudingen en de beperkte geestelijke vrijheid van de vroege jaren zestig. Die kritiek van de provo's haalde de minder gunstige kanten van de gewone man naar voren: onkritisch, zelfgenoegzaam, hebberig, misschien zelfs gevaarlijk omdat hij zich zonder veel morren bij allerlei vormen van structureel onrecht neerlegde, zoals de oorlog in Vietnam, de wapenwedloop, de inkomensverdeling in de wereld, de achtergestelde positie van vrouwen, het milieu.

Daar moest je je wel kritisch toe verhouden, was ook de teneur onder de woordvoerders van linkse partijen en sociale bewegingen. En als er arbeidsmigranten ('gastarbeiders') kwamen, dan diende je wat respect voor hun cultuur te hebben, en hun een plek te gunnen. Het was een belangrijke vorm van emancipatie, maar ook *friendly fire* afkomstig uit de progressieve hoek waar men teleurgesteld was dat gewone mensen conservatieve trekken konden hebben. Zo nu en dan kon men in de Tweede Kamer de PVDa'er Jan Schaefer de term gewone man nog wel horen gebruiken, maar het leek er halverwege de jaren zeventig al op dat linkse volksvertegenwoordigers liever hun vingers niet meer brandden aan de gewone man. Hij was wel een individu geworden, maar uitgesproken mensen vonden dat individu gewoontjes.

Op de achtergrond speelde de gedachte die Hannah Arendt nogal scherp verwoordde met de term 'banaliteit van het kwaad'. Arendt stelde in *Eichmann in Jeruzalem* de gedachteloosheid aan de orde over de mate waarin je met je medemensen verbonden bent. Adolf Eichmann was volgens de psychiaters die Arendt opvoerde volkomen doorsnee. 'Hij is normaler dan ik nadat ik hem geïnterviewd had', merkte een van die onderzoekers op. Eichmann wilde graag omhoog in het leger en daarom deed hij zijn best de opdrachten van zijn superieuren zo goed mogelijk op te volgen. Voor de werkelijkheid dat hij mensen naar vernietigingskampen stuurde, kon hij zich afsluiten. Volgens Arendt doordat het hem ontbrak aan iedere vorm van verbeeldingskracht. Eichmann was een gedachteloze fatsoensrakker die zijn hele leven graag lid van clubjes werd, om maar ergens bij te horen. Het gewone was ook met het kwade verbonden.

Om te begrijpen hoe we bij de hedendaagse gewone man zijn uitgekomen, helpt het om stil te staan bij Richard Nixon. Richard Nixon was in 1968 tot president van de Verenigde Staten gekozen met maar 43 procent van de zogeheten *popular vote*. Het was een zorgwekkend slechte score, zijn directe voorganger president Lyndon Johnson was in 1964 nog verkozen met meer dan zestig procent van de stemmen. De verdeeldheid in Amerika was dan ook groot op het moment dat Nixon aan de macht kwam. Robert Kennedy en Martin Luther King waren net vermoord, de Vietnamoorlog woedde. Veel Amerikanen waren boos en lieten dit blijken door aanhoudende demonstraties. Intellectuelen en opiniemakers meenden dat het tijd was voor flinke verandering: in wetgeving, in sociale zekerheid, op de werkvloer, op school, op de universiteit, tussen mannen en vrouwen, tussen jong en oud, in de economie, en in de wereldpolitiek. Tegen een achtergrond waarin de hele samenleving leek te bewegen, moest de Republikeinse Partij haar aanhang opnieuw definiëren.

Nixon greep terug op een klassieke politieke methode: polarisatie, het scheppen van een gezamenlijke vijand. Hij deed dat over de hoofden van de pers heen, in directe toespraken tot het volk. *'The time has come to draw the line. The time has come for the great silent majority of Americans of all ages and of every political persuasion to stand up and be counted against the appeasers of the rock throwers and the obscenity shouters.'* De speech was vooral bedoeld om steun te krijgen voor een zoveelste koerswijziging in de Vietnamoorlog, die toen al desastreuze vormen begon aan te nemen. Nixon wierp zich succesvol op als de woordvoerder van de niet-demonstranten en zag zijn waarderingscijfers tot grote hoogte stijgen.

Het aanhalen van het concept 'zwijgende meerderheid' was niet zomaar een bevestiging. Ooit werd de term gebruikt om over de doden te spreken, over degenen die niet meer spraken – waarvan er immers meer zijn dan van levenden. En als aanduiding van de mensen die meestal weinig van zich laten horen, werd in de Amerikaanse politiek al wel vaker over de zwijgende meerderheid gesproken. Deze keer was de oproep ingebed in pogingen om vanuit het Witte Huis 'spontane' tegendemonstraties op gang te brengen en in pro-Nixon-advertentiecampagnes. Het was een niet eerder vertoond staaltje van het bewerken van de publieke opinie in een poging zowel de jegens Nixon nogal kritische media als de minstens zo kritische *civil society* te passeren.

Nixon deed een beroep op het zelfbeeld van zijn kiezers, niet op hun gedeelde belangen (inkomen, opleiding) of achtergrond (geloof, woonplaats), maar op de manier hoe men zichzelf het liefste zag: als hardwerkende mensen die er niet van hielden om te zeuren of om hun hand op te houden. Nixon zei niet zo veel over een eerlijker verdeling tussen arm en rijk, over verschillen tussen stad en platteland of over hoe de economie het beste kon worden ingericht. Hij had een boodschap over de verdeling tussen herrieschoppers en de rest. Hij was er voor de rest.

Iedere goede verstaander snapte dat herrieschoppers zwart waren, of student of actievoerder of een paar van die dingen tegelijk – dat waren de ongewone mensen, de vijand. De vijand, dat was iedereen die ontevreden was met de Verenigde Staten, mensen die tegen de regering demonstreerden of zelfs geweld gebruikten tegen de staat; de mensen die voor overlast in de buurt zorgden door kapotte auto's te laten staan, drugs te gebruiken, de parken te vernielen; de mensen die sociale zekerheid eisten in plaats van te werken; die zeiden dat de politie corrupt was en het leger moreel failliet. En Nixons vrienden, dat waren bankiers, advocaten en ondernemers in een onwaarschijnlijk pact met de witte onderkant van de middenklasse – allemaal 'gewone' mensen, maar niet heus.

Het was een succesvolle strategie: bij zijn herverkiezing won Nixon 49 van de vijftig staten. Een zwijgende meerderheid die zich verzet tegen elitaire veranderingsdrift, dat schiep een humuslaag waar de gewone man als politiek idee flink op voort kon. Niet meer rond de beloften van het sociaal-economisch programma van (in Nederlandse termen) sociaal-democratische

De gewone man is eerder een behoeftige consument dan een emanciperende arbeider

Pieter de Josselin de Jong, *Arbeider in staalfabriek*, 1871-1906.
Zwart en gekleurd krijt op bruin papier

gelijkheid en verheffing of confessionele bezitsvorming, maar rond de emoties van de mensen die naar hun eigen idee hard hun best deden om vooruit te komen, maar die het gevoel hadden dat anderen meer kregen: vrouwen, immigranten en hun nakomelingen, homo's.

Dat de VVD in de jaren zeventig onder Hans Wiegel meer en meer over de gewone man begon te spreken, dient begrepen te worden vanuit dit perspectief van de zwijgende meerderheid, van een verbond dat eerder cultureel dan sociaal-economisch was. Wiegel had de stratenmaker en de loodgieter ontdekt als zegsmannen, maar hij sprak ze in cafés in de Amsterdamse Jordaan, niet op partijbijeenkomsten. Het zijn in de late jaren zeventig vooral de liberalen die de stijlfiguur van de gewone man gebruiken – als de persoon die niet zit te wachten op al die ambtenaren in Brussel, die in een Vinex-wijk blijkt te wonen waar hij ook graag 'een extra kamertje in zijn huis wil voor opa of voor studerende kinderen'; die boos is op allerlei uitkeringen die andere mensen krijgen; die een parkeerplek wil en geen files. Eerder een behoeftige consument dan een emanciperende arbeider. Een beetje argwanend, niet bijzonder geïnteresseerd in solidariteit of democratie, wel in rust, reinheid en rijden.

De macht der gewoonte

3
oktober

Hoe, en waarom, wordt 'het gewone' ingezet in de politiek? Sociologen

Menno Hurenkamp en Jan Willem Duyvendak gaan er op 3 oktober over in gesprek met Evelien Tonkens, Mark Lievisse Adriaanse, Hubert Smeets en Marcel Ham. Om 20.00 uur in Spui25 (Amsterdam).

Maar goedbeschoofd werd in het parlement niet zo veel meer over hem gesproken. Het idee van die zwijgende meerderheid kwam in het kleine maar toch roerige Nederland ook minder goed uit de verf. Tien jaar nadat een Pandora-poster met een simpele geste al veel vraagtekens had gezet bij het idee van gewoonte ('Ooit een normaal mens ontmoet? En, beviel het?'), gingen de programmamakers Henk Spaan en Harry Vermeegen in 1983 voor de Vara in een (humoristisch bedoeld) programma actief op zoek naar de gewone man. Met hun geschmier over de boerenkool etende, regenjas dragende man met schoenmaat 42 maakten de programmamakers overduidelijk dat de gewone man een droevige figuur was geworden. Iedereen die in beeld kwam als voorbeeld van de gewone man leek misschien eventjes gewoon, maar bleek op het tweede gezicht toch best wel raar. En dat was volgens de telkens weer in lachen uitbarstende makers mooi.

Nederland had nog maar twee televisiezenders, dus zelfs de zouteloze prietpraat van Spaan en Vermeegen kon de toon zetten. De negatieve beeldvorming die uit dit programma sprak, helpt verklaren waarom men in de jaren tachtig en vroege jaren negentig in de Tweede Kamer eigenlijk amper meer over de gewone man sprak. Je moest direct aanhalingstekens om het woord zetten of voorbehouden maken wanneer je de term gebruikte. De erfenis van de provo's dat je best mocht grinniken om platte consumentiedrift, gebrek aan belangstelling voor de buitenwereld of angst om op te vallen, was vanaf de jaren tachtig een prettig middel om je te onderscheiden van de massa, om je emancipatie te onderstrepen.

Ook de gewone man raakte steeds meer in een worsteling met allerlei te maken keuzes: wel naar de kerk of niet, trouwen of samenwonen, vrouw of man als partner, binnenstad of buitenwijk, naar Zandvoort of Frankrijk op vakantie. De groepsidentificatie die in de jaren na de Tweede Wereldoorlog onder de uitdrukking 'gewone man' lag, viel langzamerhand weg. Nederlanders begonnen steeds meer op elkaar te lijken, al was het maar met de gedeelde opvatting dat ze niet gewoon wilden zijn. Wat tegen de jaren negentig restte, was een sluimerend idee dat de gewone man iets had uit te vechten met veranderingsdriftige bestuurders, en vermoedelijk wit was.

Op die manier zien we de gewone man inderdaad weer opleven in de *Handelingen van de Tweede Kamer* na 2007, met name bij Geert Wilders' rrv. Maar anders dan voorheen de volkspartijen doen populistische partijen amper aan interactie met de achterban, het draait vooral om zenden via sociale media. En veel werk van inkomensgelijkheid maakte Wilders ook niet, zoals Nixon dat ook al niet deed. Dus over wie het nu precies ging was niet meer zo duidelijk. Wilders' gewone man was vooral klaar met uitgelachen worden, boos op het discours van individualisme en multiculturalisme.

In de slipstream van Wilders' succes gingen ook andere politici hardnekkig naar hem op zoek, in kantines en op straat. Zo kwamen er rijken, armen, gestudeerden en ongeschoolden, boeren en grootstedelingen, gelovigen en ongelovigen aan het woord. Allemaal duidelijk met grieven, maar wel erg uiteenlopende grieven, die het succesvolst te bundelen bleken in varianten van nationalisme, van pleidooien voor vaderlandsliefde tot onversneden racisme. De gewone man kwam in populistisch en nationalistisch vaarwater terecht. Gewoon zijn werd tegen de elite en tegen 'de buitenlanders' zijn.

En zelfs zijn 'man'-zijn bleek niet meer zo gewoon. 'Henk' moest niet alleen inschikken voor 'Ingrid', maar rekening houden met toenemende gender- en seksuele variatie. Dus klonk al snel de klaagzang dat Henk niet eens meer een gewone man kon zijn. Sociaal-democraten en christen-democraten hadden hem op eigen benen gezet en de liberalen gaven hem een auto als vervangend tehuis. Geëmancipeerder dan ooit is de gewone man tegelijkertijd volkomen in verwarring: wat is er nog gewoon en wie heeft daarover iets te zeggen? ■

Dit is een bewerking van een hoofdstuk uit het boek De macht der gewoonte dat deze maand verschijnt bij Amsterdam University Press

O

Profiel Salman Rushdie

De grond onder zijn voeten

De fatwa die ayatollah Khomeini in 1989 over Salman Rushdie uitsprak, maakte van de Britse schrijver een martelaar van het vrije woord. Hij leek de afgelopen jaren weer iets normaler door het leven te kunnen – tot vorige maand.

Joost de Vries
beeld Konstantinos Papamichalopoulos

oit, lang geleden, was er een lunchclubje. Het was geen officiële club, zoals Londen er zoveel kent, maar een informeel verbond. We hebben het nu over eind jaren zeventig, begin jaren tachtig. Het begon op initiatief van een jonge Martin Amis, toen nog literair redacteur van *New Statesman*. Hij zag de lunch als een mogelijkheid om aan het eind van de werkweek roddels en stevige meningen te ventileren.

De Australische dichter en cultuurcriticus Clive James lunchte mee, een paar recensenten, enkele redacteurs van grote uitgeverijen, de toen opkomende schrijvers Ian McEwan en Julian Barnes, de dichter James Fenton en de essayist Christopher Hitchens. Het was niet in steen gebeiteld dat vrouwen niet welkom waren, maar wel was voor iedereen duidelijk dat ze geen uitnodiging dienden te ontvangen.

Vrijwel alle deelnemers hebben in autobiografische boeken 'De Vrijdag Lunch' bezongen. Toen al waren mensen jaloers, schreven ze vaak, want hier zaten de literaire *Spielmakers* bij elkaar, bovendien goed voor wekelijks flink wat vierkante meters aan boekenbijlages. In zijn memoires *Hitch-22* schrijft Hitchens dat De Vrijdag Lunch 'het materiaal bezit om een potentiële nieuwe "Bloomsbury"-legende te worden', verwijzend naar de vooroorlogse *circle* rond Virginia Woolf.

Legendarisch? Wat volgt is een probleem in de categorie 'je had erbij moeten zijn', want zodra je de activiteiten van het gezelschap gaat navertellen is die kwalificatie minder evident. Er waren drie terugkerende gespreksonderwerpen, schrijft Hitchens; het genie en de invloed van de dichter Philip Larkin, hun verbijstering over de opkomst van Margaret Thatcher, en, jawel, woordgrappen.

Van die woordgrappen geeft Hitchens – helaas – voorbeelden. Bijvoorbeeld het spel waarbij ze in boektitels het woord 'man' vervangen voor 'cunt': *A Cunt for All Seasons*, *The Cunt Who Shot Liberty Valance*, *Batcunt*, *The Cunt with the Golden Gun*.

Maar toen, op een goede dag, was daar Salman Rushdie. Net als zij had hij op de juiste scholen gezeten, eerst de elitaire Rugby School, daarna King's College, Cambridge. Maar anders dan de rest droeg hij een heel subcontinent aan cultuur met zich mee. Toen hij zich bij de lunchende literatoren aansloot had hij net de Booker Prize gewonnen met zijn tweede roman, *Midnight's Children* (1981), een miljoenenverkopend boek waar de halve Indiase geschiedenis in verwerkt zat en dat de postkoloniale roman van de periferie naar het centrum van de literatuur verhuisde.

En hij versloeg ze in hun eigen spel. Na een gesprek over het succes van thrillerauteur Robert

Ludlum klaagde de lunchclub dat Ludlums boektitels altijd zo pretentiefus waren: *The Bourne Inheritance*, *The Eiger Sanction*, *The Holcroft Covenant*... Hoe zou Shakespeare klinken als Ludlum het geschreven had? En zonder met zijn ogen te knippen had Rushdie *Hamlet* paraat: 'The Elsinore Vacillation', vrij vertaald 'De Elsinore Aarzelings'; Elsinore is de naam van Hamlets kasteel.

Othello?

'The Kerchief Implication', naar de verhaallijn waarin Othello de ontrouw van zijn geliefde vermoedt omdat hij haar zakdoek (*kerchief*) bij een andere man aantreft.

Macbeth?

'The Dunsinane Reforestation', wat weer verwijst naar de heksenvoorspelling dat Macbeth pas ontroond zal worden als het woud van Great Burnam zich naar Dunsinane-heuvel zal verplaatsen.

Net even een paar tandjes scherper dan *Batcunt*.

Het typische is dat zeker die *Dunsinane Reforestation* opduikt in vrijwel alle anekdotes van deze auteurs over Rushdie, alsof het hét hoogtepunt was van tien jaar lunchen. Is het pijnlijk dat de deelnemers ze in hun memoires zo bejubelen als het toonbeeld van hun literaire jeunesse? Er zit in elk geval een zweem in van jongens-waren-we, een nostalgie naar een laat-puberele onschuld die nu, met terugwerkende kracht, extra onschuldig lijkt omdat de mannen in kwestie dat inmiddels niet meer zijn. De blazoenen zijn besmet, ze zijn ouder geworden, gehavend, ontgoocheld, overleden. De groep viel uit elkaar.

Barnes, waarschijnlijk nog steeds de meest gewaardeerde naam van het gezelschap, brouilleerde met Amis en trok zich terug uit de lunchgroep. Hitchens evolueerde van een vlijmscherpe trotskist naar een George W. Bush-apologeet. Hij stierf aan keelkanker in 2011. Clive James werd terminaal, begon een column over zijn weg naar het einde, die naarmate die weg langer en langer bleek te zijn iets *gênants* kreeg – hij verontschuldigde zich er zelfs voor – want hoeveel *encores* kan een afscheidstournee verdragen? Hij overleed in 2019.

Amis vertrok uiteindelijk naar de VS, en blikte in zijn laatste memoir-roman *Inside Story* terug op een literaire carrière die toch, eerlijk is eerlijk, nooit volledig uit de schaduw van zijn grote voorbeelden kwam. Ian McEwan was een tijdlang de meest bewonderde auteur van het Verenigd Koninkrijk, maar maakt de laatste jaren een vrije val mee in literaire waardering en wordt vaak opgevoerd als de exemplarische Witte Mannelijke

Boomer die klaagt over de veranderende tijden.

En Rushdie – die kreeg een fatwa aan zijn broek.

Naar alle waarschijnlijkheid heeft ayatollah Khomeini *The Satanic Verses* nooit gelezen. Toen de roman verscheen, in het najaar van 1988, was hij al ziek. Eerder, hebben vele commentatoren gesuggereerd, was de fatwa een manier om zijn revolutie van nieuw vuur te voorzien. In 1988 was de Iran-Irakoorlog beëindigd, een oorlog die hem niets had opgeleverd maar wel aan honderdduizenden jonge Iraniërs het leven had gekost – en ervoor had gezorgd dat nog eens een paar miljoen hoogopgeleide Iraniërs het land waren ontvlucht. In Rushdie kon Khomeini een nieuwe vijand aanwijzen, die woede over zijn boek zou zijn volgelingen verbinden.

Dat het boek voor ophef zou kunnen zorgen, was vooraf bekend. Uitgever Viking stuurde het voor publicatie naar bevriende auteurs afkomstig uit de Arabische wereld, om de stemming te peilen. Die stemming zei: verwacht wat ophef. En die ophef kwam, lang voordat Khomeini zich ermee bemoeide. Binnen twee weken na publicatie verbood India de import van het boek, waarop Pakistan, Bangladesh en nog een hele rits andere landen in de Arabische wereld volgden. Op een boekverbranding in Bradford (Noord-Engeland) kwamen zeventienduizend woedende moslims af, Viking ontving duizenden boze brieven.

Een regelrechte hype was het nog niet, het idee leefde dat het zou overwaaien. Bovendien verkocht het boek goed in Engeland, het kreeg lyrische besprekingen, haalde de shortlist van de Booker Prize. Peter Carey – die dat jaar de Booker won – vertelde later dat bij de uitreiking het juryrapport werd voorgelezen en, toen Rushdies naam werd genoemd, een criticus het geluid van ene enorme explosie nadeed. Iedereen lachte.

Toch denderde Khomeini's fatwa, als een valbijl, onverwacht uit de lucht. 14 februari 1989. Die ochtend werd hij gebeld door een journalist van de BBC. Hoe voelt het, vroeg ze, om te weten dat je zojuist door ayatollah Khomeini ter dood bent veroordeeld? 'Niet goed', zei Rushdie, en hij dacht: ik ben ten dode opgeschreven.

In zijn net door Pluim opnieuw uitgegeven memoir *Joseph Anton* (2012) beschrijft hij hoe hij Khomeini's tekst las: 'Ik verkondig de trotse moslimbevolking van de gehele wereld dat de schrijver van het *Duivelsverzen*boek, dat zich tegen de islam, de profeet en de koran keert, en al degenen die betrokken waren bij de publicatie en zich bewust waren van de inhoud, ter dood zijn veroordeeld. Ik vraag alle moslims hen terecht te stellen wanneer ze hen vinden.'

Rushdie dacht: hij vergeet het lidwoord. Khomeini spreekt over het '*Duivelsverzen*boek' terwijl het *De duivelsverzen* heet. *De duivelsverzen* is een roman. *Duivelsverzen* zijn verzen die duivels zijn, en dus van hem de duivelse auteur maken.

In de chaos van de eerste uren merkte Rushdie dat hij niet vooruit kon denken, geen idee had hoe de toekomst eruit zou zien. Hij kon alleen aan

het ogenblikkelijke denken. En de afspraak die in zijn agenda stond, was de herinneringsdienst aan de pas overleden reisschrijver Bruce Chatwin, in een Grieks-orthodoxe kathedraal iets verderop in Londen. Toen hij daar aankwam nam hij plaats naast een aantal van zijn lunchvrienden, Martin Amis schermde hem af van de rest van de zaal. Al kon die niet voorkomen dat Paul Theroux, de reisschrijver, hem op zijn schouder klopte.

Nou, zei Theroux. Ik neem aan dat we hier volgende week voor jou zitten, Salman.

Toen de dienst voorbij was wurmde Rushdie zich door de zwerm journalisten voor de deur, en verdween definitief de onderduik in, ver weg van

hoe hij van de islam was gaan houden – noemde Christopher Hitchens dat 'een van de ergste ochtenden van mijn leven'. Terwijl het essay duidelijk een zoenoffer was, een uitgestoken hand naar zijn vervolgers in de hoop de temperatuur te doen afkoelen. Maar voor intellectuelen als Hitchens leek de juistheid van *De Zaak-Rushdie* soms bijna belangrijker dan het daadwerkelijke leven van de man.

Bovendien was hij zijn boek kwijt. Want niemand die het nog met een open geest kon lezen. Mensen lazen het nog maar met één vraag; is dit al die rellen, al die bedreigingen, al die gewonden en doden waard? (Er waren explosies in boekhandels,

Salman Rushdie en Susan Sontag in New York, februari 1989

zijn vrienden. Of zoals Amis het verwoordde: 'Salman verdween naar de voorpagina.'

Wat kun je nog over Rushdies fatwa zeggen? Het is iconisch geworden, een moment dat zeker na 11 september 2001 met terugwerkende kracht werd aangewezen als het startschot van de botsing der beschavingen. Het wordt gezien als de affaire die openbaarde dat in een geglobaliseerde wereld ook onvrijheden geglobaliseerd zijn. Het illustreerde hoe gevaarlijk de lange armen van regimes kunnen zijn, die hun diaspora als vuisten kunnen inzetten.

Rushdie verloor zijn persoonlijke leven. Niet alleen door het verlies van zijn bewegingsvrijheid, ook doordat hij van een persoon in een kwestie veranderde. Susan Sontag belde hem als voorzitter van het Amerikaanse PEN en zei: 'Salman! Het is alsof ik verliefd ben! Ik denk dag en nacht aan je!' Wat als steunbetuiging bedoeld was, maar ook ronduit vervreemdend was. Als kwestie was hij interessanter dan als mens. Toen Rushdie in 1990 het essay *Why I Have Embraced Islam* in de krant publiceerde – een tekst waarin hij beschrijft

zijn Japanse vertaler werd vermoord, zijn Italiaanse verwond, zijn Noorse uitgever neergeschoten, in Pakistan en India kwamen mensen om bij anti-Rushdie-rellen). Als ze het al lazen, want Rushdie begreep ook dat het boek zijn topnotering in de bestsellerlijsten te danken had aan mensen die het boek uit solidariteit kochten en het allicht nooit opensloegen.

Als je *Middernachtskinderen* en *De duivelsverzen*, nu allebei opnieuw uitgegeven door Pluim, naast elkaar legt, dan vallen enkele dingen op.

Middernachtskinderen is komisch, *De duivelsverzen* is satirisch. Het ene boek lacht, het andere bijt. *Middernachtskinderen* is gevoed door een thuis, door familie, *De duivelsverzen* door thuisloosheid, door verwezing. *Middernachtskinderen* voedt zich met geschiedenis, *De duivelsverzen* met religie.

Middernachtskinderen vertelt het verhaal van een van de 1001 kinderen die op 15 augustus 1947 op middernacht worden geboren, precies op het moment dat India onafhankelijk wordt. En net als de duizend andere kinderen blijkt Saleem Sinai telepathische, bovennatuurlijke krachten

te bezitten – en een bizar functionerend reukorgaan. Het boek begint overigens met de neus van Saleems vader, die bij het bidden per ongeluk de bevroren aarde raakt – uit zijn bloedneus rollen twee robijnen, de tranen in zijn ogen zijn diamanten en met die edelstenen besluit hij nooit meer voor een man of een god de grond te kussen.

Niet alleen Saleems vader speelt een hoofdrol, ook zijn moeder, zijn tantes, zijn buurkinderen, slangenvangers, weerwolven, dichters en dictators. Zoals Saleem het vol kwinkslagen bij elkaar babbelt – het boek vertelt hij als het ware aan zijn aanstaande – is de Indiase geschiedenis een familiegeschiedenis, met zijn middernachtsbroers en -zussen over het hele continent verspreid. Eerst is het geschiedenis dat India bij elkaar brengt, zoals het intens beschreven bloedbad bij Amritsar (1919), waarbij Britse koloniale troepen koeltjes het vuur openen op vreedzame, ongewapende demonstranten. Later drijft de geschiedenis India juist uit elkaar, in even intens beschreven hoofdstukken over hoe premier Indira Gandhi (steevast ‘De Weduwe’ genoemd) de door Saleems zo liefdevol beschreven sloppenwijken bulldozert en een programma van gedwongen sterilisatie uitrolt.

Ondanks alles is het een chronisch vrolijk boek, en het is niet moeilijk te zien waarom het een doorbraak voor postkoloniale literatuur betekende: *Middernachtskinderen* buigt niet naar het Westen toe, is niet geschreven voor een Europees publiek. Ja, Rushdie verwijst eindeloos naar Hollywood-films en klassieke Europese romans, maar die doen in Saleems spraakwater niet onder voor de verwijzingen naar de koran, naar 1001 nachten, de hindoe-legendes en Bollywood-meezingers. Alles bestaat naast elkaar, zonder hiërarchie.

Na de fatwa belde Susan Sontag Rushdie: ‘Salman! Het is alsof ik verliefd ben! Ik denk dag en nacht aan je!’

Ironisch genoeg zit in *Middernachtskinderen* al een verwijzing naar de profeet Mohammed, precies naar wat de hoofdmoot van *De duivelsverzen* zou worden; de periode waarin de aartsengel Gabriël bij de grot Hira de koran dicteerde aan Mohammed.

Waarbij Saleem meteen zelfbewust toevoegt: ‘Vrede zij met die naam, wil ik erbij zeggen; ik wil niemand beledigen.’

In *Joseph Anton* beschrijft Rushdie hoe hij de ‘duivelsverzen’ op het spoor kwam: Rushdie groeide op in Bombay, in de betere middenklasse. Zijn vader, Anis, kwam uit een islamitische familie maar was zelf geen grote gelover. Hij vond eerder het historische proces rond godsdiensten interessant. En dan vooral de geboorte van de islam, de enige wereldgodsdienst die binnen de opgetekende geschiedenis was ontstaan. De profeet was geen legende die werd vereerd door volgelingen die

honderd jaar later zijn leven hadden beschreven, maar was een man wiens persoonlijke, sociale en economische omstandigheden door tijdgenoten al waren vastgelegd. Vader en zoon spraken erover. Sowieso leek Rushdie op zijn vader. Ze hadden dezelfde stem. Wanneer hij de telefoon opnam, begonnen zijn vaders vrienden tegen hem te praten alsof hij zijn vader was en moest hij ze interrumperen voordat ze iets gênants zeiden.

Anis zag zijn zoon het liefst in zijn voetsporen treden en stuurde hem daarom als puber naar Engeland voor zijn opleiding. Eerst ging Rushdie naar de exclusieve Rugby School. Het was een school waar je niet met je handen in je zakken mocht lopen, waar lijfstraffen nog uitgevoerd werden, waar iemand ‘WEG MET BRUIN-JOEKELS’ op de muur van zijn kamer schreef. Rushdie hield zich aan alle regels, omarmde ze, begon zich Engelser dan Engels te gedragen, haalde hoge cijfers. Zijn moeder miste hem, zijn vader lag krom om zijn opleiding te betalen, dus om hun geen extra slecht gevoel te geven, schetste hij in de brieven naar huis idyllische plaatjes over zijn schooltijd – zijn eerste fictie.

Toen hij na Rugby naar Cambridge kon, merkte hij dat hij te braaf was geworden. Te gehecht aan regels. De jaren zestig waren in alle hevigheid aanbroken. Hij moest leren ineens ‘fab’ en ‘groovy’ te zeggen. Uit *Joseph Anton*: ‘In de zoektocht naar cool hielp het dat hij uit India kwam. “India, man”, zeiden mensen. “Far out.” “Yeah”, knikte hij. “Yeah.” “De maharishi, man”, zeiden mensen. “Beautiful.” “Ravi Shankar, man”, antwoordde hij. Op dit punt waren de mensen meestal door hun Indiërs heen en bleef iedereen gewoon gelukkig knikken. “Right, right”, zei iedereen. “Right.”

Waar hij wel controle over had, was zijn studie. Dus studeerde hij zo veel mogelijk en nam

extra vakken, waaronder eentje dat zijn vader fascinerend zou hebben gevonden: ‘Mohammed, de opkomst van de islam en het vroege kalifaat’. Hier ontdekte hij de duivelsverzen.

In de zevende eeuw werd het Arabisch schiereiland bevolkt door nomaden die net begonnen waren zich te vestigen. De steden waren nieuw; Mekka was pas een paar generaties oud, Yathrib, dat later Medina werd genoemd, had nog niet eens een stadsmuur. Van de nomadische, matriachale structuur gingen de volkeren over op een patriarchale, waarbij enkele families significant rijker werden dan anderen. Die families bezaten de drie tempels die bij de stadspoorten van Mekka stonden, voor de gevleugelde godinnen al-Lat, al-Manat en al-Uzza. Elke handelskaravaan die kwam of ging moest bij die tempels een offer brengen,

oftewel: belasting betalen. Dat geld ging naar de families, die steeds rijker en machtiger werden, waardoor anderen steeds armer en kanslozer werden.

In het centrum van de stad stond een gebouw dat bekendstond als de Kubus, of Ka’ba, waarin een hele verzameling afgodsbeelden stond. Een van de minder populaire beelden heette al-Lah, wat ‘de god’ betekende. Al-Lah, schrijft Rushdie, ‘was geen regengod of rijkdomgod of oorlogsgod of liefdesgod, hij was gewoon, heel vaag, een allesgod’.

En hier verscheen Mohammed ten tonele, een weeskind dat opgroeide bij zijn oom, met een reputatie als een eerlijk mens en een bekwame koopman. Mohammed was contemplatief, spiritueel, hij trok zich geregeld terug in een grot, Hira. Daar, toen hij veertig was, verscheen de aartsengel Gabriël om verzen aan hem te citeren die uiteindelijk een nieuw heilig boek zouden vormen, de koran.

Het waardensysteem dat de koran voorschreef was, in feite, de verdwijnende code van de nomadische Arabieren, meer matriachaal, een zorgzame maatschappij die wezen en minderbedeelden niet in de kou liet staan. Hier was sprake van een paradox, schrijft Rushdie: ‘Dat een in wezen conservatieve theologie, die met genegenheid omkeek naar een verdwijnende cultuur, veranderde in een revolutionair idee, omdat de mensen die er het meest door werden aangetrokken degenen waren die door de verstedelijking waren gemarginaliseerd – de vervreemde armen, het gepeupel op straat.’

Dat Mohammed verklaarde dat er slechts één god was, beviel de elite van Mekka niet – want dat zou hun inkomensstroom doen opdrogen. En dat hij de arme massa mobiliseerde was al helemaal foute boel. Dus begonnen ze hem zwart te maken en te bedreigen. Het was rond deze tijd dat er bijna ‘duivelsverzen’ in de koran slopen. Ze zouden zijn gevolgd op ayat (vers) 19 en 20 van soera de ster in de koran. De aartsengel zou tegen de profeet hebben gezegd: ‘Hoe ziet gij al-Laat en al-Uzza en Manaat, de derde, de andere? Dit zijn de hoogverheven “gharâniq” (kraanvogels) en men mag op hun voorspraak hopen.’

Dit was precies waar de elite van Mekka op hoopte, want het vlug verspreidende geloof zou zo ‘hun’ godinnen incorporeren. Ze boden Mohammed meer macht binnen het stadsbestuur. Maar nu verscheen Gabriël weer en zei dat niet hij, maar de duivel in vermomming deze verzen had ingefluisterd, en dat Mohammed ze direct weer moest wissen uit de leer.

De student Rushdie kwam teksten van historici tegen die in deze korte wending een politieke manoeuvre zagen doorschemeren: had de profeet soms een deal aangeboden gekregen? Als hij een paar kleine voor hem lucratieve godheden toeliet in zijn nieuwe religie, dan zou het stadsbestuur hem en zijn volgelingen niet meer vervolgen. Zoiets? Een verleidelijk aanbod, dacht Rushdie, maar een verleiding die de profeet dus uiteindelijk overwon. >

Een goed verhaal, dacht hij, misschien wel iets voor een roman.

Bij Rushdie is een verhaal nooit alleen een verhaal – het is een wereld. Dus het verhaal van de duivelsverzen is het verhaal van een stad in beweging, van een volk op drift, dat hink-stap-sprong een nieuw geloof en bijbehorende cultuur uitvindt. De personages buitelen over elkaar.

In deze wirwar bleken godsdienstfanatici niet de beste lezers. De klachten waarmee ze kwamen, waren vooral deze:

a) Dat Rushdie naar de profeet verwijst met de pejoratieve naam Mahoen, en hem als valse profeet afschildert;

b) Dat Rushdie de vrouwen van de profeet afschildert als prostituees;

c) Dat Rushdie de gezellen van de profeet neerzet als sukkels en dronkenlappen.

Alle drie kloppen ze niet. De profeet wordt wel Mahoen en valse profeet genoemd, en zijn gezellen sukkels, maar zo worden ze genoemd door hun politieke tegenstanders, door schreeuwlelijkers en opportunisten. Als je zuiver naar het personage kijkt, zie je dat de profeet een kind van zijn tijd is, die blootgesteld raakt aan verleiding, en die verleiding overwint. En de vrouwen: die beschrijft hij als vroom, alleen beschrijft hij ook hoe in een decadent stadsdeel prostituees de namen van zijn bewonderde vrouwen aannemen, om zo klanten te lokken.

Maar wat als ze wel klopten? Dan nog niks. Dan is dat nog steeds nooit een reden iemand een doodstraf op te leggen.

Om het nog extra cru te maken: de verhaallijn over Mekka is niet eens het belangrijkste onderdeel in *De duivelsverzen*.

De primaire verhaallijn is die van de vriendschap en rivaliteit van de grote Bombayse filmster Djibriel Farishta, gespecialiseerd in rollen van Indiase godheden, en de stemacteur Saladin Chamcha. Hoog boven het kanaal vallen ze uit een ontploffend vliegtuig, en landen keurig op hun voeten. Alleen verandert Chamcha daarna fysiek, letterlijk, in een duivel, en Djibriel in een engel, halo en godsvisoenen inclusief – het verhaal over de duivelsverzen speelt zich in zijn geest af. Chamcha wordt als illegale vluchteling opgepakt; Djibriel laat hem achter en charmeert zich overal doorheen.

Chamcha baseerde Rushdie, tot op zekere hoogte, op zichzelf. Zoals hij in zijn jonge jaren was, is Chamcha wat V.S. Naipaul een *'mimic man'* noemde – een Indiër die de Engelsen in hun Engelsheid probeert te overtreffen. Het hart van het boek is de verwijdering en toenadering tussen de Chamcha en zijn vader, die hem zijn geadopteerde Engelsheid verwijt. Meneertje *'goodandproper Englishman'* noemt hij hem, verliefd op *'bigben nelsonscolumn lordstavern bloodytowerqueen'*.

Rushdies vader overleed in 1987. Jarenlang was hun relatie moeilijk geweest, Anis Rushdie

had zichzelf herkend in de opvliegende, te veel drinkende vader in *Middernachtskinderen*. In de eerste versie van *De duivelsverzen* zou Chamcha te laat terugkomen en de dood van zijn zieke vader missen. Maar in het echt was Rushdie op tijd, hielp hij zijn zieke vader om zich te scheren, wassen, en zag hem kwetsbaarder dan ooit. Al stervende was Rushdies vader de vader die hij altijd wilde hebben. Hij besloot die ervaringen in de roman te verwerken.

Voor hem werd *De duivelsverzen* zo een vermomd autobiografisch boek, vol met de obsessies die zijn familie al jaren vervulden. In zijn dagboek schreef hij: 'Als ik *De duivelsverzen* ooit afmaak (...) zal ik naar mijn gevoel mijn "eerste zaak" hebben afgerond, die van het benoemen van delen van mezelf. Dan zal er niets meer zijn om over te schrijven, behalve natuurlijk het gehele menselijk leven.'

Er is eigenlijk wel iets gek met de waardering voor Rushdies werk aan de hand.

Na *De duivelsverzen* publiceerde hij een van zijn meest geliefde en gewaardeerde romans, *De laatste zucht van de moor* (1995, weer de shortlist van de Booker). Het was het oedipale verhaal van een jongen die op dubbele snelheid groeit (op zijn tiende heeft hij het lichaam van een twintigjarige)

Langzaam een beetje achterhaald worden – daar had Rushdie op 15 februari 1989 wel voor willen tekenen

en zijn band met zijn moeder, een geliefde kunstenaar, en zijn vader, een bikkelarhe tycoon.

Daarna volgde *De grond onder haar voeten* (1999) en begon er langzaam maar zeker meer kritiek te komen. Want: waren zijn personages niet een beetje heel groot geworden? Centraal stond de driehoeksrelatie tussen een eminente oorlogsfotograaf, een popzangeres van Madonna-formaat en een popzanger met David Bowie-status. *Woede* (2001, in het Nederlands nog uitgegeven als Boekenweekgeschenk) ging over een poppenmaker wiens poppen op tv zo populair werden dat ze een leven op zichzelf gingen leiden. De hoofdpersoon kreeg een vriendin die niet zomaar knap was, nee, ze was de mooiste vrouw ter wereld. Passerende mannen liepen tegen lantaarnpalen op. *Shalimar de clown* (2005), Rushdies reactie op 9/11, ging over een verzetsheld/Amerikaanse ambassadeur/tv-persoonlijkheid, zijn dochter de olympisch medaillewinnaar (boogschieten) en de terrorist die hen achtervolgt. Terwijl Rushdie na meer dan een decennium onderduik langzaam weer in de openbaarheid begon te verschijnen, keerden de critici zich van hem af. Waar Rushdies romans voorheen nog in al hun fantasie een solide basis hadden in de Indiase geschiedenis of in de ervaringen van migranten, leken de nieuwere boeken die basis op te geven voor een eindeloze stroom popcultuur, magie en celebritycultuur.

Het realisme was weg. Toen hij met zijn recentste roman *Quichot* (2019) nog weer eens de shortlist van de Booker haalde was de reactie op veel plekken verbaasd: hè, Rushdie op de shortlist? Hij? Wat ouderwets! Er zit iets wrangs aan het verwijt dat Rushdies werk losgezongen van de werkelijkheid raakte. Rushdie was niet zomaar met een vrouw getrouwd, hij was een paar jaar met topmodel Padma Lakshmi. Hij stond op het podium met U2, dat een door hem geschreven nummer opnam. Hij speelde zichzelf in *Bridget Jones's Diary* en *Curb Your Enthusiasm*. Hij werd ontvangen door presidenten en geridderd door koningin Elizabeth. Hij was, jarenlang, de bekendste schrijver ter wereld. Dus Rushdies boeken waren nog steeds wel geworteld in de werkelijkheid en in zijn eigen ervaringen, alleen was er geen lezer ter wereld die nog diezelfde ervaringen had.

Zou het ergens, op een paradoxale manier, fijn zijn geweest voor Rushdie om die kritiek te krijgen? Want die kritiek betekende ook dat hij niet meer heilig was, geen goed doel, geen martelaar van het vrije woord die per definitie niets dan bewondering en steun verdient. Rushdie kon weer aanschuiven bij Hitchens, Amis en McEwan. Ze waren niet meer de jonge, veelbelovende namen, maar oude jachthonden. Begin deze eeuw werden ze de *blitcons* genoemd – de

British Literary Conservatives – omdat ze de Irakoorlog expliciet steunden. Toen Hitchens zijn atheïstische bestseller *God is Not Great* uitbracht, nam Rushdie het eerste exemplaar in ontvangst met de woordgrap (!) dat het boek perfect was, op de titel na. Die was een woord te lang.

Langzaam een beetje achterhaald worden – waarschijnlijk had Rushdie daar op 15 februari 1989 wel voor getekend. En hij leek die rustige oude dag te krijgen, tot afgelopen maand een extremist hem besprong en verminkte. Pardoes was die iconische status terug. Kijk niet gek op als Rushdie volgende maand de Nobelprijs krijgt.

In zijn nieuwe essaybundel *Taal van de waarheid* (net verschenen bij Atlas Contact) is de 'Proust Questionnaire' opgenomen die Rushdie ter promotie van *De laatste zucht van de moor* invulde:

Welk talent zou u het liefst willen hebben?

'Het vermogen om te zingen.'

Wat beschouwt u als uw grootste prestatie?

'Dat ik ben doorgegaan.'

Wat is volgens u de meest overschatte deugd?

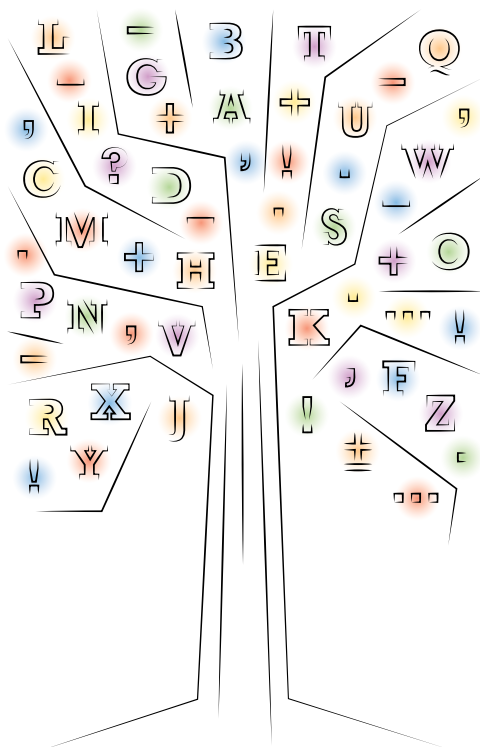
'Geloof.'

Als je kon kiezen als wat je terug zou komen, wat zou het dan zijn?

'Een stad.'

Hoe zou je het liefst sterven?

'Liever niet. ■'

In medias res Marian Donner Verskil als norm

Hoewel de mens honderd procent van zijn DNA deelt met andere mensen, wil toch iedereen die Ander zijn.

beeld Herman van Bostelen

Hij is inmiddels acht jaar dood, en toch nooit ver weg, zeker niet in het huidige debat. Zo hoorde ik hem laatst nog in mijn hoofd bezwaar maken bij een interview in de *NRC* waarin de voorzitter van Voorzij, een club van 25 'genderkritische feministen', plompverloren stelde: 'Mijn lichaam bepaalt mijn geslacht.'

Ik dacht aan Stuart Hall, de Jamaicaans-Engelse cultuurtheoreticus, en niet veel later maakte hij al evenveel bezwaar bij alle ophef over de nieuwe serie *The Rings of Power*, een prequel van Tolkiens *Lord of the Rings*, waarin ook acteurs van kleur zijn gecast, en een zwarte elf, zo luidt het netste bezwaar, dat kan niet, want Tolkiens fantasiewereld is gebaseerd op een protohistorisch Europa en toen was iedereen wit.

Nu kun je natuurlijk zeggen, mocht je serieus op dit soort argumenten in willen gaan, zoals velen deden, dat dit helemaal niet waar is, dat de eerste moderne Britten die tienduizend jaar geleden leefden bijvoorbeeld een zwarte huid hadden, zoals DNA-onderzoek op de zogenoemde Cheddar Man onlangs uitwees. Net zoals je ook kunt zeggen dat de natuur allesbehalve binair is, dat er niet alleen intersekse personen bestaan, maar ook mannen met meerdere X-chromosomen of vrouwen met een uitzonderlijk hoog testosteron gehalte. Maar dan begint de stem van Stuart Hall alleen maar luider te brommen in mijn oor.

Want biologie doet er niet toe. In de natuur bestaat oneindig veel variatie, de ene leeuw is de andere niet, maar het is de menselijke cultuur die deze verschillen classificeert, ze vat in taal en er zo betekenis aan geeft. En het is vooral ook cultuur die bepaalt welke verschillen belangrijk zijn en welke niet (om maar wat te noemen: de mens deelt zestig procent van zijn DNA met een goudvis, 98,7 procent met een bonobo en honderd procent met andere mensen). Ras is dan ook geen biologisch concept, betoogde Hall, maar een cultureel concept. Het heeft geen kern, het bevindt zich niet in ons lichaam, het bestaat in wat door mensen is bedacht, in taal, politiek, geschiedenis en populaire cultuur.

Het werkt als een discours, stelt Hall in een van zijn beroemdste lezingen, *Race, the Floating Signifier*. Ras is een *signifier*, een betekenisdrager, maar ook die betekenis ligt niet vast. 'It shifts and it slides'; het verschuift voortdurend, zoals alles voortdurend verschuift, zowel in de natuur als in de cultuur. De manier waarop mensen van kleur in de jaren vijftig werden verbeeld is onvergelijkbaar met nu, en de Verenigde Staten zijn Nederland niet: je moet steeds opnieuw bekijken op welke manieren een specifieke cultuur betekenissen genereert.

Alles wat Hall zegt over ras geldt natuurlijk ook voor sekse, gender, neurodiversiteit, validiteit et cetera. Het geldt zelfs voor robots, las ik onlangs in het boek *Anti-nihilisme* van de tweelingbroers Jarmo en Arthur Berkhout. Ook hier was Stuart Hall niet ver weg, maar nu zou hij instemmend hebben geknikt.

In hun boek ontleden de broers de film *Blade Runner 2049*, uit 2017, waarin de artificiële

'Datgene wat we zijn volgt uit wat we besluiten te worden'

hoofdpersoon niets liever wil dan mens zijn. Het is een terugkerend thema in sciencefiction: de robot die zich menselijke emoties aanleert, moppen leert te tappen, en vervolgens nog steeds niet voor vol wordt aangezien. In *Blade Runner 2049* daarentegen komt de robot gaandeweg tot het inzicht dat zijn existentiële probleem niet zozeer is dat hij geen 'echt' mens is, als wel dat zijn conceptie van echtheid niet klopt. Al die tijd volgde hij het discours van zijn machthebbers, dat alleen biologische wezens ertoe doen. Maar de scheidingen tussen hoog en laag, tussen echt en onecht, tussen waardig en onwaardig zijn uiteindelijk slechts classificaties en kwalificaties die de gevestigde orde dienen.

Menzijn is een open vraag, stellen de broers, het heeft geen essentie, is veranderlijk. 'Datgene wat we zijn kan niet gereduceerd worden tot onze oorsprong. Het volgt uit wat we besluiten te worden.'

Volgens Hall is weinig zo bedreigend voor de gevestigde orde als wezens – mensen, dieren of dingen – die zich aan hun classificatie onttrekken. Afwijkingen werken verwarrend, ze gooien de boel overhoop, zorgen ervoor dat de rest, wel duidelijk classificeerbare mensen, de wereld niet meer begrijpt. Dat is, denk ik, ook waar radicale feministen zo bang voor zijn in de discussie over transrechten. Als iedereen zich vrouw kan noemen, wat betekent die classificatie dan nog? Door bijvoorbeeld het gebruik van de term 'mensen met een baarmoeder' wordt niet alleen het woord 'vrouw' uitgewist, maar ook de historische strijd voor gelijke rechten. Die angst lijkt mij terecht. Maar het hardnekkig vasthouden aan een discours dat juist de basis van onderdrukking vormt, zal niemand bevrijden.

Momenteel staat de norm overal onder druk (is wat we als normaal beschouwen wel zo normaal?), maar nergens zozeer als bij het onderwerp gender. Er worden nieuwe hokjes aangebracht, bestaande hokjes worden opgerekt, de betekenis van oude hokjes wordt veranderd. Er lijkt meer ruimte te komen voor verschil. Niet het verschil tussen groepen, waar classificatie op berust, maar het verschil binnen groepen. Of hoop ik dat alleen? Het is wat Stuart Hall hoopte. Als iedereen immers een afwijking vormt, een Ander is, als er geen duidelijke grenzen meer te trekken zijn omdat verschil de norm is, klaagt niemand ooit meer – om nog een 'debat' te noemen dat nu speelt – over een zwarte zeemeermin.

Kunst Tien jaar de 'Badkuip'

Matisse en de voodoopriester

Het Stedelijk Museum in Amsterdam viert het tienjarig bestaan van de 'Badkuip' met een vernieuwde collectiepresentatie. De kunstgeschiedenis ging er goeddeels overboord, want het is tijd voor nuance.

Roos van der Lint

Wie de nieuwe collectiepresentatie van het Stedelijk Museum binnenstapt, en gewoon begint bij het begin, bij de jongste tijd met kunst en vormgeving van 1880 tot 1950, wacht een warm onthaal. Vanaf de wanden met ruim vijftig kunstwerken in de eerste zaal, in een ouderwetse salonopstelling, kijkt een kleine twintigtal vrouwen op de bezoeker neer. Onder hen zijn beroemdheden, zoals de aspirant-filmster Maria Lani die door meer dan vijftig kunstenaars geschilderd werd, hier door Kees van Dongen. Er is Geesje Kwak in *De rode kimono*, het model

van Breitner, en *Augustine Roulin (de Wiegster)*, geschilderd door Van Gogh: vrouwen die hun beroemdheid te danken hebben aan het feit dat grote kunstenaars hen schilderden. Maar er hangen ook minder bekende en onbekende vrouwen, zoals *Lizzy Ansingh*, geportretteerd door Thérèse Schwartze, een *Zieke vrouw* door Wim Schuhmacher en *Een moeder en kind* door Wally Moes. Van Marc Chagall *Bella in het groen* en *De zwangere vrouw / Moederschap*. Aan het uiteinde van een lange wand prijkt een zelfportret van Michael Matyushin, die met een schuin oog de

collega-kunstenaars om hem heen beziet.

In de heerlijke veelheid in deze zaal lopen tijd, stijl en herkomst door elkaar. Uitgangspunt is de ontstaansgeschiedenis van de Stedelijkverzameling met de nadruk op particuliere schenkers, opvallend vaak van het vrouwelijk geslacht, zoals Peggy Guggenheim. Maar hier wordt ook de toon gezet voor de volledig vernieuwde collectiepresentatie, in drie delen verspreid door de ombouw van het museum. *Yesterday Today*, met kunst tot 1950, toont meer kunst van vrouwen dan ooit. Sterker nog, ongeveer de helft van het werk in deze periode is gemaakt door een vrouw en daarvoor deed de man een stap terug. In deze eerste zaal hangt onder meer de Jackson Pollock van het Stedelijk, *Reflection of the Big Dipper*, gewoon tussen hen in. Niet als hoofdakte, maar als ook een werk in de collectie.

Hoe is het mogelijk om met een museumcollectie die voor vier procent uit kunstwerken bestaat gemaakt door vrouwen een halve collectiepresentatie te vullen? Directeur Rein Wolfs vertelt mij dat een nieuwe telling van de collectie tot zo'n twintig procent vrouwelijk aandeel kwam. Het hangt er maar net vanaf hoe je telt: Lucebert alleen al is bijvoorbeeld met zo'n duizend werken in de collectie vertegenwoordigd en dat geldt voor meer mannen dan voor vrouwen. Lucebert is in de huidige collectiepresentatie niet te zien.

Maar ook met twintig procent blijven de verhoudingen scheef. De vraag is dan niet alleen hoe je tot een correctie komt, een correctie van de

Zaaloverzicht van het begin van de tentoonstelling *Yesterday Today*. Collectie tot 1950

verzamelgeschiedenis, van de kunstgeschiedenis, maar hoe je die op geloofwaardige wijze kunt presenteren. De opening van *Yesterday Today*, het sluitstuk van de nieuwe collectiepresentatie, maakt de strategie van het Stedelijk duidelijk. Om zoveel vrouwen te kunnen tonen, ging de kunstgeschiedenis goeddeels overboord.

Dat was precies tien jaar geleden wel anders. Het museum opende toen na een jarenlange sluiting met de spectaculaire verbouwing en nieuwbouw van architectenbureau Benthem Crowell. De spierwitte Badkuip ademde grote ambities: het Stedelijk was dan geen Tate en ook geen MoMA, de groottes van budget en collectie lagen anders, maar met de roemruchte reputatie, die deels besloten ligt in de collectie, had het museum alle potentie van een internationale hub. De collectie kreeg ruim baan in de ombouw en in de nieuwe collectiegids met 'hoogtepunten' die bij de opening verscheen, noemde directeur Ann Goldstein het selecteren van die hoogtepunten uitdagend en inspirerend. Diversiteit en inclusiviteit waren geen onderwerpen van gesprek en hoewel Goldstein wel degelijk vrouwen in het Stedelijk bracht, werden van de 150 hoogtepunten in de collectiegids 22 gemaakt door een vrouw.

Met het aantreden van directeur Beatrix Ruf in 2014 schakelde het museum een tandje bij, van 'hoogtepunten' naar 'iconen'. In 2017 verhuisde de voltallige collectie van de ombouw naar de Badkuip voor Stedelijk Base, de collectiepresentatie waarbij beeldende kunst en vormgeving door elkaar heen werden getoond in een sterk aanwezige museumarchitectuur ontworpen door het bureau van Rem Koolhaas. De campagne die aan de collectie gekoppeld werd heette *'Meet the Icons of Modern Art'*, een leus die tevens verscheen op de façade van het gebouw. In het promotiefilmpje komt een enkele vrouw voorbij, zoals Charley Toorop, maar het was duidelijk dat tot de iconen van het Stedelijk Barnett Newman, Willem de Kooning en Yves Klein behoorden. Zeker niet Else Berg, Anneke van der Feer en Nola Hatterman die nu permanent te zien zijn – die lagen nog veilig opgeborgen in het depot.

De wind draaide van richting en met #MeToo en Black Lives Matter kwam een krachtige roep vanuit de maatschappij om meerstemmigheid en inclusie waar musea gehoor aan wilden geven. Ter gelegenheid van Internationale Vrouwendag in maart 2019 kwam het Stedelijk, inmiddels geleid door interim-directeur Jan Willem Sieburgh, met een ronkend persbericht. 'Stedelijk Museum Amsterdam zet extra in op vrouwelijke kunstenaars.' Datzelfde jaar nam het museum met een tweet afstand van Zwarte Piet.

'Het is belangrijk dat we in het museum niet alleen esthetische vragen stellen', zei Rein Wolfs als nieuwe museumdirecteur later dat jaar in de krant. *'Meet the icons'* kon voor hem echt niet meer. Het jaar daarop maakte hij met een kleine presentatie in de Erezaal zijn plannen met de collectie duidelijk. De begeleidende tekst van *Small World Real World* stelde: 'Als internationaal

collectie Stedelijk Museum Amsterdam, schenking Chris Engels

Robert Saint-Brice, *Compositie*, 1948, 49 x 66,5 cm

museum is het Stedelijk een *global player* op het gebied van hedendaagse en moderne kunst en vormgeving. Maar hoe werelds ook, de collectie is in grote lijnen een verzameling van kunstwerken van Europese en Noord-Amerikaanse, witte, mannelijke makers. Het overgrote deel van de wereld is niet vertegenwoordigd.' Wolfs zette koers naar 'verbreding, inclusie, meerstemmigheid en betrokkenheid'.

Stedelijk Base werd stapsgewijs ontmanteld en de collectie werd overgeheveld van de Badkuip naar de ombouw. Vorige zomer opende daar het eerste deel van de nieuwe collectiepresentatie, *Tomorrow Is a Different Day*, met kunst vanaf 1980 tot nu. Meerstemmigheid is vaak eigen aan de hedendaagse kunst en aan de hand van een thematische indeling sprankelde de kunst. Bij dit voorjaar geopende presentatie *Everyday, Someday and Other Stories*, met kunst van 1950 tot 1980, voelde die aanpak op sommige plekken geforceerder. Kunstenaars die buiten de canon vielen kregen een plek naast voormalige hoogtepunten. Een voorbeeld is *La perruche et la sirène* van Henri Matisse, het geliefde papierknipsel met fruit- en bladmotieven, een parkiet en een zeemeermin, met daarbij Ellsworth Kelly en

De machtsverhoudingen liggen scheef en dat verandert met deze presentatie niet

schilderijen van Robert Saint-Brice (1898-1977) en Gesner Abélard (1922, volgens internet vermoedelijk overleden). Die laatste twee zijn kunstenaars uit Haïti: Saint-Brice was naast kunstenaar ook voodoopriester en zijn werk verwijst naar voorouderlijke tradities, van de motieven van Abélard is minder bekend.

De combinatie lijkt een vondst: de gestileerde groente-, fruit-, plant- en bloemmotieven in de Haïtiaanse schilderijen tegenover Matisse die met zijn bladeren een nieuwe weg in de abstracte kunst insloeg. Misschien is het ook wel een vondst, of ten minste een uitdagende kunsthistorische denkoefening, en toch is dat moeilijk te beoordelen. Wat de kunstenaars met elkaar gemeen hebben is het feit dat ze sinds jaar en dag samen in een museale collectie verkeren (Matisse in 1967 door Edy de Wilde aangekocht, de Haïtiaanse kunstenaars een schenking uit 1950) en dat ze gestileerde flora en fauna schilderden. Maar wat ze elkaar nu werkelijk te vertellen hebben, en ons als bezoeker te leren?

De nieuwe collectiepresentatie in het Stedelijk is gestoeld op de dynamiek tussen uitdagers en uitgedaagden. De Haïtianen dagen de Fransman uit, of onze perceptie van zijn status en zijn verdiensten: de zaal heet 'Matisse in context'. Je kunt je afvragen of die rol recht doet aan hun kunst. De machtsverhoudingen liggen scheef en dat verandert met deze presentatie niet. Matisse is een van de meest iconische kunstenaars, iemand die bewust werkte in de kunsthistorische traditie en expliciet werkzaam was in de context van de beeldende-kunstwereld. Hoewel die kunstwereld met belangstelling keek naar de 'naïeve' schilderkunst van Haïti (André Breton verklaarde hen in 1945

ECOPOLIS

Multiple (Hi)stories, Multiple Futures

Krantenredactie uitgever: Dirk Hermans, Van Oleystraat 5-11, 1000 Brussel — Beeld © Jumana Emil Abboud, Fish Monster

1-2.10.2022

BUDA KORTRIJK
Roman Krznaric | **Nada Gambier** |
Herman Loos |
Sébastien Hendrickx

15.10.2022

AB BRUSSEL
Jumana Emil Abboud | **Bayo**
Akomolafe | **Jérémy Désir-Weber** |
Dalilla Hermans | **Apolline Vranken**

stories that bite

TALKS

DEBATES

PERFORMANCES

tot 'surrealisten') wordt werk van Saint-Brice en Abélard nog altijd verhandeld voor een appel en een ei. Matisse kennen we en kunnen we plaatsen; Saint-Brice en Abélard lijken vooral aanwezig om te tornen aan de status quo. Liever dan een kritische benadering van de kunstgeschiedenis lijkt het Stedelijk hier te kiezen voor het negeren van het bestaan daarvan.

Het gedeeltelijk terzijde schuiven van de kunstgeschiedenis maakt de weg vrij voor het grote aantal vrouwen in *Yesterday Today*. Van de drie delen collectiepresentatie is deze nieuwste, met de oudste kunst, het radicaalst. Net als de Haïtianen komen een aantal van de vrouwen uit het depot als konijnen uit de hoge hoed en krijgen ze in het Stedelijk een plek in de geschiedenis, maar niet altijd in die van de kunst. De presentatie is thematisch ingedeeld met meestal maatschappelijke veranderingen als leidraad. Het verhaal loopt van figuratieve kunst en 'Het vrouwelijk perspectief', met onder anderen Nola Hatterman, Anneke van der Feer en Else Berg, naar 'De stad als construct', een zaal waarin ook een muziekje klinkt met onder meer werk van Betsy Westendorp-Osieck, een van de Amsterdamse Joffers.

'Expressie versus functionalisme' gaat over kunstnijverheid, met 'Utopieën in Europa' en 'Revolutie en Utopie' volgen meer kunsthistorische zalen met Bauhaus, De Stijl en de Futuristen. 'Migratie' met onder meer werk van Marie-Louise von Motesiczky. Zo lopen we de decennia door: van Modernisme en kolonialisme, Antikoloniaal verzet, Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog, het Interbellum, Oorlog en verzet, gevolgd door een Nieuw begin. In die laatste zaal hangen twee wonderlijke schilderijen van hetzelfde formaat naast elkaar: links *Zit-tend meisje* (1946) van Karel Appel, rechts *Intérieur* (1945 of eerder) van Frieda Hunziker. Dat van Hunziker is misschien wat decoratiever, dat van Appel wat strenger, maar de overeenkomsten in onderwerp, kleur en compositie zijn duidelijk.

Appel was Cobra, Hunziker een van de oprichters van Vrij Beelden. Haar naam zal weinigen nog iets zeggen, maar met vroeger werk dan dat van Appel daagt zij hier de gevestigde kunstenaar uit. Het is beeldrijm dat de wat flauwe vraag uitlokt: wie komt als winnaar uit de bus? De toekomst doet er niet wezenlijk toe, de kunstgeschiedenis van de twintigste eeuw is een gelopen race.

De nieuwe collectiepresentatie van het Stedelijk komt op een betekenisvol moment. Zojuist stemde de internationale museumraad ICOM na jaren van discussie in met een nieuwe, inclusievere museumdefinitie. Tevens verscheen een rapport door ABN Amro en Women Inc. over de ongelijkheid die nog altijd bestaat tussen kunstenaars van het mannelijk en vrouwelijk geslacht. 'Het nog onvertelde verhaal' stelt dat mannen werkzaam als kunstenaar vijftig procent meer verdienen dan vrouwen en dat de verhouding tussen het tonen van mannen en vrouwen in musea en galleries nog schever is. Musea zouden

Een aantal vrouwen krijgt een plek in de geschiedenis, maar niet altijd in die van de kunst

meer werk van vrouwen moeten tonen, is een van de conclusies.

'Onverteld' is dat verhaal natuurlijk geenszins: al minstens een halve eeuw is ongelijkheid een thema in de kunst, al decennia is hier door enkele musea bewust aan gewerkt, zie de verdiensten van de onlangs overleden kunsthistorica Liesbeth Brandt Corstius voor Museum Arnhem. Daar wringt in het Stedelijk wel iets. Ja, veel verhalen zijn onbekend, maar dat is aan instituten als het Stedelijk te wijten. De inhaalslag voor de kunstgeschiedenis kan alleen nog terugkijkend bewerkstelligd worden, en terugkijken is per definitie troebel.

Het Stedelijk staat niet alleen in de invulling van die taak. Wereldwijd herschikken musea hun collecties. Na eerdere pogingen om westerse en niet-westerse kunst met elkaar te rijmen, zoals bijvoorbeeld het controversiële *Magiciens de la terre* in Parijs in 1989, is de wens om inclusief tentoon te stellen terug. Of het omzeilen van de kunstgeschiedenis daarbij noodzakelijk is, of de *easy way out*, zal de toekomst uitwijzen. Is de meerstemmige geschiedenis altijd een bonte mix, of kunnen geschiedenissen ook naast elkaar bestaan?

Voor nu levert de zoektocht in het Stedelijk in ieder geval nieuwe of nieuw ontdekte inzichten, verhalen en kunstwerken op, terwijl ook klassieke iconen gewoon te zien zijn. Ik denk aan Bretoners *Adolphe Boutard posierend als deurwachter*

Else Berg, *Boerenjongen*, 1929, 109 x 79 cm

(1949) en de foto van Erwin Blumenfeld *Schedel met de handen van Charley Toorop* (circa 1932). Aan de foto's die Henri Cartier-Bresson maakte in Indonesië en aan *Boerenjongen* (1929) van Else Berg. Er is veel te ontdekken, ook in teksten aan de muur. Zo verkocht illustratrice Ina van Blaaderen (1912-1997) een stillven van Paul Cézanne aan het Stedelijk om met de opbrengsten een schip voor de Werkschuit aan te schaffen, een initiatief tot 'de vrijmaking van beeldende vermogens bij kinderen'. Directeur Willem Sandberg zat in het bestuur en stelde in 1950 het werk van de kinderen in het museum tentoon. Het lopende onderzoek 'De andere helft: Het aandeel van vrouwen in de Nederlandse kunstwereld, 1780-1980', een samenwerking tussen het Stedelijk, Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Rijksmuseum, Museum Boijmans Van Beuningen en Universiteit van Amsterdam, zal de komende jaren meer van dit soort vergeten geschiedenissen terughalen.

De tijd van nuance is aangebroken, niet alleen als het om gemarginaliseerde groepen gaat. Was Malevitsj in de grote tentoonstelling in het eerste jaar na de heropening van het Stedelijk, *Kazimir Malevich en de Russische avant-garde* in 2013, nog een Russische kunstenaar, nu is hij Oekraïens. Keer op keer liggen verhoudingen complexer dan gedacht.

Hoe valt die pas op de plaats te rijmen met het nieuwe gebouw dat tien jaar geleden het Stedelijk met grote vaart de toekomst in moest parachuteren? 'Deze nieuwe vleugel moet een leger Chinezen aankunnen en een kudde Russen', schreef architectuurcriticus Jaap Huisman destijds in dit blad. Zij zullen op een dag weer en masse naar het museum komen en plaatsnemen op het bankje voor Barnett Newman, maar ook kijken naar kunst die voorheen buiten de gids met *highlights* viel, naar Ben d'Armagnac en Louwrien Wijers, naar Mary Bauermeister die met haar atelier de spil was voor de avant-garde in de jaren zestig. Misschien dat zij het, zoals ik, ook benauwd krijgen van sommige brave thematische clusters, nieuwe hokjes die oude hokjes moeten overstijgen. Zoals de nadruk bij de geweldige wandsculptuur van El Anatsui op afval en het vertellen van verhalen over handel, slavernij, consumptisme en het milieu, waarbij geen ruimte lijkt voor de kunst van het kunstwerk. Maar waarschijnlijker is dat zij kennismaken met een nieuwe kunstenaar en hem meenemen op hun reis, naar China, naar Rusland.

En de Badkuip, die is met de verhuizing van de collectie naar de oudbouw weer vrij. Klaar voor een nieuwe start van een betere kunstgeschiedenis. ■

Met Yesterday Today is de nieuwe collectiepresentatie in het Stedelijk Museum in Amsterdam compleet. In het weekend van 23, 24 en 25 september viert het museum het tienjarig bestaan van de Badkuip met gratis toegang en een publieksprogramma. stedelijk.nl

Kroniek van kunst & cultuur

Pestende wereldleiders

JEUGDTHEATER
Maas Theater
en Dans

Volwassenen gaan door- gaans naar kindervoor- stellingen om wille van een meegenomen kind of klein- kind. Dat kun je aflezen aan hun smartphones die irritant oplichten in verdonkerde zalen. Sommige ouders grijpen een uurtje jeugdtheater aan om uitgebreid door hun Facebook-berichten te scrollen of e-mails te beantwoorden. Andere volwassenen filmen de halve voorstelling, zodat hun kinderen het thuis kunnen terugkijken. Je hebt erbij die non-stop opzij naar hun kinderen kijken, om te zien wat die beleven, en daar liefst ook foto's en filmpjes van nemen.

Het jammere is dat grote mensen zichzelf zo de kans ontnemen om te ervaren hoe rijk en vervullend het Nederlandse jeugdtheater is, want dat is van een ongekend hoge kwaliteit. De makers ervan moeten het dan ook opnemen tegen het strengste en eerlijkste publiek wat er is. Een zaal vol schoolkinderen reageert onmiddellijk als iets vaag of saai is, wat vereist dat jeugdtheater knalhelder is, en trefzeker in het samengaan van vormgeving en inhoud. Iemand die daarin excelleert is bedenker en regisseur René Geerlings, die momenteel leiding geeft aan het Rotterdamse gezelschap Maas Theater en Dans. Hij is gespecialiseerd in fysieke comedy. *BullyBully* is de vierde in zijn reeks geweldige voorstellingen voor publiek van drie jaar en ouder. Bij zijn thema's – anarchisme, de hedendaagse hang naar aandacht – is merkbaar dat Geerlings namens het kind in zichzelf naar ons bestaan kijkt.

BullyBully gaat over pesten, maar meer over het kinderlijke gedrag van ruziënde wereldleiders. Effectief is het toneelbeeld van Sanne Danz, dat met een eenvoudig achterdoek is opgedeelde in een zuurstokroze en een knalgroen 'rijk'. Deze rijken worden bewoond door heersers, door kostuumontwerper Daphne Karstens uitgedost in compleet roze en groene, absurdistisch uitvergrote kledij, even protserig als superheldenachtig. De monochrome tweedeling wekt de indruk van een splitscreen: aanvankelijk lijken de wereldleiders ver van elkaar verwijderd. In geestige scènes bieden de twee bizarre, nogal domme karakters tegen elkaar op om de gunst van het publiek, waarbij elke handeling even pretentius als lullig halfslachtig is. Van hun gehumde volkslied zijn ze de tekst vergeten, en bij hun folkloristische vertoon mixen ze lukrake volksdanschichés met bekende videoclip-dansjes.

Gaandeweg beginnen ze elkaar directer dwars te zitten: ze bekladden elkaars borstbeeld met hazentandjes, brillen en flaporen die daarna in het gezicht van hun concurrent verschijnen. Als ze elkaars borstbeelden omgooien, verwijzen de brokstukken naar kapotgebombardeerde steden.

Kamerich & Budwilitz

Bijzonder is dat de twee mannelijke wereldleiders door (op de tournee wisselende) actrices worden gespeeld, wat je pas later doorhebt omdat het zo knap wordt gedaan. De travestie schept afstand tot de personages, en betreft het vrouwelijke deel van het publiek in het spel. Superieur is de cartooneske mimiek van de actrices, en hun heerlijk asynchrone samenspel met de slapstick-geluidseffecten. Om dit peutertheater te bezoeken heeft een volwassene geen kind nodig, je kunt er gerust heen voor je eigen genot.

Marijn van der Jagt

Tournee tot eind april 2023. maastd.nl

Lyrisch godsgeschenk

KLASSIEKE MUZIEK
Lucie Horsch

Muziek is wat je tegenkomt. Theodor W. Adorno beschrijft hoe Gustav Mahler licht en lucht maar ook nieuw drama vond in de voorheen als minderwaardige muziek beschouwde taal van marsen, meezingers en operette. Hij hoorde daar gesmoorde wanhoop en vergeten sentiment, emoties die de officiële kunst te ordinair vond, en had ze opgeraapt als een stuk glas dat niemand had zien liggen. Mahler, schrijft Adorno, had het tegen de zon gehouden en er alle kleuren in zien breken. Hij vond de nieuwe weg door uit zijn biotoop te treden. Zijn werk won door de kruisbestuiving aan kracht en waarachtigheid. De les was dat het wonder ook op straat ligt, waar de mensen zijn.

Blokfluitiste Lucie Horsch, een van de indrukwekkendste muzikalenten van het land,

maakte oppervlakkig gezien een cross-overplaat. Na twee Decca-cd's met fluitistenrepertoire van Van Eyck tot Vivaldi begeeft ze zich op de cd *Origins* buiten de door barok beheerste blokfluitbubbel. Op acht instrumenten voert de reis via een meesterlijke cover van Charlie Parkers *Ornithology*, Piazzolla, volksmuziek van Ierland tot Senegal en volksmuziekbewerkingen van grootmeesters naar arrangementen van Stravinsky's *Drie stukken voor solo klarinet* en Debussy's solostuk *Syrinx*.

Natuurlijk gaat dat goed. Horsch kan bijna alles. Als vertolkster (die ook een excellente pianiste is en prachtig zingt), bij gelegenheid desnoods als de welbespraakte cultuurcritica die bij de ontvangst van de Nederlandse Muziekprijs scherp de stompzinnigheid van het Nederlandse kunstbeleid op de korrel nam in aanwezigheid van de daders.

Origins gaat verder dan cross-over. Horsch wil ook, mahleriaans bijna, de onhoudbaarheid demonstreren van wat in het booklet wordt betiteld als het grote schisma van de negentiende-eeuwse muziek; de kunstmatige scheiding van 'hoge' en 'lage' kunst. Is dat nog een thema? Voor de jongste generaties componisten en uitvoerende musici niet meer, die waaien vrij en onverveerd met alle winden mee. Maar een deel van de componisten op deze cd heeft met het probleem geworsteld. Bartóks *Roemeense volksdansen*, waarvan Horsch er vijf speelt in een stijlvol arrangement voor fluit en cymbalom, willen terug naar de vitale bron van een muziek die op de klassieke-muziekpodia van de vroege twintigste eeuw dreigde te stranden in pompeus

Dana van Leeuwen

Annet Gelink Gallery,
Theater van de werkelijkheid,
Ed van der Elskén,
Zuid-Molukkers, circa 1970

Maas Theater en
Dans, *BullyBully*,
Regie René Geerlings

Ed van der Elskén / Nederlands Fotomuseum

Lucie
Horsch

volksmuziek nog op het spel staat, demonstreert Horsch in Isang Yuns *The Actor with the Monkey* (1993) een indrukwekkend palet van retorische gaven. Iemand moet een opera voor haar schrijven. Kan ze vast ook zelf.

Bas van Putten

Lucie Horsch, *Origins*, Decca

Vreemde tegenstellingen

FOTOGRAFIE
Ed van der
Elsken

Weg is de goedkope romantiek, dacht ik opeens. En weg is de zweem van nationale trots die om hem heen is komen te hangen. Gebleven zijn de reislust, de nieuwsgierigheid en het onmiskkenbare oog voor vreemde en dikwijls wrede tegenstellingen. In de galerie van Annet Gelink hangen veertig foto's van Ed van der Elskén. Veelal originele afdrucken, maar ook een handvol nieuwe edities. Gelukkig zorgvuldiger gemaakt dan de liefdeloze inkjetprints die een paar jaar geleden, kort voor de coronapandemie, in het Nederlands Fotomuseum een beetje pijn deden aan ten minste één paar ogen.

De verzameling lijkt iets als een dwarsdoorsnede van het oeuvre te zijn. Van alles wat, gevangen onder het thema 'Theater van de werkelijkheid'. Op een handvol foto's na is het minder bekend werk. Het stelt je in de gelegenheid er weer eens rustig en niet al te bevooroordeeld naar te kijken. Mensen gevangen vlak voor gigantische aanplakbiljetten. Vali Myers onder het op de muur gekalkte woord *REVE*. De graven van Theo en Vincent van Gogh, broederlijk

naast elkaar, met in de verte twee mannen die met paarden het land bewerken. Amsterdam, Taipei, Kathmandu, Kyoto, New York, Seoul.

Een van de foto's die, zo stel je je gemakkelijk voor, nooit het vermogen te shockeren zal verliezen is dat beeld dat hij in 1968, op reis voor *Avenue* in Zuid-Afrika, maakte van een groep toeristen. Negen vrouwen en één man in vrolijke vrijetijdskleding en bijna allemaal gewapend met een fototoestel of camcorder. Ze staan lachend tegenover twee kleine zwarte jongetjes. Zo lachen mensen ook naar mijn kinderen, dacht ik eerst, maar toch is dit een hard beeld. De kinderen zijn zo naakt en zij zo proper en gekleed. De kinderen zijn zo klein en zij zo groot en met zo veel. De kinderen zijn zo kwetsbaar en zij zo ongenaakbaar. Dit soort mensen zijn nooit echt ergens op bezoek, denk ik. Wat de foto laat zien is hoe zeker ze weten dat de wereld aan hen toebehoort.

Een begeleidende tekst suggereert dat Van der Elskén zijn kritiek altijd in een glimlachje verpakte. Ik weet niet of hij er op uit was zelf te oordelen, maar ergens liet hij de toeschouwer geen keuze. Iets verderop een andere foto. Tiel, 1970. Links in beeld hangen wat Molukse jongeren op en tegen een auto. Ze ademen zelfvertrouwen. Enorme bossen haar. Spijkerbroeken met wijd uitlopende pijpen. Ze zijn stoer en ze zijn vrolijk. Een Nederlands gezinnetje passeert hen: man in een witte polo met vettig haar, vrouw die een kinderwagen met een blond kind voortduwt. De vrouw neemt de jongens wantrouwend op. Mensen van daar die plotseling hier zijn, en die zich het hier gemakkelijk

symfonisch ritueel. Daar klinkt de droom van grote componisten uit de bovenbouw over muziek die zonder offers aan het ethos de verbinding met de echte wereld repareerde.

De mahleriaanse twist zit in het gemak waarmee Horsch het obsoleete klasse-onderscheid tussen evergreens en institutioneel repertoire laat vervagen. *Danny Boy* blaast ze zingend, verdwenen woorden metaforisch in de tonen pompend. *Simple Gifts* wordt een klein lyrisch godsgeschenk. Peter Maxwell Davies' *Farewell to Stromness*, in 1980 gecomponeerd voor piano, klinkt alsof het er altijd is geweest. Om vervolgens even duidelijk te maken wat hier voorbij de

maken. Het is een beeld dat vooruitloopt op de halve eeuw aan vaderlandse geschiedenis die nog zou volgen.

Jan Postma

Ed van der Elsen – Theater van de werkelijkheid, *Annet Gelink Gallery, Amsterdam, t/m 22 oktober*

De val van links

TELEVISIE
What's Left

Als twintiger zei Johan Fretz dat hij in 2025 premier van Nederland wil(de) worden – lees ik in een *Groene*-stuk uit 2013 over 'nieuw engagement' in het theater. Hij zal die ambitie – als die serieus was – hebben laten varen, maar zijn gedrevenheid is er niet minder op geworden. Blijkt uit de 2Doc *What's Left: De puinhopen van links*. Een politieke autobiografie: van arbeiderskind vol blijde verwachtingen inzake toenemend sociaal-democratisch delen van kennis, macht en inkomen – tot diepzorgelijke laat-dertiger, die zelf volop geprofiteerd heeft van democratisering en meritocratie ('ik ben een posterboy van sociale mobiliteit'), maar nu verbijsterd vaststelt dat, tijdens de snel groeiende maatschappelijke tweedeling, links niet, zoals je zou verwachten, groeit maar juist als gletsjers wegs melt. De laatste Tweede-Kamerverkiezingen: acht zetels voor Groen Links, acht voor de SP, negen voor de PVDA: zestien procent van het electoraat, een absoluut dieptepunt. Het ergst vindt hij de val van de partij van Joop den Uyl die, zoals hij laat zien, lang geleden al waarschuwde voor tevredenheid en schone schijn: *die im Dunkeln sieht man nicht*.

Het is een inhoudelijk fel en snel gemonteerd beeldoverzicht van vaderlandse politieke ontwikkelingen, vooral bedoeld voor geëngageerde maar niet-meer-krant-lezende jongeren. Met kritische nadruk op veranderende opvattingen en praktijk van de PVDA, waarover Wouter Bos, Job Cohen en Diederik Samsom, de drie op wie Fretz achtereenvolgens stemde, geïnterviewd worden.

Ad Melkert, net als Wim Kok uiteraard wel vaak op archiefbeeld te zien, ontbreekt – wilde waarschijnlijk niet. Dat overzicht is niet ongeestig (Fretz was ook cabaretier) maar toch vooral bitter over de mate waarin de partij meeding met of te weinig inging tegen neoliberalisme, vrije-marktwerking. Soms licht demagogisch, zoals dat in cabaret gaat.

Als intermezzo zijn er gesprekjes van Fretz met geestverwant en regisseur Juul Op den Kamp over methode en toon van de productie waar ze aan werken. Rood draadje vormt Johans ouderpaar dat, exemplarisch, van hondstrouw PVDA stemmend in arbeiderswijken tot afvallige is geworden. Vader (die Kok nog van harte aanbeval bij zijn zoontje) stemt helemaal niet meer. Moeder vindt de Partij voor de Dieren interessant en is positief over Kaag (tot afschu van vader: 'elite').

Het is een pijnlijke film vooral door het ongemak en vanwege de interviews met de coryfeen. Dat Cohen het meest open is over eigen en partij-tekortkomingen typeert hem. Dat Samsom het gesprek weinig serieus lijkt te nemen, lacherig en ontwijkend, verbaast. Dat Fretz soms simplificeert; dat de situatie, zoals hier behandeld, alleen maar ernstiger is geworden (oorlog, inflatie, energiecrisis ontbreken); dat de politiek fragmenteert, ook op links (Denk, BLJ, Volt); dat Hollands Trump- en Poetin-verwanten sociaal zwakken lokken – het maakt alles nóg ingewikkelder. Maar hulde voor ouderwets oprechte sociale bewogenheid bij jonge makers.

Walter van der Kooij

Juul Op den Kamp (regie), Johan Fretz, What's Left: De puinhopen van links, BNNVARA 2Doc, donderdag 22 september, NPO 2, 22.25 uur

Kloof

FILM
Entre deux mondes

In 2011 verscheen *De bodem van de pan* van onderzoeksjournalist Florence Aubenas, een boek met een foelieijke titel die desalniettemin de

lading dekt: een blik van binnenuit op het uitzichtloze bestaan van Franse arbeiders in de lagelonnensector. Aubenas schreef op basis van ervaringen opgedaan toen ze zich maandenlang voordeed als werkloze, gescheiden vrouw en aan de slag ging als schoonmaker in Ouistreham, een havenstad in de buurt van Caen. In de filmversie, *Entre deux mondes*, belandt journalist Marianne (Juliette Binoche) undercover inderdaad 'tussen twee werelden': haar eigen omgeving van veiligheid en overvloed en die van mensen die niets hebben, die elke dag moeten vechten voor overleving én voor behoud van hun menselijkheid.

De regisseur is Emmanuel Carrère, een filmmaker en schrijver die ik vooral ken van zijn briljante biografie van de Amerikaanse auteur Philip K. Dick. Dat boek heeft niets met *Entre deux mondes* te maken, maar de titel resoneert wel sterk in de film: *I'm Alive and You're Dead*. Dat zit zo: wanneer Marianne aan de slag gaat in een ploeg die meerdere keren per dag de veerboten op de lijn Ouistreham-Portsmouth moet schoonmaken, is dit precies hoe ze haar collega's aantreft: mensen die als het ware in een alternatieve werkelijkheid door het leven gaan. Marianne's missie is om de duistere krotten van die wereld te belichten. 'Ik ben het zat alleen maar te lezen over deze crisis', zegt ze. 'Ik wil het onzichtbare zichtbaar maken.'

Carrère brengt dat in beeld: mensen diep in de nacht te voet of per bus op pad om ergens te gaan schoonmaken. De beelden van slapende woonbuurten scheppen in combinatie met melancholieke, elektronische muziek een sfeer van vervreemding – de bekende wereld gezien door de ogen van vreemdelingen. We leren de mensen kennen die samen met Marianne ploegdiensten draaien, vooral Hélène, moeder van drie jongens. Met haar krijgt de journalist een hechte vriendschap.

Als hun dienst begint, gaat de schoonmaakploeg gedecideerd als een commando-eenheid aan boord. Honderden hutten moeten ze schoonmaken. Vier minuten per hut hebben ze. Deze scènes zijn ijzersterk. Je hebt het gevoel samen met de schoonmakers te worstelen, samen met hen te racen tegen de klok. Maar uiteindelijk is dat ook het wrange punt dat de film maakt: van 'samen' kan geen sprake zijn, want zoals Marianne zijn ook 'wij' geen schoonmakers. Kunnen 'we' dan ooit echt invoelen hoe hard dat leven is?

Entre deux mondes slaagt er niet in die empathie te creëren. Daarvoor is de afstand tussen wij en zij simpelweg te groot. Wel zijn we toeschouwer van de schrijnende verwijdering tussen mensen die het goed hebben – 'wij' – en zij die dagelijks moeten schrapen aan die 'bodem van de pan', alleen maar om te overleven van dag tot dag. Die kloof kunnen we wel zien, als we eerlijk zijn.

Gawie Keyser

Te zien vanaf 22 september

Johan Fretz, *What's Left: De puinhopen van links*. Regie Juul op den Kamp

BNNVARA / Frenkie Media

Kijken

Witte stilte

Jan Dibbets' *Color Studies* en Sol LeWitts *Incomplete Open Cubes* zijn leerstukken over vierkanten. Ook bij elkaar geplaatst werkt het goed.

Rudi Fuchs

Boven: Jan Dibbets, *Color Study* (2 van 4), 1976. Kleurenfoto op papier, 85x85 cm
Onder: zomeropstelling van de eigen collectie, 1983, Van Abbemuseum Eindhoven. Aan de muur Jan Dibbets, op de grond Sol LeWitt

De eerste *Color Studies* zag ik in Dibbets' atelier toen hij er in 1975 mee bezig was. Ik heb er toen aandachtig naar zitten kijken. Ik zat zo lang te kijken om te zien wat ik zag. Ze waren verwarrend. Tegelijk ook strak, intens, compact. Het waren steeds ook enkele foto's: zo werden ze, een voor een, geduldig ook zo gemaakt. In een stuk tekst heb ik ze later raadselachtig genoemd. Aanvankelijk wist ik ook niet wat voor kleuren ik zag. Het waren strakke foto's van kleur: de glanzende kleur was die van stukken carrosserie van auto's. Hij maakte ze van geparkeerde auto's die hij op straat tegenkwam.

De fotodrukken daarna waren zestig centimeter in het vierkant. Die maat van kleurenfotopapier was toen nieuw op de markt. Aan het werk legde Dibbets verschillende vierkante kleuren op de vloer met tussenruimte naast elkaar om te zien hoe ze gegroepeerd kunnen worden. Het ging erom hoe kleuren, naast en tegen elkaar, met elkaar overweg konden. Wezenlijk bij deze werken was dat in elke groepering de kleuren roerloos naast elkaar op zichzelf zouden staan.

Elke foto heeft een eigen rand die elke kleur zo staccato precies afmeet. Zo werd een kleur een hoekige vorm. De rechte rand was scherp gesneden en werd gemonteerd in het midden van een groot vel wit papier. Zo kreeg de fotokleur een witte papieren rand. Die rand leek de vierkante vorm van de kleur nog eens samen te vatten. In die samenvatting leek het vierkant zelfs kleiner en geheimzinnig te worden. Het werd stil rond de kleur. Optisch was dat raadselachtig: een foto die een samenvatting is en zo compacter wordt. Verder moet ik aan van alles denken. Het vierkant van kleur hangt daar in het wit zoals in een stuk muziek na een akkoord een stilte volgt. Daarin trilt en siddert ook de kleur nog na in de witte stilte. Er zijn ook resten van realistische figuratie in het gefotografeerde stuk carrosserie. Tegelijk is de vierkante kleur symmetrisch als een sonnet.

In het museum in Eindhoven hebben we in 1976 een vierdelige serie van die vierkante kleuren verworven. Op deze bladzijde citeer ik twee vierkanten, daaromheen de rand als lijn om een beter idee te krijgen van de proporties van de kleuren. We zien in een *Color Study* geen sporen van handschrift. De kleur van carrosserie is metallic en koel en chemisch glad. Het is typisch fotokleur. Voor ons oog werken zulke harde kleuren des te vierkanter. Wat ook opvalt, maar bijna onzichtbaar, is misschien dat elke aparte kleur een ander gevoel van vierkant geeft. Het rode vierkant wordt naar rechts iets donkerder. Het rood kantelt daar. In het gele stuk motorkap is de kleur aardig dun. De kleur zweeft. Er zitten verbuigingen in de carrosserie. De foto ervan is daarvan een strakke samenvatting. Het werden abstracte kleurvormen. Ook werden ze wonderbaarlijk: de vierkanten werden zacht en typisch als de zoete kleuren van suikergoed.

Elke aparte kleur geeft een ander gevoel van vierkant

Ik merkte dat deze *Color Study*, een lichtvoetige vertelling, goed zou hangen in een zaal samen met enkele sculpturen uit *Variations of Incomplete Open Cubes* van Sol LeWitt uit 1974. Beide werken zijn leerstukken over vierkanten. Vierkanten (en rechte hoeken en vlakke kleur) waren wezenlijk in de abstracties die de vorige eeuw de moderne kunst hebben voortgebracht. Bij Sol zat het zo. Een kubus heeft twaalf ribben. Mochten er ribben (of hoeken) ontbreken, dan nog blijft de precieze vorm van een kubus als idee zichtbaar bestaan. Een kubus is niet mis te verstaan. In het museum hadden wij een paar variaties van incomplete open cubes staan. Gemaakt van wit gemoffeld metaal, iets hoger dan een meter van de vloer. Ze stonden met zulke tussenafstanden zodat we er ons tussendoor konden bewegen. Tussen de ribben verschenen dan de rechthoekige tussenruimtes waar die open waren. We keken ook van enige afstand, om het ensemble heen, en zagen zo, tussen de ribben, dwarse variaties van vierkanten.

De open kubussen stonden licht op hun benen. Aan de lange muur in de zaal hingen naast elkaar de vier panelen van de *Color Study*. Die waren elk ongeveer vijfentachtig centimeter. Ze hingen op zo'n vijftig centimeter van elkaar verwijderd en met hun onderkant een kleine zestig centimeter boven de bovenkant van de open cubes. De vier kleuren hingen daar licht naast elkaar, zo licht als de ribben van de kubussen over-eind stonden. Dibbets' gekleurde rechte vlakken, ook vol lichte kleurschakering, werden gedragen door de witte randen. Dat waren randen van licht. Zo werd de zaal met die werken samen een doorzichtig kijkgebeuren, een rechthoekig heen en weer van vlakken en hoeken. ■

Dichters & Denkers

A portrait of Helene Cixous, an elderly woman with short, wavy grey hair, looking slightly to her left. She is wearing a dark top with a white lace collar and a light-colored shawl. The background is dark and out of focus.

Helene Cixous
– ‘Alles begint
met poëzie’

Schrijven in witte inkt

Hélène Cixous voerde een levenslange strijd tegen twee ‘plagen’: antisemitisme en misogynie. Ze stond aan de wieg van het poststructuralisme en hield een pleidooi voor het ‘vrouwelijke’ schrijven, dat kiemt in het lichaam.

Ilse Josepha Lazaroms

Je zou kunnen zeggen dat het leven van de Algerijns-joodse Héléne Cixous, kind van een Duits-Asjkenazische moeder en een Frans-Sefardische vader, begint in 1937. In Oran, een belangrijke kuststad in Algerije, waar haar moeder, Ève Klein, op haar hoede voor het nazisme in Duitsland, al in 1930 naartoe was gevlucht. Vijf jaar later zou ze, op bezoek bij vrienden in Parijs, Georges Cixous ontmoeten, een dokter, die daar studeerde. Zijn familie was de Franse kolonisatie gevolgd en neergestreken in Algerije, waar hij, als Fransman, deel uitmaakte van de koloniserende macht, maar ook, als jood, behoorde tot een gediscrimineerde minderheidsgroep.

Het dubbele, het tegenstrijdige – de ‘twee werelden’ waar Cixous later veel over zou schrijven – zit ingebed in het familiale thuis waarin zij opgroeide. Het was een meertalig thuis, waar Frans de *lingua franca* was en Duits haar moedertaal. Spaans was de taal van haar opa aan vaders kant, en als tiener zou ze Engels leren, in Londen; een taal die volgens Ève Klein ‘a ticket to the world’ was. Maar het was het Duits dat voor Cixous ‘de taal van de liefde’ was. Van de intimiteit. Van het ‘moederlijke’.

1937 is een feit. Voor Cixous, die zich samen met Luce Irigaray en Julia Kristeva zou ontpoppen tot een van de moeders van de poststructuralistische feministische theorie, zijn feiten nog maar het begin. Achter zoiets eenvoudigs als een geboortjaar zit een oerknal van associaties, emoties en beelden die er meer toe doen dat de feiten zelf. ‘Ik verkies de vrijheid van fictie’, schrijft Cixous in *Station Osnabrück naar Jeruzalem*, het eerste boek dat sinds 1991 in een Nederlandse vertaling verschijnt. Bij Cixous schommelt de waarheid; het laatste woord is nooit gezegd.

Cixous’ oeuvre bestaat, sinds haar eerste boek, de novelle *Le prénom de Dieu* uit 1967, inmiddels uit bijna negentig boeken. Ze schrijft wetenschappelijk werk en autobiografische romans, toneelstukken en essays. Haar bekendste essay, het feministische *De lach van de Medusa* (1975) is een gepassioneerde, mystieke ode aan de vrouwelijke stem in de literatuur, een pleidooi om die stem, ondanks eeuwen van onderdrukking, te doen gelden, dwars door de fallocentrische muilkorf heen. Theorie, zei Cixous, is ‘een laatste redmiddel’ – als niets anders meer werkt, zoekt ze daar naar antwoorden. Maar het poëtische gaat altijd voor.

In het Algerije van Cixous’ jeugd zit racisme in de bouwstenen. Behalve het koloniale geweld van de Fransen tegenover de Algerijnen is er racisme onderling: van moslims naar joden en vice versa. In 1940, als Cixous drie jaar is, breekt de Tweede Wereldoorlog uit, en de anti-joodse

wetten van Vichy-Frankrijk ontlenen het gezin de Franse nationaliteit. Voor het eerst in hun leven zijn ze niet Frans, Duits of Spaans, maar joods.

Het is een ontwrichtend moment, dat later, als Cixous in 1955 als achttienjarige student in Parijs arriveert, een interessante wending krijgt. Maar eerst is daar nog de Algerijnse Onafhankelijkheidsoorlog (1954-1962). Meer geweld, meer deceptie. ‘Algeria sloot zich af van de rest van de wereld’, zei Cixous, en als gevolg van meer dan een eeuw kolonisatie wordt het land fervent anti-Frans en anti-joods. Cixous’ moeder en Omi worden verbannen en in 1971 komen ze bij haar in Parijs wonen. In haar latere leven zal Cixous terugkeren naar Algerije, maar in haar werk trekt ze het idee van een ‘terugkeer’ naar Oran in twijfel, want hoe keer je terug naar een plek die nooit echt de jouwe was?

Ontheemding en verbanning dus. Het begon bij Cixous al vóór haar geboorte, met de vlucht van haar moeder. In haar recentere boeken, geschreven in een opvallende, droomachtige autobiografische stijl, dompelt Cixous zich onder in dit gewelddadige verleden, waarin veel van haar familieleden zijn verdwenen. In *Station Osnabrück naar Jeruzalem* bezoekt

HÉLÈNE CIXOUS
Station Osnabrück
naar Jeruzalem

Vertaald door
Désirée Schyns.

Met een
nawoord van
Christa Stevens
en zeven
woordtekeningen van
Pierre Alechinsky.
Octavo, 192 blz.

In 1933 kwam Hitler aan de macht, maar al in 1930, op een lentedag in Osnabrück, had een vrouw geropen dat het naar knoflook stonk ‘toen ze op een stoep van de Johannesstraße mijn grootmoeder Rosalie Klein tegenkwam, terwijl er nergens knoflook te bespeuren viel in Omi’s keuken ...’

‘Kort daarna’, schrijft Cixous, na de Kristallnacht van november 1938, ‘verdween het sterven. Iedereen werd vermoord. *Ermordet.* Zoals in veel van haar werk sijpelt het Duits door in haar teksten. *Ermordet. Vertreibung. Vernichtung. Gemeldet. Achtung! Entjudung. Arisierung. Schlimm.* Ève Klein sprak geen Duits met haar dochter, zoals veel ouders bij wie het trauma gekoppeld is aan

een taal, een cultuur. Duits is voor de joodse Cixous, behalve de taal van de liefde, ook een gruwelijke taal, en in die taal van haar moeder vindt ze woorden voor de gruwelijkste dingen – ‘Onweerswoorden’. Zeven van die woorden, waaronder ‘Hiob’ en ‘Kristall’, zijn prachtig weergegeven in de woordtekeningen van de Frans-Belgische kunstenaar Pierre Alechinsky – onheilspellende, donkere krijtstrepen, in het Jiddisch, een oude, bijna uitgestorven taal.

In 1955 arriveerde Cixous in Parijs. Ze was achttien. Binnen twee jaar zou ze haar *agrégation*

In veel van haar werk sijpelt het Duits door in haar teksten: *Ermordet. Vertreibung. Vernichtung. Gemeldet. Achtung! Entjudung*

ze de geboortestad van haar moeder, Osnabrück. Cixous stapt achter het gordijn van de ‘Geschiedenis’, ze kruipt onder ‘het puin van de herinnering’.

‘Toen mijn grootmoeder Omi in ’38 uit Duitsland vertrok en bij ons kwam wonen in Oran’, schrijft Cixous, ‘toen een Jood niet meer kon ontsnappen behalve dankzij een buitenkansje van de Geschiedenis, begonnen de Verhalen over Osnabrück. Er wordt aangenomen dat het grote Ongeluk in 1933 toesloeg, maar dat is een vergissing die ingang vindt door geschiedenisboeken te raadplegen. Al in 1928 was het banale antisemitisme nazistisch en buitenproportioneel geworden.’

halen; ze werd docent Engelse letterkunde. Haar vader was toen al zeven jaar dood. In 1948 stierf hij aan tuberculose, de ziekte waarover hij zijn proefschrift had geschreven. Haar moeder, die eerder als naaister had gewerkt, ging studeren en werd vroedvrouw. Cixous heeft weleens gezegd dat haar toewijding aan haar studie een eerbetoon was aan haar moeder, die hard werkte om Cixous en haar broer te kunnen onderhouden, maar het was natuurlijk ook een manier om de verloren vader, een zeer geletterd man, dicht bij zich te houden.

Cixous kwam in Parijs aan als getrouwde vrouw. Ze was in het huwelijk gestapt met medestudent Guy Berger, deels om aan de armoede in

Algerije te ontsnappen. Ze kregen drie kinderen, van wie er een jong stierf, en scheidden in 1964. Cixous herinnert zich hoe verbaasd ze was toen bleek dat haar joods-zijn in Frankrijk helemaal geen probleem was – althans, voor even. ‘Toen ik in Frankrijk aankwam op mijn achttiende, stond me een verrassing te wachten: er was niemand die “vuile Jood” riep als ik een kamer of collegezaal binnenkwam, iets wat in Algerije dagelijks gebeurde... Even was Frankrijk niet antisemitisch: er waren geen Joden meer in Frankrijk. Een paar jaar lang was het antisemitisme verzwakt. De Franse Joden waren gedeporteerd. Mijn Franse generatiegenoten hadden nog nooit een Jood gezien. Ze waren allemaal dood.’

Het was iets anders waardoor Cixous opviel: haar vrouw-zijn. Ze was een denkende, schrijvende vrouw in de mannelijke academie. Overal was vrouwenhaat, iets wat ze in Algerije niet had gekend. ‘Ik kwam uit een wereld die vrouwen waardeerde. De vrouwen in mijn familie waren sterk; zij waren het fundament van hun gezin. En in Frankrijk realiseerde ik me plotseling dat de wereld in tweeën was gesplitst en geregeerd werd door pretentieuze idioten die deden alsof ze hoogleraren waren. Toen wist ik dat het ontmantelen van de fallocratie de belangrijkste strijd zou worden.’ Later zou Cixous een woord vinden voor de dubbele uitsluiting als vrouw en jood: ‘Juifemme’.

Hélène Cixous, Parijs, 1976

Sophie Bassouls / Bridgeman Images

In Parijs ontmoette ze Jacques Derrida, net als Cixous een jood uit Algerije. In hem vond ze haar gelijke, en hun ontmoeting zou uitgroeien tot een levenslange, intellectuele liefde die zou duren tot zijn dood in 2004. Samen met Derrida en andere intellectuelen, zoals Jacques Lacan, Roland Barthes en Michel Foucault, stond ze aan de wieg van het poststructuralisme, de theorie die veronderstelt dat de relatie tussen ‘werkelijkheid’ en taal arbitrair is, een constructie waarin macht een grote rol speelt. Als joden, exilanten, communisten en atheïsten waren ze zich bewust van de macht van de taal en het feit dat niemand zich buiten het politieke domein beweegt. Met hun ideeën ondermijnden ze de heersende moraliteit en de autoriteit van staat en religie. Over de Parijse studentenrevolte van mei 1968 en de rebellerende studenten aan de Sorbonne, zei Cixous: ‘Het was geweldig, en toen was het voorbij.’ De echo’s van die sociaal-politieke opschudding zouden lang doorklinken in haar carrière.

In 1974 richtte Cixous het doctoraalprogramma vrouwenstudies op aan de nieuwe, experimentele universiteit Paris 8 (nog steeds het enige doctoraalprogramma vrouwenstudies in Frankrijk, naast een paar masterstudies). Het was het resultaat van de omwentelingen binnen de academie na 1968 én van Cixous’ ervaringen als professor Engelse letterkunde: bij Engels werden er enkel mannelijke auteurs onderwezen. Niet dat ze daar tegen was – haar eigen proefschrift ging immers over James Joyce – maar de kennis die ze overbracht mocht niet gestoeld zijn op uitsluiting. Daarnaast vond ze dat literatuur niet gebonden was aan één land of taal: het was een ‘transnationaal domein’, meertalig en grensoverschrijdend. Vrouwenstudies, nu genderstudies, werd een *interdisciplinair* vakgebied, met kennis die ontstaat uit een kruisbestuiving tussen de disciplines. We zijn er nu aan gewend, aan dit ‘tussen-de-disciplines-denken’, maar toen was het radicaal en volstrekt nieuw.

Cixous’ bekendste bijdrage aan het feministische denken zijn haar ideeën over een *écriture féminine*, een ‘vrouwelijk schrijven’ dat ontspringt aan het lichaam. In *De lach van de Medusa* haalt Cixous de vrouwelijke seksualiteit uit het domein van de duisternis en werpt ze het voluit in het daglicht, in heldere, vloeiende taal. Ze stelt zich een stormachtig schrijven voor – vrij, als de zee, golvend, niet langer ingedamd, zoals een orgasme. ‘Censureer het lichaam en je censureert tegelijk ook adem en spraak’, schreef ze, een verwijzing naar de afstand die vrouwen voelen tot hun eigen lichaam, een gevolg van leven onder het patriërchaat. ‘Schrijf. Laat je lichaam spreken.’ Medusa lacht vrijuit in het gezicht van de mannelijke taal; honend en spottend. Ze is opstandig. Revolutionair. Cixous roept op tot een terugkeer naar de dieptes van het vrouw-zijn, onbeschaamd en luidruchtig. Het is de ontketening van een oerkracht.

Later kwam hier veel kritiek op, vooral in Frankrijk, waar Cixous beschuldigd werd

genderconformiteit. In een tijd waarin nonbinair identiteiten steeds geaccepteerder zijn, kan een theorie over ‘mannelijk’ en ‘vrouwelijk’ schrijven nogal ouderwets aandoen. Toch zou je kunnen zeggen dat Cixous’ theorie de genderfluiditeit in zich draagt. *De lach van de Medusa* gaat ook over bisexualiteit en het erkennen van meerdere registers, talen of seksualiteiten in één persoon. Het is de aanzet tot meerstemmigheid, iets wat Cixous zelf niet verder uitwerkte, omdat ze zich steeds meer richtte op haar eigen, joodse geschiedenis en die van haar familie.

Station Osnabrück naar Jeruzalem heeft zijn eigen wil: ‘Ik overweeg om van Osnabrück naar Jeruzalem te gaan’, zegt het boek tegen haar, en Cixous antwoordt: ‘Staat genoteerd.’ Ze moet het boek tot het einde volgen; net als haar pen. De tekst is een ‘droom’, een ‘getuige’, een ‘bloeduitstorting’. Vanaf de eerste zin stroomt het, vloeiend, dwalend en zoekend, zonder ooit de kustlijn te bereiken. Cixous’ taal is nooit helemaal de hare, kent geen eigendom; haar observaties versmelten met die van haar moeder. ‘Ik herinner me die voorvallen met het geheugen van mijn moeder’, schrijft ze, ‘alsof het gisteren was.’ Haar moeder is leidraad én oorsprong – het begin en einde van Cixous als schrijver.

Behalve schrijven met de hand en een urenlange overgave aan haar eigen gedachtestroom is er nog iets dat Cixous’ schrijfproces kenmerkt. ‘Het archief van mijn eigen schrijven speelt een rol in mijn werk’, zegt ze. ‘Niet dat ik mezelf herhaal, maar het zit erachter, er omheen.’ Haar werk is een constante dialoog met de ideeën van andere kunstenaars, schrijvers en intellectuelen; naast met Derrida ook met Colette, Marguerite Duras, Jean Genet, James Joyce, Shakespeare, en Clarice Lispector, de Oekraïens-Braziliaans-joodse schrijfster over wie Cixous twee boeken schreef. Het is een ‘immense dialoog’, zegt ze. ‘Een eindeloze uitwisseling. Het zijn vrienden. Ik ken ze goed.’

Die dialoog – of de echo’s van Cixous in het werk van anderen – lijkt zich uit te breiden naar hedendaagse schrijvers, vrouwelijke auteurs die het lichamelijke als uitgangspunt nemen voor hun literatuur. Jazmina Barrera, in haar recent verschenen *Línea nigra*, over zwangerschap en nieuw moederschap, citeert die andere moederschrijver, Ursula Le Guin, die in een essay over schrijverschap refereerde aan Cixous (een ketting van intertekstualiteit en taal die Cixous zou kunnen waarderen): Cixous’ ‘schrijven in witte inkt’ (oftewel moedermelk) is voor Le Guin een voorbeeld van de seksualiteit van de moederschrijver, een seksualiteit die gelinkt is, niet aan een minnaar, maar aan haar eigen lichaam als zwangere, barend, (pro)creërende vrouw. In *Hemellichamen*, haar essaybundel over lichamelijke en feminisme, kiest Sinéad Gleeson Cixous’ citaat ‘Laat je lichaam spreken’ als motto.

Misschien wel het bekendste voorbeeld van een recente ‘vrouwelijke’ tekst is *Een geest in de*

keel van Doireann Ní Ghríofa, waarin de zin ‘Dit is een vrouwelijke tekst’ door het boek echoot als een mantra, een lijfspreuk, waar Ní Ghríofa haar verhaal over zwangerschap, moederschap en poëzie omheen spint. De focus op het lichaam als bron van trauma, verlangen en herinnering is *à la mode*, en met goede reden: het lichaam draagt letterlijk de littekens van het bestaan in zich. Van politiek of interpersoonlijk geweld. Zonder ‘essentie’: dit zijn schrijvers die een pluraliteit aan lichamen onderzoeken, en samen benadrukken ze de kwetsbaarheid en de kracht van het lichaam, als een multifocaal, literair koor.

In een interview uit 1996 zegt Cixous dat geen enkel mens buiten de politieke sfeer staat. Het

Cixous stelt zich een stormachtig schrijven voor – vrij, zoals een orgasme. ‘Censureer het lichaam en je censureert ook adem en spraak’

politieke begint met het individu. Het *sprekende* individu – en zie hier weer de macht van de taal. Alles waar politiek uit bestaat – machtsverhoudingen, onderdrukking, uitbuiting – begint bij het lichaam. ‘Het lot van een mens is verweven met het burgerschap’, zei ze. ‘Dit kan niet los van elkaar worden gezien. (...) Ik ben politiek geboren, als het ware, en het was vanwege de politiek dat ik begon met het schrijven van *poëzie*, als reactie op de politieke tragedie.’ Taal die ontspringt aan het lichaam is misschien wel de beste remedie tegen de ontmenselijking van de politiek die ieder van ons op de huid zit.

In haar recente werk stort Cixous zich op, en in, haar verleden. Na de dood van Ève Klein in 2013, op 103-jarige leeftijd, werd zij – of werd ‘het moederlijke’ – de stuwende kracht achter Cixous’ schrijven. Cixous, de schrijver-dochter, gaat op zoek naar de moeder die haar telkens weer ontglipt. Waar in haar dagelijks leven de moeder volledig en onomkeerbaar afwezig is, is zij in de literatuur ‘springlevend’. Zij, en vele anderen uit haar moeders familie die in de kampen werden vermoord: ze komt ze allemaal tegen in *Station Osnabrück naar Jeruzalem*, die ‘fantombevolking’. Cixous dwaalt door de straten van Osnabrück ‘als een dichter’ en zegt en ziet wat haar moeder en Omi niet konden zeggen of zien. ‘En nu haast zich een menigte van semi-begraven, semi-verdwenen mensen in mijn richting...’ Cixous maakt zich zorgen om haar ‘vitale eenzaamheid’ die nodig is om te schrijven. ‘(...) het was nooit mijn bedoeling zoveel mensen in mijn mentale ruimte van onderdak te voorzien, ik ben geen hotel...’ Ze verlaat Osnabrück, maar niet voordat ze ‘een monument van wit papier’ heeft opgericht voor alle doden in haar sombere, dromerige dwaalwereld.

‘Misschien ben ik uiteindelijk alleen maar in Osnabrück geweest om na te gaan of ik altijd naar waarheid had verzonnen’, schrijft ze. Om te zien of haar verbeelding klopte. Dit werk – het tot in het laatste detail uitpluizen van de botsing tussen fantasie en geleefde werkelijkheid – is nooit af. Er is geen laatste woord. Geen laatste boek. *Station Osnabrück naar Jeruzalem* had al een volgend boek in zich: *Correspondance avec le Mur* (2017), waarin Cixous naar Jeruzalem gaat, waar oom Andreas, de broer van Ève, in 1935 zijn toevlucht zocht bij zijn dochter. Zij stuurde hem terug naar Duitsland, omdat hij te oud zou zijn voor het leven op een kibboets. Voor het leven in dat ‘jonge’, vitale land dat men toen Palestina noem-

de. In 1942 werd oom Andreas vermoord in Theresienstadt. Cixous vraagt zich af wat de dochter dacht of voelde; de dochter die haar vader de dood in stuurde.

In de tragedie van oom Andreas zijn we weer terug bij het geweld. Bij de individuele lichamen die vernietigd worden door de politiek. Toch is Cixous haar geboorte in een tumultueus historisch tijdperk dankbaar. ‘En, tja, ik had de pech dat ik opgroeide in een monsterlijke wereld. Ik beschouw dit echter als een geluk. Het heeft me veel geleerd, en ik heb er geen spijt van.’ Het gaf haar leven spanning en een gespletenheid die haar blik op de wereld zou bepalen; die haar levenslange strijd tegen de twee ‘plagen’ – antisemitisme en misogynie – zou voeden. Over het huidige intellectuele milieu is ze niet te spreken; ze noemt het heden een ‘braakliggende periode’, een *era of ashes*. Niet dat er niet genoeg tragedies zijn, maar de intellectuele debatten stellen haar teleur. Misschien gaat ze daarom terug in de tijd. Of misschien wordt het verlangen om terug te keren naar je eigen begin groter als je ouder wordt. Als Cixous in 2006 naar Algerije reist, is het om voor de eerste keer het graf van haar vader te bezoeken.

‘Je hebt altijd inlevingsvermogen gehad’, zegt de moeder in *Station Osnabrück naar Jeruzalem* tegen de dochter. ‘Je hebt mij bedacht. Je schrijft en denkt dat je ontdekkingen werkelijkheid zijn.’ De dochter antwoordt: ‘Ik heb altijd geweten dat ik voorbestemd was om dromen en werkelijkheid met elkaar te vergelijken, om de werkelijkheid om de tuin te leiden, om haar over te halen haar verborgen dromen te vertellen...’

Schrijven is telkens opnieuw herinneren, je overgeven aan ‘genealogische mysteries’. De bron van het denken, van het intellectuele, zegt Cixous, is schoonheid. Schoonheid denkt en doet denken. Alles begint met poëzie. ■

Peter Terrin schetst in *De gebeurtenis* portretten van de mens op zijn kwetsbaarst

Wervelend en veelkleurig

De roman *De gebeurtenis* van Peter Terrin kent vele – elkaar echoënde – verhalen.

In elk daarvan staat de liefde centraal, vooral de liefde die mensen in al hun allengheid voor een ander kunnen voelen.

Charlotte Remarque

Ouder worden, zo hoor ik althans altijd, is moeilijk te verkroppen. De tijd marcheert onstuitbaar voort, en gaandeweg worden we door alles in de steek gelaten: de moderniteit, geliefden, ons lichaam, ten slotte onze geest. Gustave Flaubert schreef: 'Naarmate je ouder wordt, raakt het hart als een boom zijn gebladerte kwijt. Tegen sommige windvlagen is niets opgewassen.'

Het is het motto van Peter Terrins nieuwste roman *De gebeurtenis*.

Wervelend en veelkleurig als herfstbladeren dansen meerdere verhaallijnen door elkaar heen, die allemaal over liefde in het aanzicht van verval gaan. Juliette, een teruggetrokken vrouw van middelbare leeftijd, is al acht jaar de assistent van schrijver Willem, die door een oogziekte zijn werk aan haar moet dicteren. Wanneer hij sterft raakt Juliette in een juridische strijd verwickeld met Willems veel jongere vrouw, een heetgebakerde actrice die zijn testament aanvecht. Want waarom heeft Willem een memorystick met dictaten, het laatste restje van zijn stem, zijn brein, aan Juliette nagelaten en niet aan zijn echtgenote? De memorystick trekt ook de aandacht van Chinese tech-giganten, die Willems dictaten willen gebruiken om een *artificial intelligence*-versie van Willem te creëren. Kunnen we nu dan eindelijk spreken met de doden?

Je vreest even bij de beschrijving van deze nieuwe technologie nog dat deze roman een van de zoveel hedendaagse *Frankenstein*-verhalen zou worden over machines met een eigen bewustzijn. Ik bereidde me voor op een moralistische clou, waaruit duidelijk zou worden dat de mens die in al zijn hoogmoed de

PETER TERRIN
De gebeurtenis
De Bezige Bij,
224 blz.

de schepper geconfronteerd zou worden door de vraag wat een menselijke geest nou precies is, of er wel iets is dat de menselijke ziel nog scheidt van die monsterlijke, kunstmatig opgewekte ziel.

Maar in plaats daarvan krijgen we een reeks portretten van de mens op zijn kwetsbaarst, op zijn meest menselijke momenten:

Een man, een verpleegkundige, komt een jeugdliefde tegen en vindt haar nog mooier dan vroeger. Het lot wil dat hij diezelfde week nog haar naam vindt achter in een bibliotheekboek. Al lezend leert hij haar kennen en wordt hij weer verliefd op haar, denkt hij voortdurend aan haar, ook wanneer hij zijn bejaarden wast. Een van de vrouwen in het verzorgingstehuis ondergaat het liefdevol wassen en kan zich eventjes inbeelden dat zij het is die nog begeerd wordt.

Een man verliest de geest van zijn vrouw, de liefde van zijn leven, aan een mysterieuze aandoening, en hij is bang dat zij zelfs hem niet meer herkent. 'Ik ben de man die er altijd is', zegt hij wanhopig.

Koos Breukel

schepping probeert na te bootsen uiteindelijk altijd oog in oog komt te staan met zijn creatie, een veroemde halfmens, veroordeeld tot een oneindig halfleven. En dat zo

Een jonge actrice is de minnares van een veel oudere kunstenaar, die nog steeds met zijn vrouw woont, die ernstig ziek is. Een onmogelijke situatie, en toch trekt ze bij het echtpaar in, in hun grote donkere huis, ze wapent zich tegen het ongemak en de jaloezie die stellig volgen zullen, en dan gaat ze houden van de vrouw alsof het haar eigen moeder is. Hij is degene die jaloers wordt.

Een man loopt elke dag in zijn ouderwetse loden jas naar het verzorgingstehuis om vanaf buiten naar zijn vrouw te zwaaien. Hij zwaait naar haar zoals hij de eerste keer naar haar zwaaide, toen ze tieners waren, en zij eenhoog stond te strijken. Haar buurvrouw zwaait ook terug, denkt dat het om haar gaat. De man in de loden jas laat de vergissing bestaan.

In al deze verhalen staat liefde centraal, maar niet de liefde die mensen met elkaar delen, eerder de liefde die mensen in al hun allengheid

Dood en verlangen
– Terrin bewaakt netjes de grens met het sentimentele

voor een ander kunnen voelen. Hoezeer de personages in *De gebeurtenis* ook op zoek zijn naar verbinding, wat ze van de ander willen is hebbelijk, zelfingenomen, een eenzame wens waarvoor ze de ander nodig hebben. Ze zijn dan ook allemaal eenzaam. Ze willen zich laten kennen maar kunnen dat niet, denken de ander te kennen maar doen dat niet.

Hoewel deze verhalen vol liefde, dood, gemis en verlangen grenzen aan het sentimentele weet Terrin die grens netjes te bewaken. Zijn ingetogen proza getuigt van bescheidenheid en doelbewustheid, en hij legt van de verschillende losjes verbonden verhaallijnen met precisie een sierlijke puzzel. De soms onthutsend plotselinge overgangen zijn altijd opzettelijk en functioneel, altijd om een echo tussen de verschillende verhalen te laten zien.

Ook al ontmoeten we de personages maar kort, ze zijn volledig en levendig, en er bestaat bij mij geen twijfel dat Terrin aan ieder verhaal een volledige roman had kunnen wijden. Waarom dan toch deze vorm, waarbij dezelfde levensvragen steeds vanuit een andere hoek worden belicht? 'Het is onmogelijk om een consistent, rechtlijnig verloop van oorzaak-gevolg in een verhaal op te bouwen', staat in een van de notities die Willem Juliette heeft nagelaten. 'Constellatie, niet opeenvolging, draagt de waarheid in zich.'

Een constellatie is precies wat hij Juliette gegeven heeft, waaruit ze zijn laatste roman moet zien te construeren. Wat Willems jonge weduwe niet weet, wat eigenlijk niemand weet, omdat Juliette de anderen onder geen beding de dictaten wil laten horen, is dat Willem haar eigenlijk al jaren niet meer vroeg om zijn woorden letterlijk op te schrijven. Hij gaf haar veel algemenere instructies. Maak het personage zo. Laat ze in deze passage op deze manier met elkaar omgaan. Juliette was niet alleen dienstbaar, maar scheppend, ook voor dit laatste werk gebruikt ze veel meer dan alleen zijn dictaten, ook zijn favoriete boeken, de notities in de marges, en zelfs de dromen waarover hij haar terloops heeft verteld. Het is voor de lezer niet duidelijk wie zijn roman, haar roman, de roman die we in handen hebben nou eigenlijk geschreven heeft. Het is een cruciale vraag in de rechtszaak waarin Juliette verwickeld is: was Willem het die het schreef, of zij, of de AI-versie van hem met wie ze voor het tech-bedrijf in gesprek gaat?

Geen van drieën. De roman die uiteindelijk onder Willems naam wordt gepubliceerd lijkt bijna vanzelf ter wereld gekomen, geboren, organisch ontstaan uit de onuitgesproken liefde tussen Willem en zijn assistent, die wanneer ze zijn teksten uitwerkt door hem wordt overgenomen, voelt 'dat Willem bezit van haar neemt, dat ze één is met de man', hij die zijn personages haar opgeknipte jongenskapsel, haar blote oren geeft, en blindelings vertrouwt dat zij op papier krijgt wat hij niet meer formuleren kan. Zij samen zijn de bron, hun smachten schemert door in alle andere verhalen. ■

Mark Boog
Uit: *Maar zingend*
Uitgeverij Cossee, 2013

Ester Naomi Perquin Geld

Ze hebben min of meer hetzelfde gezicht; deze expert met haar vastberaden uitdrukking en die van vorige week, met zijn driftige handgebaren. 'Praten over geld is essentieel', zegt deze expert. 'Nu meer dan ooit.' Het gezicht van de rede, denk ik. Van de ordening. (Er zit iets laatdunkends in die gedachten, dat hoor ik zelf ook wel. Een afwerende beweging, een schamper lachje dat ik lang geleden al moet hebben aangeleerd.)

De experts zitten aan tafels om over een boek of onderzoek te vertellen, ze worden geciteerd in de krant, ze rollen voorbij op een beeldscherm. Soms hebben ze een stappenplan. Of tien nuttige tips. Ze hebben gelijk, natuurlijk – *nu meer dan ooit* – maar hun toon is zo opgeruimd voor de chaos waaraan ze refereren, ze doen zo denken aan wit, gelinieerd papier of Excel-bestanden, niet aan de smoezelige folders of gekreukte kassabonnetjes die ik me herinner, niet aan de warrige, met balpen gekriebelde cijferreeksen op de achterkant van een belastingenveloppe.

'Samen een overzicht maken van maandelijks uitgaven', zegt deze expert. 'Kan al een mooi gesprek opleveren.' Wat het óók kan opleveren, denk ik, is de smaak van ravioli uit blik. Voelen hoe je schoenen knellen. De blijdschap om een merkloze walkman en hoe die na één dag de geest gaf. Het klasgenootje dat mij haar nieuwe blouse wilde lenen voor het schoolfeest – diepbruine ogen, lang, glanzend haar dat vaag naar perzik rook – en me, toen ik hem aanhad, van een afstandje bekeek om verwonderd te constateren dat het niets uitmaakte. 'Ik dacht altijd dat het

Van elke verlies

De verloren tand onder het kussen, het hoopvolle hoofd in ondiepe slaap er krachtig opgedrukt. Alles kan ontsnappen.

Van elk verlies moet iets goeds komen, dat is beloofd. Dat het vertrouwen en de aangeboren hoop lang bij ons mogen blijven.

Sommige dingen weten we liever niet. Er is de ernstige oudertaak dingen niet aan te leren. Zelfs geen guitige toespeling over het kinderhoofd heen!

De slaap, de slaap, en het donker kolken van taal. De bedoeling, de winst en de rekening. Het kind.

door je kleren kwam', zei ze. 'Maar kijk, nu lijkt mijn blouse gewoon tweedehands *door jouw* gezicht.'

Praten over geld is nōit praten over geld. Praten over geld is praten over hebzucht en angst, over begeerte en macht, over veiligheid en verlangen. Over je jeugd, je ouders, je dierbaarste bezittingen, je grote verliezen. Dat neemt niet weg dat alle experts gelijk hebben. Natuurlijk hebben ze gelijk. (Misschien is het de trots van mijn moeder, die ik als kind heb opgeslagen. Misschien is het hāar afkeer van buitenstaanders en hāar geloof in de loyaliteit van lotgenoten die in mij heeft postgevat. 'Wij zijn rijk op andere manieren.')

De expert van vorige week, die met de driftige handgebaren, was geërgerd omdat iedereen naar zijn eigen jeugd bleef vragen. 'Alsof je niet over armoede mag praten als je er niet zelf in bent opgegroeid.' Dat is waar, dacht ik. Als het om geloofwaardigheid gaat wint persoonlijke ervaring toch al vaak van professionele deskundigheid, gevolgd door een discussie over het gewicht, de duur, de waarde van die ervaring. Arm, ja. Maar arm genoeg? En toch. Het vreemde verlangen bij smoezelige folders te blijven horen, kassabonnetjes, cijferreeksen – de weerzin tegen orde, is dat uit te leggen? (Mijn moeder: 'Bij iets nieuws ben je altijd bang dat het stuk gaat, bij iets ouds ben je gewoon blij dat het er is.')

Praten over geld is praten over de waarde die je jezelf hebt toegekend, lang geleden, toen je met een geleende blouse voor de spiegel stond en zag wat anderen al lang hadden gezien.

Lief zijn voor elkaar

Wát een knallende roman weer, *Gezelschap*, van de Schotse auteur **Ali Smith**. Haar denkkraft wekt ontzag en haar nadruk op het vertrouwen in kunst en menselijkheid ontroert.

Philip Huff

Het mooiste, handigste en meest functionele van de romanvorm is dat hij alles opslokt: epistels, gedichten, dialogen, innerlijke monologen, geschiedschrijving, aantekeningen, visioenen, etymologie, citaten uit een ander boek, elf novelles of kortverhalen die samen één geheel vormen, het kan allemaal, in een roman. (Ik schreef hier bijna: één roman. Maar laten we de lat niet té hoog leggen.)

De Schotse Ali Smith (1962), recent bekend van haar romancyclus *Herfst, Winter, Lente* en *Zomer*, krijgt het een oeuvre lang voor elkaar om veel, héél veel in haar romans te stoppen zonder dat deze uit hun voegen barsten. Dat komt onder meer doordat Smith een maximalist is op de korte baan; ook haar laatste roman telt met een behoorlijk dik duimbreed maar iets meer dan tweehonderd bladzijden.

Smiths knaldrang uit zich niet alleen in vorm, maar ook in denkkraft: alles heeft met iets anders te maken, en Smith toont dit door ons eerst het ene en daarna het andere voor te leggen. Deze laatste vorm van maximalisme begint bij *Gezelschap* al op de eerste pagina: vijf motto's maar liefst, van een Welshe en een Poolse dichter, van een Italiaanse filmregisseur en een Amerikaanse romancier en één (historisch) motto, van de een van de oudste bedrijven van Engeland (oprichtingsdatum: 1299), die naast elkaar gezet direct beginnen te knetteren; door de kracht van een beeld ('op de borst met rode inkt een hart'), door het ondoorgrondelijke van taal ('de monden van hun stof') en door de pijn en frietie in de menselijke ziel, en door een verklaring van groot vertrouwen in de kracht van de kunst waarmee het kwintet (ha!) afsluit.

Want ja, *Gezelschap* is in de markt gezet als een soort toegift op Smiths populaire seizoenenkwartet, een reeks romans die, hoe dicht ook op de tijdgeest geschreven, door corona werd ingehaald – een 'omissie' die de schrijver met deze lockdownroman nu goedmaakt. De drie delen van het boek heten 'Kies maar', 'Wulp' en 'Curfew' – een Engels woord, inderdaad. Daarover zo

meer. De vraag is nu: voegt deze vijfde, losstaande roman nog iets toe aan het kwartet?

Gezelschap speelt zich dus af tijdens en vlak na het voorlopig laatste hoogte- of dieptepunt van de pandemie. Doktoren tooien zich in wat de verteller 'vuilniszakken' noemt, tieners die hun geur en reuk kwijt zijn en tegen volwassen aanzakken worden op armlengte afstand gehouden, en handen worden voor de badgang nog even snel gedesinfecteerd. De verteller genaamd Sandy Grey – bijnaam: Sandwich, omdat ze in haar studietijd met zowel mannen als vrouwen sliiep – krijgt op een avond een telefoontje van een oude studiegenoot, Martina Inglis. Martina vroeg Sandy tijdens hun studietijd eens om haar te helpen met een verslag over een gedicht van e.e. cummings, de eerste en enige keer dat de twee elkaar spraken. En nu, bijna dertig jaar later, belt Inglis met eenzelfde soort verzoek: ze heeft in een kleine ondervragingskamer op het vliegveld een stem gehoord, die haar voor een dilemma stelde: *curlew or curfew. Kies maar.*

Inglis zat daar overigens omdat ze twee paspoorten heeft (en waar ligt je loyaliteit?, vroeg de grenswacht achter een spatscherm) en op weg naar huis was met een museumstuk bij zich, een bijzonder metalen slot- en sleutelmechaniek uit de Middeleeuwen, dat voor een wapen werd aangezien. Het waardevolle slot en de bijhorende sleutel ontsluit iets in Sandy, maar is meer dan een verteltruc. Het 'slot' speelt een grote rol in het boek, alleen al als duidelijk beeld:

sleutels in auto's waarvan de motor nog draait, sleutels van eerste auto's, en als metafoor: de kinderen van Inglis – een tweeling die bij de verteller aan de deur komt om te kijken of hun moeder binnen is en die een affaire heeft met deze vrouw – worden in eerste instantie niet binnengelaten.

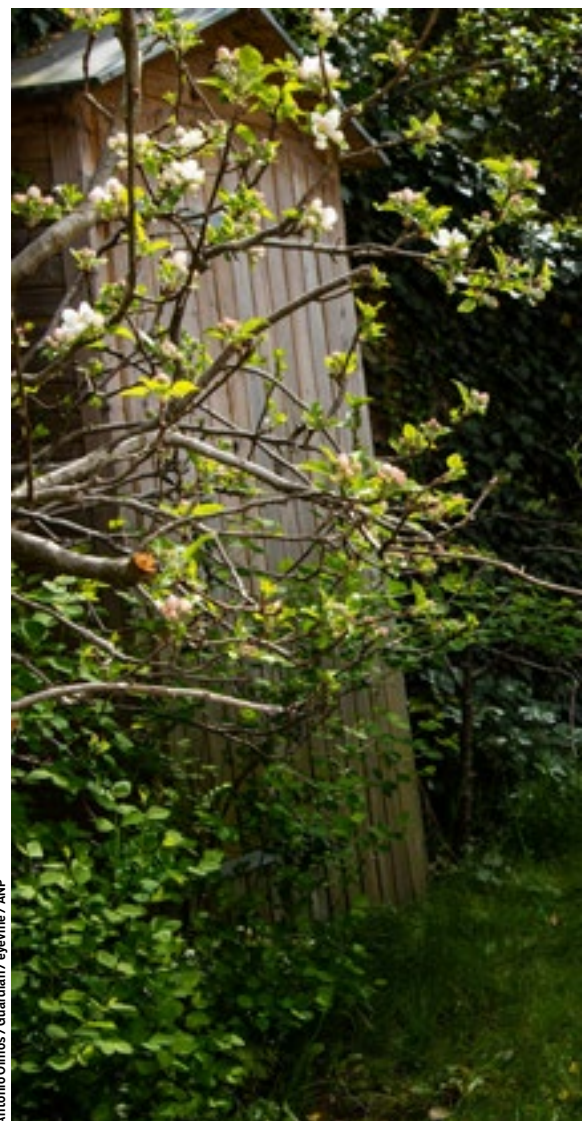
Maar áls een van de twee, Lea, eenmaal binnen is, zegt die tegen Sandy, een schilder: 'Apparaten zijn de sleutel. Tot alles. Van iemands werkadres tot syntactische patronen.'

Apparaten, kortom, zijn dé manier om iemand te leren kennen. Behalve dan elkaar,

ALISMITH
Gezelschap

Vertaald door Karina van Santen en Martine Vosmaer.
Prometheus, 232 blz.

Antonio Olmos / Guardian / eyevine / ANP

Is de mens een vogel, een vrij dier, die kan gaan waar hij wil, of een onvrij dier, gebonden aan een avondklok? Kies maar

Ali Smith in haar tuin in
Cambridge, 26 april 2021

niet echt. En dan is er natuurlijk nog iets van een intrige, over wie in welk huis verblijft, en ook dat, in een huis kunnen komen, vereist weer iets, in eerste aanleg toestemming of het recht daartoe en in tweede een sleutel. De derde rol van het slot is als de schepping van een meisje, een tijdreizende slotenmaker uit lang vervlogen tijden.

Smith schakelt het hele boek lang moeiteloos tussen verschillende tijdsgewrichten, ze kan in elke anderhalve bladzijde niet alleen treffend een scène neerzetten (een autoritje met een hond en het daaropvolgende delen van een opgewarmd blik bonen, onderwijl televisiekijkend; een verkrachting in een greppel) maar de stemming van zo'n tafereel ook invoelbaar maken. Smith lezen is haar personages *doorvoelen*, zelfs als de lezer hun taal niet helemaal begrijpt, zelfs als ze die niet deelt.

En Smiths werk is zélf een verklaring van groot vertrouwen in de kracht van de kunst: in welke recente roman besteden de personages aan het begin bijna dertien bladzijden aan het bespreken van een gedicht? Of is de verteller bezig woorden van Dylan Thomas in

een schilderij te verwerken? *Gezelschap* maakt wederom duidelijk hoe vriendelijk, zachtaardig en wijs Smith is, of dan in ieder geval: hoe zij menselijkheid – en in het bijzonder de positieve eigenschappen van de mens, haar *humaniteit* – weet te treffen en te schetsen. Ze kan ook scherp duiden waar die menselijkheid slachtoffer wordt van uitbuitende en uitsluitende structuren als het kapitalisme, het patriarchaat en nationalisme, toen én nu. Ze weet ook wat voor een gezelschap de mens voor andere mensen kán zijn: *homo homini lupus*. Maar altijd weer legt ze de nadruk op de zorgende kant van de mens, van de arts en de verpleegkundige tot die van de vader en een dochter die elkaar in hun zorgfunctie afwisselen. En die van een hondenbaasje. De scènes met Shep de hond zijn ontroerender dan de equivalenten in Ricky Gervais' tv-serie *After Life*. Maar het zijn de scènes tussen vader en dochter, die bijvoorbeeld via sms bespreken of zij zal binnenkomen terwijl hij wellicht corona heeft, die het meest hartverscheurend en -verwarmend zijn. Als tijdens een wandeling de vader iets liefs over de overleden moeder van

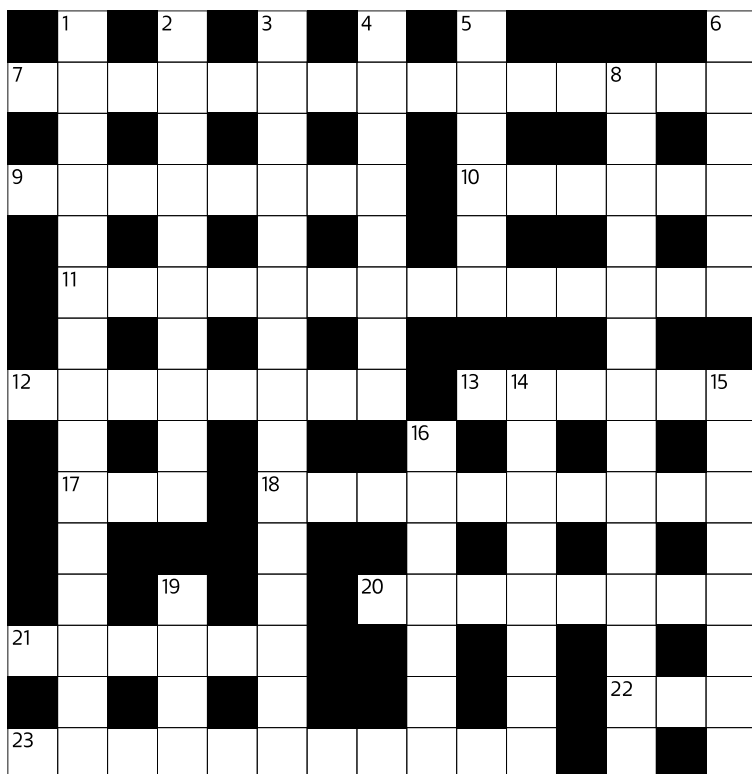
Sandy zegt, denkt ze: 'Mijn vader houdt nu veel meer van mijn moeder dan toen ze nog leefde.' En als de verteller zeven is en haar vader vraagt wat benzine is en zij de prijs noemt bij de pomp en hij zegt: 'Je hebt gelijk! Dat is wat benzine is!'

Deze lockdownroman (ha, nog een 'lock') maakt duidelijk wat de lockdown ook verduidelijkte: we zijn allemaal met elkaar verbonden, of het nu via een virus is of niet. En we hebben elkaar nodig om er iets van te maken.

Kortom, *Gezelschap* is vintage Smith: schijnbaar ongeordend, maar nergens ordeloos of slodderig (al is het taalgebruik soms wel wat omslachtig) en altijd grappig, heel grappig, *talig* grappig, wat de vertalers Karina van Santen en Martine Vosmaer voor vele uitdagingen stelt: hoe vertaal je de woordgrap '*mulch of a mulchness*', een variant van *much of a muchness*, de uitdrukking waarmee je zegt dat alles op elkaar lijkt. 'Mulch' daarentegen is iets dat bestaat uit houtsnippers en bast – en die grap is bedoeld voor een roman uit een reeks met bomen op de voorkant, met als thematiek de vernieling en vernietiging van onze (leef)wereld. De Nederlandse vertalers maken daar 'brood om oud ijzer' van. Ook speels, maar anders.

En dan natuurlijk, het centrale dilemma van het boek, onvertaald 'curlew or curfew', vertaald als 'wulp of avondklok'. Het scheelt in het Nederlands meer dan één letter. Toch blijft ook in onze taal de onderliggende vraag overeind: is de mens een vogel, een vrij dier, die kan gaan waar hij wil, of een onvrij dier, gebonden aan een avondklok? Kies maar.

Smith is uiteraard veel te intelligent om in deze dichotomie te trappen: vogels zijn óók gebonden aan hun lijf, instinct en, bijvoorbeeld, magnetische kompas. En de mens is, ideaal gezien, vrij genoeg om een avondklok in te stellen én weer af te schaffen. Kortom, in staat om met een kleine verandering (van soms maar één letter) een wereld te veranderen, in staat om het binaire te cancelen. Verbeelding versus werkelijkheid: kies maar niet. Wij versus zij: evenmin. Cyclus versus boek? Nee, laat de twee liever samenwerken, zodat ze samen een geheel vormen. Ook *Gezelschap* schrijft met zwarte inkt meerdere monden en harten op de binnenkant van onze hersenpan, en vormt een wijze, warme afsluiter van een schitterend werkstuk. ■

Cryptogram 3615 Henk Jongebloed

Horizontaal 7. Bepaald geen sekse voor publiekelijke seks (4,11)
 9. Is op de verkeerde manier slim en toch helemaal goed (8) 10. Eén telefoontje en het kan zo verplaatst worden (6) 11. De beïnvloeding van de consument wordt geregeld opgepoetst (14) 12. Weet niks meer te zeggen en luistert totaal niet (8) 13. Die kranten verkoopt in december (6) 17. De toon die men aanslaat klinkt niet zuiver (3) 18. Een dikke pil waar je fitter van wordt (10) 20. Een vluchtige uiting van liefde? (8) 21. Dat goed gestemde vogeltje smeerde 'm lekker (6) 22. Wijdde vele woorden aan het middeleeuws milieu (3) 23. De juiste combinatie van spanning en harmonie is bar ver te zoeken

Verticaal 1. Roodkapje had de ideale maten (15) 2. Zij lopen gemakkelijk voor het eerst mee (10) 3. Zij oordelen over wat terug kan en of er sprake is van statiegeld (15) 4. Pas geplukt fruit (8) 5. Staat door armoede een beetje rood en wordt daar heel moe van (6) 6. Iedereen vraagt meer geld voor zijn service (6) 8. Verzorgt de beeldvorming van de kerk en verdient er z'n brood mee (14) 14. Brak door bij jagers die 'm uit het water redden (8) 15. Laat vet goed zien hoe nietszeggend de meeste mensen zijn (8) 16. Gaat dus vloeiend over in andermans portemonnee (7) 19. Ik doe het bij het eten maar dat valt vaak slecht (4)

Oplossing cryptogram 3614

Horizontaal 7. kwaliteits-offer(schaken), 9. wastafel (wast af + el), 10. manche, 11. smeerlappen-werk, 12. denk-baar, 14. beiden, 16. airbus, 17. af-bikken, 19. (s)chillen, 20. chassis, 22. Sirene, 23. non-event.

Verticaal 1. zwaar-moedigheid, 2. flat-je, 3. uit-loper(schaakstuk), 4. kom-aan!, 5. afscheids-kussen, 6. proefkonijn, 8. tafel-aansteker, 13. kabel-net, 15. EMI-raten, 18. factor, 21. site.

NV Weekblad De Groene Amsterdammer
Onafhankelijk weekblad sinds 1877
Postbus 353, 1000 AJ Amsterdam
Singel 464, 1017 AW Amsterdam
groene.nl / groene@groene.nl
Redactie 020.524 55 24
Administratie 020.524 55 55

Redactie

Xandra Schutte (hoofdredacteur),
Joost de Vries (adjunct-hoofdredacteur),
Evert de Vos (redactiechef), Rasit Elilib,
Margreet Fogteloo (De Groene at large),
Or Goldenberg, Koen Haegens, Rutger
van der Hoeven, Eva Hofman, Marcel
ten Hooven, Irene van der Linde, Roos
van der Lint (kunst), Pepijn Keppel,
Jan Postma, Marja Pruis (Dichters &
Denkers), Yaghoub Sharhani, Casper
Thomas, Jaap Tielbeke, Coen van de
Ven, Pauline van Andel (stagiair), Gaya
Kemous (stagiair), Trinette Koomen
(secretariaat), Eva Weller (secretariaat)

Eindredactie Rob van Erkelens,
Damy Baumhöer, Basje Boer,
Nienke Gaastra, Hugo Jetten

Vormgeving Christine Rothuizen

(ontwerp), Bas Schipper

Beeldredactie Simone Berghuys,
Rachel Corner, Joke van Soest,
Ramses Kuit (stagiair)

Webredactie Lieke Knijnenburg,
Katrien Otten, Daan Stoop

Website Christine Rothuizen (ontwerp),
Mark Kocera (ontwerp en bouw)

Directeur/uitgever Pieter Elshout,
Mark de Boorder (assistent-uitgever)

Administratie Anil Gökun, Charley
Ladee, Heleen de Waard, Kim Weller,
Jacqueline Wolf, Eva Weller (financiën)

Marketing en acquisitie
Hans Boot, Ivo Jansen op de Haar,
Antoinette Vrisekoop, 020.524 55 11/12
advertenties@groene.nl

Abonnementenvererving
Hans Boot, IJbert Verweij

Abonnementenadministratie
020.524 55 55
abonnementen@groene.nl

Abonnementenprijzen

Nederland:

per jaar € 203,-, per half jaar € 106,-,
per kwartaal € 53,50,
studentenabonnement
per 4 weken € 10,-.

Overige landen prijzen op aanvraag.
Digitaal abonnement per jaar € 150,-.
Losse nummers € 5,95.

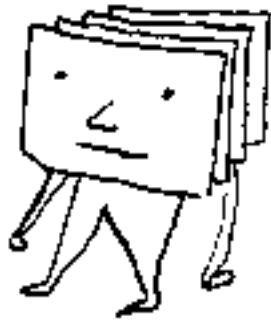
Rekeningnummer abonnementen
NL65TRIO0198496176

Druk Senefelder Misset, Doetinchem

Gesproken en digitale versie
Loket Aangepast Lezen 070.338 15 00

Wilt u een gift overmaken of een
legaat nalaten, dan kan dat t.b.v.
Stichting 1 8 7 7, rekeningnummer
NL66TRIO0254382320 (BIC
TRIONL2U)De stichting heeft een
ANBI-status

Jan Rothuizen

Camus

Met veel genoeg heb ik in *De Groene* van 15 september de bespreking van Albert Camus' *Algerijnse kronieken* door Esha Guy Hadjadj gelezen. Camus is een schrijver die in mijn ogen met kop en schouders uitsteekt boven Sartre, met wie hij vaak in één adem wordt genoemd.

In tegenstelling tot Sartre, die onomwonden partij koos voor het communisme, het beleid van Stalin goedpraatte en zich in de jaren zeventig zelfs voor het karretje van de Baader-Meinhof-groep liet spannen, liet Camus zich door geen enkele ideologie zand in de ogen strooien. In conflicten, zoals de Algerijnse onafhankelijkheidsstrijd, koos hij geen partij, maar streed hij voor de waardigheid van de mens. Terwijl bij Sartre de 'mens' gedegradeerd wordt tot een abstract en universeel begrip ('de mensheid') was het voor Camus de individuele mens die telde, de mens van vlees en bloed. De mensheid beter maken was volgens hem onmogelijk, het enige

wat je als mens kon én moest doen, was je ten volle inzetten voor je medemens.
ALBERT KORT, *Kapelle*

Bestuurlijk onvermogen

Het onderwerp 'wrakkige overheid' (in *De Groene* van 1 september) heeft een onderliggende oorzaak. Ver doorgevoerde inhoudelijke en organisatorische specialisatie (horizontaal en verticaal) heeft de kennis en ervaring gefragmenteerd. Over meerdere personen, afdelingen, organisaties of landen. Het beeld van een 'letterbak' met kolommen, laagjes, vakjes en schotjes. Een degelijke bedrijfs- of beleidsvoering vereist achtereenvolgens: kennis, visie, ambitie, beleid en doorzetkracht. Bij enkelvoudige, monodisciplinaire vraagstukken is dat relatief eenvoudig bij elkaar te brengen. Bij complexe, multidisciplinaire en multi-actorvraagstukken wordt dat vrijwel onmogelijk, ook wat betreft verantwoordelijkheden. Er is geen opleiding voor holistische, convergerende planvorming. Divergeren (scheiden wat te scheiden is) is wat de klok slaat. Mensen worden afgerekend op de resultaten waarvoor ze ingehuurd zijn, vrijwel altijd sectoraal. Die 'taartpunt' wordt aan de onderhandelingsstafels dan ook zwaar verdedigd.

Dit is een nog nauwelijks onderkend psychologisch-maatschappelijk probleem. *De Groene* gaat daar deels op in. Wereldprobleem nummer één, met stip: besluitvorming. Hoe krijgen we 'verneveld' kennis en verantwoordelijkheden naar tijd en plaats bij elkaar om gedegen integrale visies te maken? En besluiten te nemen, in een beperkte tijd?

Voorbeelden: het energie-dossier, het landbouwdossier, het woningbouwdossier et cetera. Dit vereist een onpartijdige procesregie gebaseerd op bedrijfskundige, bestuurskundige en maatschappelijke kennis. Dat is iets anders dan 'politiek'. ICT kan daarbij een hulpmiddel zijn. HILMAR SCHURINK, *ervaringsdeskundige, Terschelling*

U kunt uw ingezonden brief van maximaal 400 woorden sturen naar groene@groene.nl

M Aanbestedelijke aanbestedende partij
Loespecialist
Antiekrestauratie
Interieuradviesbureau
IEDEMA & zn.

Nu ook in
Amsterdam -
Amstelland

Mogen wij ons even voorstellen?
Meubelstofeerderij Miedema & Zn. is een ouderwets vertrouwd
Hollands bedrijf, waarbij kwaliteit, service en persoonlijk contact nog
echt bovenaan staan!

55+
KORTING

Wij zijn gespecialiseerd op het gebied van design meubelen van onder andere:
Leolux, Artifort, Gelderland, Rolf Benz, Gispén, Jori, De Sede, Oisterwijk

Uw waardevolle meubelen weer als nieuw?

Wij beschikken over een grote collectie leer en stoffen van onder andere:
Ohmann, Designers Guild, Ploeg, Kvadrat, Alcantara, Romo, Sanderson
en Saum & Viebahn.

Doorgezakte banken of fauteuils?
Wij vervangen de vullingen!

Gratis halen en brengen
Levering onder 3 jaar garantie

**Bel voor meer informatie of een vrijblijvende
afspraak bij u thuis of kom langs in ons atelier.**

Miedema & Zn. Amsterdam - 020 244 31 89
Amersfoort, Amsterdam, Bussum, Utrecht, Rotterdam, Schiedam

www.miedemaenzn.nl

Agenda groene.nl/agenda

19 oktober **De Groene Live #29 Democratie in Amerika i.s.w. met Pakhuis De Zwijger**
20.00 uur / debat / Pakhuis de Zwijger / Amsterdam

Keert het tij onder Biden of zet het trumpisme door?
De komende jaren zijn allesbepalend: krijgt Amerika
weer grip op zichzelf of raakt het land verder op drift?

MET HONGER TERUG NAAR SCHOOL

door
KAMAGURKA

'She said: What's the matter, darling? He behaved as if he hadn't heard'

WH Auden, *Three ballads*

Niña Weijers beeld Loes Faber Wat is er, liefje?

1. Ik dronk van mijn wijn en luisterde, niet heel geconcentreerd, naar het gesprek dat zich met duizelingwekkende vaart over de tafel bewoog. Het ging erover in welke mate de aanwezigen in staat waren een gesprek te voeren, en hoe dat samenhang met de manieren waarop ze door hun ouders waren grootgebracht. De één kon geen ruzie maken, de ander was altijd boos. Komt het daar niet altijd op neer, dacht ik, toen ik naar huis fietste. Of te boos, of te soft. Je ouders, hún ouders, tot de Visigoten aan toe.

2. Dat ik maar half luisterde, kwam doordat ik bezig was met mijn kind, dat een gevaarlijke trap wilde beklimmen die van het souterrain naar de begane grond leidde. Op de begane grond bleek zich een slaapkamer te bevinden. Het kind en ik gingen op bed liggen en luisterden naar de stemmen beneden, die niet geruststellend zoemden of wat je je daar dan ook bij voorstelt. Dit was een oud huis, er zat geen deur tussen de open trap en de slaapkamer, de mensen beneden praatten hard en hun stemmen klonken vanaf hier nog harder.

3. Of misschien was ik bezig met mijn kind om niet echt te hoeven meedoen aan het gesprek. Misschien gebruikte ik het kind wel vaker op die manier. Ongezien van mijn wijn drinken, er zijn en ook weer niet. Argentijnse bubbelswijn, zacht als champagne.

4. Nu hebben we het nog helemaal niet gehad over hoe het met jou gaat!

5. Als mijn kind *mama* zegt, bedoelt hij daar nooit twee keer precies hetzelfde mee. Soms zegt hij het dertig keer achter elkaar, mama als pure klank, de betekenis van het woord valt samen met het gevoel in zijn mond. Vaak is het een verzoek: til me op, geef me eten, drinken, mijn knuffel, mijn speen. Soms de uitdrukking van een vaag, onpeilbaar verlangen, een poging zich ergens aan vast te klauwen, waar dan ook aan. En ook: een soort hoera, armen omhoog, dan een diepe zucht. Heeft het iets met mij te maken? Ik weet het niet. In *Ongoingness*, een boek over (onder andere) tijd en moederschap, schreef Sarah Manguso dat ze voor haar jonge kind geen persoon was maar een landschap, de achtergrond waartegen het hele leven zich afspeelt, onzichtbaar door zijn uitgestrektheid. Sinds ik dat las zie ik mezelf regelmatig als landschap. Ik ben er de hele tijd, en ik ben er niet. Zo heb ik altijd al geleefd, het kind verleent deze omgang met mezelf en anderen hoogstens legitimiteit.

6. Sommige mensen kunnen heel goed over zichzelf praten, waarmee ik niet bedoel dat ze per definitie egocentrische rotzakken zijn. Ze geven gewoon antwoord op de vraag hoe het gaat, zonder daar hartkloppingen van te krijgen omdat ze het gevoel hebben zich te moeten verantwoorden voor een tribunaal. Ik denk aan mijn oma, die graag in haar tuin in de zon zat, recht op een goedkope stoel van wit plastic. Als je haar vroeg hoe het ging, klopte ze met haar hand op je arm en zei op volstrekt afwezige toon: o, ja hoor.

7. De mensen beneden praatten hard en mijn kind lag er met wijdopen ogen naar te luisteren. Iemand was begonnen met het afvuren van vragen, zoveel vragen dat er bijna geen antwoorden meer mogelijk waren van de tegenpartij. Ik dacht aan alle keren dat ik aan geliefden had gevraagd wat er aan de hand was, waarom ze zich ineens anders gedroegen, hoe dan, ik kon het niet uitleggen maar er was *iets*, een verandering van temperatuur, een plotse windstilheid. Ben je boos, vroeg ik, als ik zelf boos was. De grootste rotvraag heb ik altijd gevonden: maar hoe is het nu, tussen jullie? Ik heb geleerd dat iets zeggen wat eerlijk lijkt, de snelste manier is om ervan af te komen.

8. Soms zegt mijn kind het om erachter te komen waar ik me bevind ten opzichte van hem als hij me niet kan zien. Ik moet aan vleermuizen denken, hoe ze gebruikmaken van de weerkaatsing van hun eigen geluid om in het donker hun prooi te vinden. Mama? Mamá? Mámá?
Ik ben hier. Wat is er, liefje?

Een kleine aardverschuiving: Opheffer is verhuisd naar de Dichters & Denkers. Op deze pagina pakken Niña Weijers en Marja Pruis beurtelings een vraag op uit de wereldliteratuur en omstreken

Het lifestyle-product voor Jonge Optimisten

Geef geluk een kans met Heppiezalf!

dick tuinder

★ + Het einde

Marc Gantier / Gamma-Rapho / Getty Images

In de jaren negentig

William Klein 19 april 1926 – 10 september 2022

Weinig straatfotografen zaten het leven zo dicht op de huid als William Klein. 'Zijn oog leek nergens bang voor. Zijn foto's waren *in your face*.'

Jan Postma

Gino Begotti / Camera Press / ANP

William Klein-tentoonstelling in Milaan, 2016

Zijn grootvader, een joodse immigrant uit Hongarije, had in New York goede zaken gedaan. Maar zijn vader was kort na William Kleins geboorte alles weer kwijtgeraakt. Er zat naar het scheen ergens nog wel wat geld in de familie, maar dat wist hij eigenlijk alleen van horen zeggen. Hij groeide op in een gezin dat op weg was naar beneden. Toch wist hij al op zijn veertiende een plekje aan de universiteit te bemachtigen. Hij studeerde sociologie, maar zwaaide na een paar jaar af om zich op te geven voor militaire dienst, in de wetenschap dat de GI Bill daarna het vervolg van zijn opleiding zou bekostigen.

De oorlog was nog maar net voorbij. Klein belandde eerst in Duitsland, maar werd een paar jaar later naar Parijs gestuurd. Eenmaal uit dienst pakte hij daar zijn studie weer op. Het was het begin van een lang leven als Amerikaan in Parijs, het begin van een lang leven als kunstenaar en het begin van een lang leven met zijn grote liefde Jeanne, met wie hij tot haar dood in 2005 samen zou blijven. Hij verruilde de sociologie voor de schone kunsten en studeerde onder iemand die hij omschreef als 'een echte kunstenaar, tegelijkertijd een vernieuwer en een theoreticus': Fernand Léger.

Zijn eigen nogal experimentele foto's van de grafische schilderijen die hij maakte belandden in een tijdschrift en dat tijdschrift belandde op het bureau van Alexander Liberman, de invloedrijke art director van *Vogue*. Hij kon bij het tijdschrift aan de slag voor het niet geringe bedrag van honderd dollar per week. Hij fotografeerde de mode en tussendoor struinde hij opnieuw de straten van New York af, maar nu als kunstenaar en met de blik van een buitenstaander. 'I approached New York like a fake anthropologist', zei hij ooit tegen *The New Yorker*, 'treating New Yorkers like Zulus.' De vreemdheid van het bekende kunnen zien was een van zijn gaven.

Het resultaat van zijn strooptochten door de stad die hij omschreef als 'a monument to the dollar' was *Life Is Good & Good for You in New York*. Het boek werd uitgegeven in Parijs, Amerikaanse uitgeverij waren niet geïnteresseerd in wat Martin Parr later zou omschrijven als 'waarschijnlijk het meest invloedrijke fotoboek dat ooit werd gemaakt'. Kleins stijl viel samen te vatten als *stream of consciousness*.

En hoewel hij zijn camera had overgekocht van niemand minder dan Henri Cartier-Bresson was er anders dan in het geval van de Franse grootmeester bij hem nooit sprake van een zekere afstand tussen de fotograaf en zijn onderwerp. Kleins foto's roepen eerder de befaamde uitspraak van Robert Capa in herinnering: 'If your pictures aren't good enough, you aren't close enough.' Weinig straatfotografen zaten het leven zo dicht op de huid als William Klein.

In de jaren zestig pakte hij steeds vaker een filmcamera op. Op een dag stapte hij een

vliegtuig in, hield halt bij een lege stoel langs het gangpad en herkende de man bij het raam als Malcolm X. Is deze plek nog vrij? vroeg hij. Het klikte en het was Malcolm X die op enig moment de entourage van Muhammad Ali liet weten dat Klein goed volk was.

Het leidde tot zijn eerste documentaire en een van de beste films die ooit over de bokser werd gemaakt ([youtube.com/watch?v=uzVY-LEIL-zA&t=4546s](https://www.youtube.com/watch?v=uzVY-LEIL-zA&t=4546s)). Hij zocht Fellini op om hem een exemplaar van zijn eigen fotoboek te geven, maar de regisseur bleek er al een op zijn nachtkastje te hebben liggen. De Italiaan vroeg of hij hem wilde assisteren tijdens de shoot van *Le notti di Cabiria*.

Klein zelf zou vooral documentaires blijven maken, over onder meer mei '68 en de naar Algerije gevluchte Black Panther-leider Eldridge Cleaver. Zijn belangrijkste speelfilm was *Who Are You, Polly Maggoo?*, een satire op de modewereld. Speels en vrolijk als zijn eigen natuur, maar de film werd hem door Diana Vreeland, de legendarische hoofdredactrice van *Vogue*, niet in dank afgenomen. Het was uiteindelijk een documentaire over Vietnam (een samenwerking tussen Klein en Joris Ivens, Claude Lelouch, Agnès Varda, Jean-Luc

De vreemdheid van het bekende kunnen zien was een van zijn gaven

Godard, Chris Marker en Alain Resnais) die hem zijn contract bij *Vogue* kostte: te hard, te anti-Amerikaans. Heel rouwig was hij er niet om: 'I found it a little hard to do fashion photographs. It was a time when it was hard to be an American', zei hij een paar jaar geleden tegen Alan Yentob, een documentairemaker van de BBC.

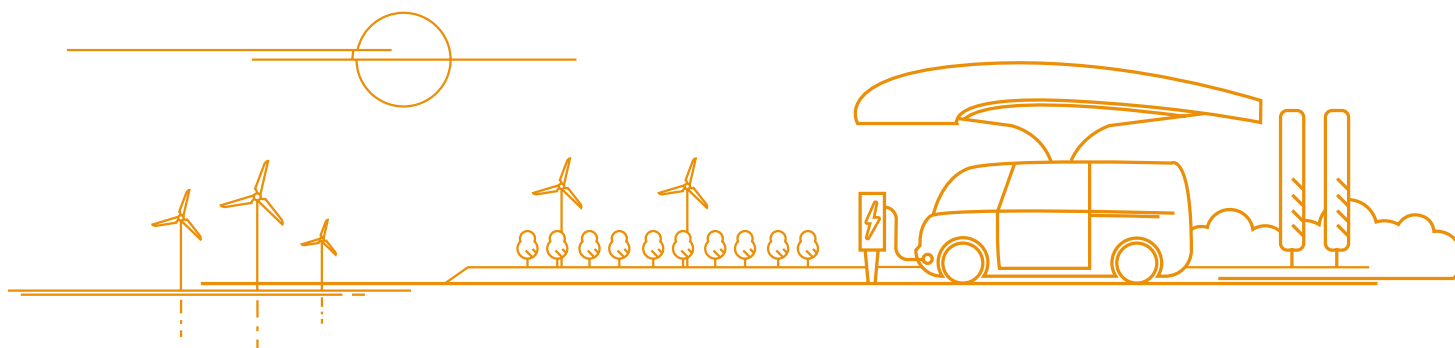
In die documentaire vatte zijn Britse collega Don McCullin Kleins blik mooi samen: 'Zijn oog leek nergens bang voor. Zijn foto's waren rauw en ruig en *in your face*. Hij leek altijd de moed te hebben om niet naar achteren maar naar voren te stappen.'

De documentaire werd gemaakt aan de vooravond van een groot retrospectief in Tate. Klein was 84. Nog altijd een imposante verschijning, maar toch ook breekbaar. Een man met een stok en een Leica die door de straten van New York en Parijs schuifelde. Een charmeur die met iedereen een praatje aanknoopte en die domme vragen van de interviewer met zichtbaar plezier afstrafte. 'What do you miss about New York?' vroeg Yentob hem. 'The great restaurants', antwoordde hij op ernstige toon. Yentob keek hem verward aan. 'I'm kidding. I don't give a shit about New York restaurants', zei hij, terwijl zijn ogen glinsterden. ■

Beleg in duurzame energie

Voor uzelf, uw (klein)kinderen en de wereld.

Meewind investeert in Leap24

Meewind zorgt er -al 10 jaar- voor dat innovatieve bedrijven grote stappen kunnen zetten in de energietransitie. Dat doen we samen met duizenden daadkrachtige particulieren. Op die manier verduurzamen we ons land sneller. En dat is hard nodig.

We nodigen u nu uit mee te beleggen

Leap24 is een veelbelovend bedrijf dat een netwerk opbouwt van snellaadstations voor bestel- en vrachtwagens. Nodig o.a. voor de snelgroeende e-mobility sector. We beleggen in Leap24 vanuit ons vertrouwde Energie Transitiefonds. Zo versterken we met elkaar de markt van duurzame mobiliteit. Dus doe mee. Voor uzelf, voor uw (klein)kinderen of voor het gezonde rendement van 6,11%*. [Kijk op meewind.nl](https://www.meewind.nl)

* Het historisch rendement (dd augustus 2022) is het gemiddelde jaarrendement over de afgelopen 60 maanden. Voor het Energie Transitiefonds wordt gerekend sinds 1-1-2019, de start van het fonds.

Doe het vóór 1 oktober

meewind

Loop geen onnodig risico. Lees de essentiële beleggersinformatie. Beheerder Meewind is als beheerder van Meewind paraplu-fonds duurzame energieprojecten, Groenfonds Regionaal Duurzaam en Energie Transitiefonds ingeschreven in het register van de AFM en staat onder toezicht van De Nederlandsche Bank. Aan beleggen zijn risico's verbonden.

HOUD DE GROENE STRIJD LEVEND

Met Greenpeace in uw testament

© Julia Petrenko / Greenpeace

Vastberaden en vreedzaam beschermt Greenpeace onze prachtige aarde. Al 50 jaar voorkomen we milieurampen en pakken we grote misstanden aan. Dankzij steun van mensen zoals u hebben we walvisjacht gestopt, kwetsbare regenwouden beschermd en kolencentrales dicht gekregen. Uw nalatenschap betekent dat Greenpeace in actie kan blijven komen. Samen gaan we door tot ál het leven op aarde is beschermd. ♻️

Meer weten? Kijk op [greenpeace.nl/nalaten](https://www.greenpeace.nl/nalaten)

GREENPEACE

Benieuwd naar hoe u de groene strijd levend kunt houden? Vraag dan de brochure over nalaten aan Greenpeace via deze antwoordkaart aan.

- Ja, stuur mij de brochure over nalaten aan Greenpeace
- Ja, ik wil graag een vrijblijvend persoonlijk gesprek met Gabriëlla van der Ham over nalaten

U kunt de brochure ook telefonisch aanvragen via 020 - 5249 549 of per email: gabriella@greenpeace.nl

Naam:

Straat en huisnummer:

Postcode en plaats:

Telefoonnummer (optioneel):

U kunt deze antwoordkaart gratis retourneren naar onderstaand antwoordnummer. Een postzegel is niet nodig.

Greenpeace Nederland
T.a.v. Gabriëlla van der Ham
Antwoordnummer 11330
1000 PJ Amsterdam

Greenpeace respecteert uw privacy. Zie [greenpeace.nl/privacy](https://www.greenpeace.nl/privacy)